

W

Б.Т. Байхонов

**ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИДА
ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ТАРМОҚЛАРАРО
ТАҚСИМЛАНИШИНИ ЭКОНОМЕТРИК
МОДЕЛЛАШТИРИШ УСЛУБИЁТИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

МОНОГРАФИЯ

"ИҚТИСОДИЙОТ"

330.115

Б-23

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Т. Байхонов

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИДА
ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ТАРМОҚЛАРАРО
ТАҚСИМЛАНИШИНИ ЭКОНОМЕТРИК
МОДЕЛЛАШТИРИШ УСЛУБИЁТИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Монография

17-19

ТДИУ
kutubxonasi
h/v 205 900

сбo

ТОШКЕНТ – ИҚТИСОДИЙОТ – 2017

УЎК: 330.322.5(575.1) Б23

КБК: 65.9(5y) Б23

Байхонов Б.Т. Ўзбекистон иқтисодиётида инвестицияларнинг тармоқлараро тақсимланишини эконометрик моделлаштириш услубиётини такомиллаштириш. Монография. –Т.: IQTISODIYOT, 2017. –203 б.

Мазкур монографияда иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш шароитидан келиб чиққан ҳолда инвестициядан самарали фойдаланиш билан боғлиқ муаммолардан бири, иқтисодиёт тармоқлари бўйича инвестицияларни тўғри йўналтириш ва тақсимланиши услубиётларини жамият тараққиёти ва иқтисодий ислохотлар асосида назарий, услубий жиҳатдан ривожлантириш масалалари тадқиқ этилган.

Шунингдек, инвестициядан фойдаланишда юзага келадиган ноаниқлик, хатарлилик ва таваккалчилик даражаларини эътиборга олган ҳолда инвестиция жараёнларини такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Монографиядан “Эконометрикага кириш”, “Иқтисодиётда математик моделлаштириш” ва “Инвестицияларни баҳолаш” фанларини ривожлантиришда назарий, илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлиб, ундан мустақил изланувчилар, олий ўқув юрларининг талабалари ҳамда тармоқ мутахассислари фойдаланишлари мумкин.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2016 йил 30 сентябрдаги 2-сонли баённомаси).

Масъул муҳаррир Р.Х. Алимов – иқтисод фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: Б.Ж. Маҳмудов – и.ф.д. НамМПИ – педагогика институти
Н.М. Маҳмудов – и.ф.д., проф. ТДИУ

ISBN 978-9943-986-68-8

УЎК: 330.322.5(575.1)
КБК: 65.9(5y)

© “IQTISODIYOT” нашриёти, 2017.
© Б.Т. Байхонов, 2017.

Мундарижа

Кириш	5
1-боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЁТИДА ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАКОМИЛАШТИ- РИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ	7
1.1. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида инвестиция жараёнлари ва фаолиятининг назарий-услубий асослари	7
1.2. Ўзбекистон Республикаси иқтисодийтида инвестициялаш стратегиясининг асосий тамойиллари	17
1.3. Инвестицияларнинг тармоқлараро тақсимланишини моделлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари	34
2-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЖАРАЁНЛАРИДА НОАНИҚ ТЎПЛАМЛАР НАЗАРИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА МОДЕЛЛАШТИРИШ	42
2.1. Ноаниқ тўпламлар назарияси тушунчаси ва уни инвестицион жараёнларга татбиқ этишнинг ижобий ҳамда салбий томонлари таҳлили	42
2.2. Ноаниқ тўпламлар асосида инвестицион лойиҳалар самарадорлигини баҳолаш	50
2.3. Инвестицион лойиҳаларни амалда қўллаш жараёнидаги таваккалчилик ва хатарлилик даражасини баҳолаш	61
3-боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЁТИДА ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ	72
3.1. Миллий иқтисодийтида инвестициялардан самарали фойдаланиш ҳолатлари	72
3.2. Саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқларига киритилган инвестициялар ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми динамикаси таҳлили	84
3.3. Қурилиш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида инвестициялаш жараёнлари таҳлили	95
4-боб. ИҚТИСОДИЁТДАГИ ТАРМОҚЛАРАРО ИНВЕСТИЦИЯ ТАҚСИМОТИНИ ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАШТИРИШ	105
4.1. Ўзбекистон Республикасида капитал қўйилмалар ўзгариши динамикасининг эконометрик модели	105

4.2.	Саноат ва кишлок хўжалиги тармоқларига киритилган инвестициялар ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмининг эконометрик модели	115
4.3.	Қурилиш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида инвестициялаш жараёнларининг эконометрик модели	129
4.4.	Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий тармоқлараро инвестиция тақсимоги чегаралари	143
5-606.	ТАРМОҚЛАРАРО ИНВЕСТИЦИЯ ТАҚСИМОТИДА ИНВЕСТИЦИОН МУҲИТ ЖОЗИБАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ ВА МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ИСТИҚБОЛЛАРИ	158
5.1.	Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тармоқларининг инвестицион жозибadorлигини «McKinsey & Co.» методикаси бўйича баҳолаш	158
5.2.	Ўзбекистон иқтисодиётига тармоқлараро инвестиция тақсимотининг математик моделлар татбиқи ва талқини	167
5.3.	Тармоқлараро инвестиция тақсимотида математик-статистик моделлаштиришнинг иқтисодий истиқболлари	174
	ХУЛОСА	185
	ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	187
	ИЛОВАЛАР	193

Кириш

Бозор ўзгарувчанлиги ва номаълумлиги шароитида инвестиция кўйилмалари самарадорлигини баҳолаш усуллари таваккалчилик омилларининг ҳисобга олинишини кўзда тутиши керак. Бунинг учун Ўзбекистондаги умумиктисодиёт таваккалчилигининг барча турларини ҳисобга олувчи ва дунё тажрибасида маълум бўлган инвестициялар самарадорлигини аниқлаш усуллари ҳамда иқтисодий тармоқлараро инвестицияларни тўғри тақсимлаш моделини ишлаб чиқиш ва уни республика шароитларига мослаштиришга имкон берадиган ҳисоб – таҳлилий фоиз ставкаларидан, дисконт ставкаси сифатида фойдаланиш мумкин бўлган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш лозим. Ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ва инвестициялардан самарали фойдаланишда юзага келадиган хатарликларни олдиндан кўра билиш ва илмий асосланган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, корхона фаолияти барқарор ўсиши ҳамда глобал рақобатбардошликка эришишини таъминлаш – инвестиция самарадорлигига таъсир этувчи омилларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилишни ҳамда улар орасидаги микдорий боғланишларни аниқлашни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан қараганда, киритилаётган инвестицияларни тармоқлараро тақсимланишини инвестиция самарадорлигини оширишда таваккалчилик ва ноаниқлик муносабатларини эътиборга олган ҳолда мос динамик моделлар асосида ўрганиш – нафақат илмий-назарий, балки муҳим амалий аҳамият ҳам касб этади.

Шу боис, Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг жорий ва истиқболдаги чора-тадбирларини белгилашда ташқи омиллар таъсирини ҳар томонлама ҳисобга олиш, иқтисодий ривожланиш дастурларини ушбу жараёнлар таъсири нуқтаи назаридан шакллантириш ҳамда уларни изчил амалга ошириш тақозо этилади. Бу борадаги чора-тадбирлар асосида иқтисодий ўсишнинг узок муддатли барқарор суръатлари ҳамда иқтисодиётнинг мувозанатли ривожланишини таъминлаш, таркибий ўзгартиришларни давом эттириш ва иқтисодиётни модернизациялаш, бунинг биринчи навбатда, халқаро сифат стандартларига жавоб берувчи, ички ва ташқи бозорларда талаб юқори бўлган рақобатбардошли маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиётнинг энг муҳим тармоқларини модернизациялаш, ишлаб чиқаришни диверсификациялаш, техник-технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш йўли билан амалга ошириш

белгилаб берилган бўлиб, буни, ўз навбатида, инвестициялаш орқали амалга ошириш кўзда тутилган.

Миллий иқтисодий ривожлантиришда инвестициядан самарали фойдаланиш меҳнат унумдорлиги, моддий-техника ҳамда маҳаллий хомашё ресурсларидан самарали фойдаланишдан ташқари инвестиция йўналиши ва иқтисодий тармоқлараро тақсимланишини тўғри ташкил этиш билан ҳам бевосита боғлиқ. Ҳозирги кунда инвестициялар киритилишида кўпроқ ундан олинган даромадни ҳисобга олган ҳолда сармоялар киритилмоқда. Бу эса айрим ҳолларда ошиқча маблағларни фойдасиз туриб қолишини ёки инвестиция киритилишида юзага келадиган таваккалчилик ҳамда хатарлилик даражаларини аниқламаслик оқибатида ишлаб чиқариш жараёнини тўлиқ қувват билан ишлаш имконияти чекланиб қолишига олиб келмоқда.

Бундай муаммони бартараф этиш учун, албатта, инвестициялаш ва улардан фойдаланиш жараёнларини чуқур ўрганиш, унга таъсир этувчи омилларни эконометрик ва иқтисодий-математик усуллар асосида таҳлилларини олиб бориш, таҳлил натижаларини умумлаштирган ҳолда илмий асосда инвестицияларнинг иқтисодий тармоқлараро тақсимланиши ва тўғри йўналтирувчи (маълум бир тармоққа йўналтирилган инвестиция бошқа тармоқларга нисбатан кўпроқ даромад олиш мумкинлиги) адекват моделлар тизимини яратишни тақозо этади.

Шу маънода ушбу монографик тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистон Республикасида иқтисодий тармоқлараро инвестициялар тақсимланишини эконометрик моделлаштириш услугиётини бозор ноаниқлилик шароитида такомиллаштириш, ундан самарали фойдаланиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиб амалиётга татбиқ этишга қаратилган.

1-боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЁТИДА ИНВЕСТИЦИЯЛАШ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАКОМИЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида инвестиция жараёнлари ва фаолиятининг назарий-услубий асослари

Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ривожлантиришга қаратилган узоқ муддатли стратегик мақсадни амалга оширишнинг пировард мақсади мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошланган ва Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги рақобатдошлигини ошириш ва мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган таркибий ўзгаришлар ҳамда юксак технологияларга асосланган замонавий тармоқлар ва ишлаб чиқариш соҳаларини жадал ривожлантириш сиёсатини асосий устувор йўналиш сифатида давом эттиришни тақозо этади.

Иқтисодиётни юксалтириш, замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни барпо этиш ёки мавжудларини реконструкция қилиш учун инвестицияларни жалб қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодиётнинг ривожланиши, аҳоли бандлиги таъминланиши, унинг иш ҳақи ва даромадлари оширилиши каби энг муҳим ижтимоий муаммоларни ечиш имкониятини беради.

Инвестицияларни жалб этмай, айниқса, етакчи тармоқларда инвестициялар иштирокини кенгайтирмай туриб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва модернизациялаш, корхоналарни замонавий техника билан қайта жиҳозлаш ҳамда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин эмас. Мамлакат иқтисодиётига инвестицияларнинг жалб этилиши унинг иқтисодий имкониятлари кенгайишини тезлаштириб, барча соҳаларда ички имкониятлар ва захираларни ишга солиш, янги техника ва технологияни, экспортбоп товарларни ўзлаштиришга, уларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали республика иқтисодий кудратини таъминлашга эришилади.

Инвестиция иқтисодиёт ривожланишига таъсир этувчи омиллардан бири ва инвестициялаш жараёнлари иқтисодиёт таркибини қайта қуришнинг асосий негизини ташкил этганлиги боис, бу соҳани ривожлантириш ва такомиллаштириб бориш бўйича илмий

тадқиқотлар ҳамда изланишлар олиб борилмоқда. Инвестиция борасида тадқиқот олиб борилар экан, авваламбор, “инвестиция” тушунчаси ҳақида маълумотга эга бўлиш талаб этилади. Шу маънода бир қатор иқтисодчи олимларни “инвестиция” тушунчасига берган таърифларини келтириб ўтиш ўридли. Ҳозирги вақтгача инвестиция тушунчасига иқтисодчи олимлар турлича таъриф бериб келадилар. Инвестиция сўзи лотинчадан олинган бўлиб, “invest” айнан солиш, киритиш, қўйиш деган маънони билдириб, капитал солиш, капитал киритиш ёки капитал қўйиш деган маъноларда таърифланади.

Иқтисодчи олимлар инвестицияларни қуйидагича иқтисодий мазмунда талкин этишган, хусусан Нобель мукофотини иқтисодиёт бўйича лауреати У.Ф. Шарпнинг фикрича, “Инвестициялар келгусида кийматлик олиш мақсадида ҳозирги вақтда муайян кийматликдан воз кечишди”¹, деб таърифлаган. К.Р. Макконнел ва С.Л. Брюларнинг инвестицияга берган қуйидаги таърифлари ҳам капитал қўйилмалар тушунчасига маъно жиҳатдан яқинлигини айтиш мумкин: “Инвестициялар – моддий захираларнинг кўпайиши, ишлаб чиқариш воситаларининг жамғарилиши ва ишлаб чиқариш харажатларидир”². Миллий иқтисодиётга хорижий инвестиция жалб этиш саноат корхоналарини илғор техника-технологиялар билан қуроллантиришнинг, шунингдек, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлашда асосий омил эканлиги ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маълум.

Д.М. Розенберг ўзининг “Инвестициялар” луғатида инвестицияларга таъриф берар экан, инвестиция – кўпайтириш, даромад олиш ёки капитални ўстириш мақсадида пул сарфланишидир, деган фикрни беради³. Миллий иқтисодиётдаги инвестицияларнинг ролига баҳо бериб, россиялик иқтисодчи олим Е.В. Михайлова “инвестициялар келажакда даромад ёки ижтимоий самара олиш мақсадида капитални ҳар қандай шаклда қўйиш сифатида ифодаланади”⁴, деган фикрни илгари сурди.

Америкалик иқтисодчи олимлар Л.Дж. Гитман, М.Д. Джонкнинг “Инвестициялаш асослари” асарига шундай таъкидланади: “Инвестициялар – капиталнинг шундай жойлаштирилишики, бунинг

¹ Шарп У., Александер Г., Бейли Дж., Инвестиции: Пер.с англ. – М.: Инфра-М, 2010. - 1028 с.

² Макконнел К.Р. ва Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2т.: Пер.с англ. 13-го изд.: Учеб.-Г. 1-М.: ИНФРА-М, 2001. -[974] с.

³ Розенберг Д.М. Инвестиции. - М.: ИНФРА, 2007, с-173.

⁴ Михайлова. Е.В. Финансовые рынки и их формирование. Под. Ред. Л.Н.Красавиной. - М. 2007, с-357.

натижасида сарфланган капитал қийматининг сақланиши ёхуд ўсиши ва даромаднинг ижобий даражаси таъминланади”⁵. Бу жойда сарфланган капитал қийматининг сақланиши деган фикр атрофида мулоҳаза юритиш ўринли бўлади. Чунки ҳар қачон киритилган инвестициядан мақсад фойда олишни кўзда тутилган бўлиб, аксинча ҳолатларда ҳеч бўлмаганда ўрнини қоплашга эътибор қаратилади.

Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб этиш ва унинг иқтисодиётда тутган ўрни ҳақида иқтисодчи олимлар томонидан ҳам инвестиция тушунчасига таърифлар берилган бўлиб, уларнинг бирида “Инвестициялар – барча турдаги мулкӣ ва интеллектуал бойликларни узоқ муддатли қўйилмалар тарикасида халқ хўжалиги тармоқларига сарф этиладиган харажатлар йиғиндисини акс эттиради” дейилган⁶.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонунида инвестиция атамасига қуйидагича таъриф берилган: инвестициялар – иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлардир. Юқоридаги олимларнинг чет эл инвестициялари тўғрисидаги илмӣ қарашлари ва таърифларини чуқур ва атрофлича ўрганган ҳамда таҳлил қилган ҳолда, У. Шарпнинг инвестиция бўйича берган таърифида айни вақтдаги қийматликдан воз кечилса, келгусида шундан даромад олиш кўзда тутилган, лекин бу ерда турли иқтисодий молиявий кафолатлар назарда тутилмаган. К.Р. Макконнел ва С.Л. Брюларнинг инвестиция бўйича таърифи нисбатан мукамал ва классик кўринишда таърифланган, лекин бугунги кунда номоддий ресурсларга йўналтирилган инвестициялар ҳам мавжуд бўлиб, улар таърифдан ўрин олмаган. Дж.М. Розенберг инвестицияни фақатгина пул сарфи сифатида эътироф этган ҳолос.

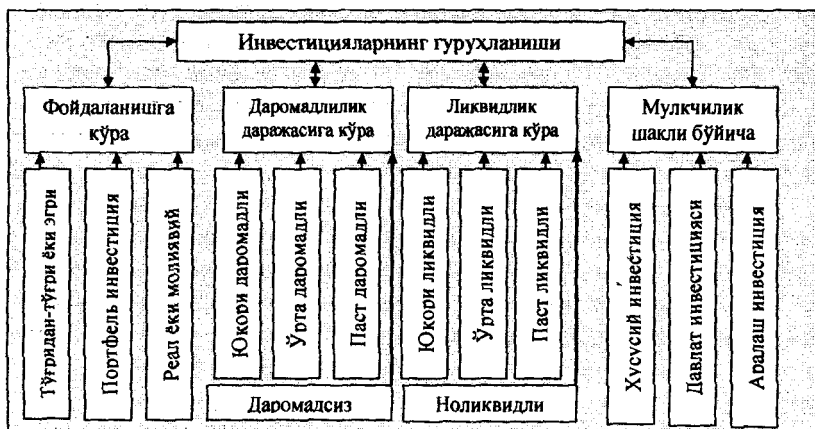
Е.В. Михайлова ва Л.Дж. Гитман, М.Д. Джонларнинг таърифида ҳам инвестиция фақатгина кўпаядиган ресурс сифатида таърифланган, лекин хавф- хатарга эътибор берилмаган. Шуларни ҳисобга олган ҳолда, бизнингча, инвестиция – таваккалчилик асосида иқтисодий фойда олиш мақсадида маълум бир муддатга тадбиркорлик ва бошқа фаолият турларига сарфланадиган моддий

⁵ Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д. Джонк. Основы инвестирования. - М.: Дело, 2007, с-10.

⁶ Ғозибеков Д.Ғ., Коралиев Т.М. Инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва давлат томонидан тартибга солиш. - Т.: ТМИ, 1997, 72-б.

ёки номоддий жамғармалар умумийлигини ташкил этувчи капитал кўйилмадир.

Ушбу ишда тадқиқ этилаётган таснифий ёндашувлар ва уларнинг асосини ташкил этадиган белгилар ҳамда уларнинг жараёндаги иштироки, даромадлилиги, қопланиш муддатларига кўра гуруҳларга ажратиб ўрганиш кўплаб вазифалар мажмуини ҳал этиш имконини беради (1.1-расм).

1.1-расм. Инвестицияларнинг таснифий гуруҳланиши

Инвестицияларнинг иштироки тавсифига кўра, тўғридан-тўғри, эгри, портфель, реал ва молиявий турларга ажратилади. Тўғридан-тўғри кўринишдагилари бошқа турларига нисбатан устувор ҳисобланади.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар – хориж инвесторлари томонидан миллий иқтисодиётдаги тадбиркорлик ва бошқа фаолият субъектларига молиявий ёки номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар бўлиб, улар фойда олиш ҳамда узоқ муддатли манфаат кўриш мақсадини ўзида акс эттирувчи давлат кафолатисиз киритилган халқаро инвестициядир.

Эгри инвестицияларда инвесторларнинг капитал кўйилмалари бошқа шахслар (молиявий воситачилар) орқали амалга оширилади.

Портфель инвестициялар – корхонанинг қимматбаҳо коғозларини маълум қисмини сотиб олишга нисбатан айтилади. Буларга асосан 2 хил кўриниш амал қилиб, улар молиявий воситалар;

уюшган ва уюлмаган молиявий бозорлар фаолияти билан шуғулланади.

Реал инвестициялар – хўжалик юритувчи субъектларни ижтимоий-иқтисодий муаммоларини хал қилишда унинг активларига капитал қўйишдир. Булар ҳам асосан 2 хил кўринишга амал қилиб, улар молиявий, мулкый, интеллектуал ва бошқа бойликлар ҳамда тўғридан-тўғри ишлаб чиқаришга сафарбар қилишдан иборат фаолият билан шуғулланади.

Молиявий инвестициялар – турли хил молиявий кўринишдаги капитал бўлиб, асосан корхонанинг қимматли қоғозларига ёки бошқа активларига капитал қўйишдир. Улар муомалага чиқариладиган қимматли қоғозлар ҳамда банклардаги депозитларга муайян муддатга жалб қилинган қўйилмалардир.

Юқори даромадли инвестицияларнинг соф даромадининг кутилаётган даражаси инвестиция бозоридаги даромаднинг ўртача меъеридан сезиларли даражада юқори бўлган инвестиция лойиҳалари ва молиявий воситаларга қўйилади.

Капитал қўйилмалари соф инвестиция даромадининг кутилаётган даражаси инвестиция бозоридаги шаклланган даромаднинг ўртача меъерига тахминан тенг бўлган инвестиция лойиҳалари ва молиявий воситаларга киритилган инвестицияларга ўрта даромадли дейилади.

Соф инвестиция даромадининг кутилаётган даражаси ушбу даромаднинг ўртача меъеридан сезиларли даражада кам бўлса кам даромадли инвестициялар дейилади.

Даромадсиз инвестициялар гуруҳи таркибидаги инвестиция объектларини танлашни инвестор инвестиция даромадини олиш учун танламайди. Бундай инвестициялар, одатда, ижтимоий, экологик ва бошқа иқтисодиётдан ташқари бўлган самараларга эришишни кўзда тутади.

Инвестиция қилишнинг юқори ликвидли турининг объектлари (воситалари) қаторига жорий бозор қийматини сезиларли даражада йўқотмаган ҳолда тезда пул шаклига айлантирилиши мумкин бўлган объектлар киради. Унинг асосий тури молиявий инвестициялардир.

Жорий бозор қийматини сезиларли йўқотмаган ҳолда бир ойдан олти ойгача бўлган муддатда пул шаклига айлантирилиши мумкин бўлган объектлар ўрта ликвидли инвестициялар дейилади.

Паст ликвидли инвестициялар деб, жорий бозор қийматини йўқотмаган ҳолда узок (олти ой ва ундан кўп) муддатда пул шаклига айлантирилиши мумкин бўлган объектларга айтилади. Паст ликвидли инвестицияларнинг асосий турлари – тугалланмаган эскирган технологияли инвестиция лойиҳалари, фонд бозорларида муомалада бўлмаган кам таникли корхоналарнинг акциялари киреди.

Мустақил тарзда амалга оширилиши мумкин бўлмаган инвестициялар ноликвидли инвестициялар дейилади. Улар инвестиция бозорларида бутун мулк мажмуаси таркибида сотилиши мумкин.

Хусусий инвестициялар жисмоний шахслар ва нодавлат мулкчилик шаклидаги юридик шахсларнинг капитал қўйилмалари билан тавсифланади.

Давлат инвестициялари давлат корхоналари, ҳар хил даражадаги давлат бюджети ва давлат нобюджет фондлари маблағлари билан тавсифланади.

Аралаш инвестицияларда инвестиция объектларига ҳам хусусий, ҳам давлат капитали киритилади.

Таъкидлаш лозимки, киритилаётган инвестиция қандай кўринишда бўлмасин, у рақобат муҳитини ривожлантириш, рақобатга бардошли маҳсулот турини ишлаб чиқаришни тезлаштириш ёки бўлмаса бевосита янги замонавий инновацион, илғор техника ва технологиялар олиб келиш ҳамда диверсификациялашни амалга оширади, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш тезлашади ёки мавжуд ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарилади. Мамлакатда қулай инвестицион муҳит яратилиши инвестиция фаолиятини ривожлантириш ва амалга оширишнинг муҳим асосларидан бири ҳисобланади.

Инвестициялаш тушунчасида бир вақтнинг ўзида инвестиция фаолияти ва инвестиция жараёнлари каби иборалар ҳам кўп бора ишлатилади. Шу боис уларнинг мазмун ва моҳияти нимадан иборат эканлигини тушуниб олиш мақсадга мувофиқдир.

Н.Д. Гуськова, И.Н. Кравовская, Ю.Ю. Слушкина, В.И. Маколевларнинг “Инвестиционный менеджмент” китобида инвестиция фаолияти – юридик ва жисмоний шахсларнинг фойда олиш ва ўзгача фойдали самарага эришиш мақсадида инвестициялар киритиши ва амалий ҳаракатларни бажаришидир деб таъриф

берганлар⁷. Ушбу келтирилган таърифда инвестициялаш, яъни ресурсларнинг муайян инвестиция фаолияти объектларига ўзгариши ва қўйилган маблағларнинг капитал қийматга айланиши ҳамда фойда ёки инвестиция фаолиятининг якуний мақсадини амалга оширишда ижтимоий самарага эришиш каби ҳаракатлар назарда тутилган.

“Экономическая оценка инвестиций” номли О.С. Сухарев, С.В. Шманев, А.М. Курьяновларнинг китобида инвестиция фаолияти бошқарув даражасига кўра таснифланиб, унинг асосий ўлчамлари, мазмуни, мақсадлари, амалга ошириш усуллари ва режалаштирилган натижалар кўриб чиқилади⁸. Фарқлар инвестиция имкониятлари, доимий сафарбар этилувчи ресурслар орқали белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонунида “Инвестиция фаолияти – инвестиция фаолияти субъектларининг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлар мажмуи”⁹ деб таъриф берилган.

Инвестиция жараёнига берилган таърифларга эътибор қаратсак, В.В. Мищенконинг «Инвестиционный менеджмент» китобида: инвестиция жараёни – иқтисодийнинг реал секторида жамият технологик тартибининг изчил алмашинуви билан кечувчи капитални кенгайтириш ва янгилаш жараёни”, деб таъриф берилган бўлиб, унда инвестицияларни тартибга солиш механизмнинг моҳияти, уларни бошқаришда инвестиция фаолияти юзасидан давлат ҳокимияти идоралари ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатларни намоён этишга қаратилгандир¹⁰.

У. Шарп, Г. Александер, Д. Бейлиларнинг “Инвестиции” китобида “Инвестиция жараёни – инвестиция фаолиятини амалга ошириш босқичлари, ҳаракатлари, тартиб - тамойиллари ва операцияларининг изчилигидир”¹¹, деб таъриф берилган бўлиб, ушбу таъриф аниқ ва содда берилган бўлса-да, мавҳумлик тарзда ифодаланган. Шу мавҳумликни бартараф этиш мақсадида, фикримизча, “Инвестиция жараёни – инвестициялар амалга оширилувчи инвестицияга бўлган талаб ва таклиф муносабатлари

⁷ Гуськова Н.Д., Кравовская И.Н., Слушкина Ю.Ю., Маколев В.И. Инвестиционный менеджмент. - М.: Дашко и К, 2006. - 351 с.

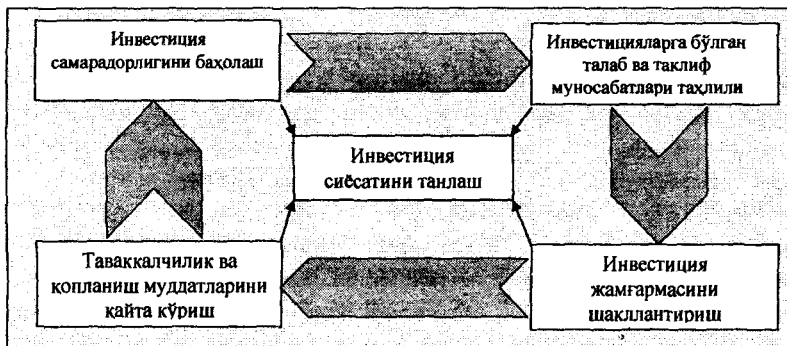
⁸ Сухарев О.С., Шманев С.В., Курьяновлар А.М. Экономическая оценка инвестиций. - М.: ИНФРА-М, 2006. - 243 с.

⁹ “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабрдаги Қонуни. // Солиқлар ва божхона газетаси. 1999, №4. –Б. 1-2.

¹⁰ Мищенко В.В. Инвестиционный менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 416 с.

¹¹ Шарп У., Александер Г., Бейли Дж., Инвестиции: Пер.с англ. – М.: Инфра-М, 2010. - 1028 с.

таҳлили, унинг жамғармасини шакллантириш, ундаги таваккалчилик ва қопланиш муддатларини ўрганиш, самарадорлигини баҳолаш ҳамда инвестиция сиёсатини танлаш босқичларини амалга оширишдир”, деб таъриф бериш ўринли. Чунки танлаб олинган беш босқич инвестиция жараёнининг асосини ташкил этади (1.2-расм).

1.2-расм. Инвестиция жараёнининг асоси

1.2-расмга кўра, инвестиция жараёнининг биринчи босқичини инвестиция сиёсатини танлаш ташкил этади. Инвестиция сиёсатини танлаш инвесторнинг мақсади ва инвестицияланувчи маблағлар ҳажминини аниқлашни ўз ичига олади. Таъкидлаш лозимки, оқилона инвестиция стратегиялари учун хатар ва даромадлилик ўртасида бевосита алоқа мавжуд бўлганлиги учун “кўпроқ пул қилиш” мақсадини танламаслик лозим. Мазкур вазиятда катта фойда олишга интилиш катта йўқотишларга олиб келиши мумкин.

Шу боис, инвестициялаш мақсадлари даромадлилик ҳамда хатарни ҳисобга олган ҳолда ифодаланиши керак. Инвестиция жараёнининг биринчи босқичи асосий жамғармага молиявий активларнинг салоҳиятли турларини киритиш учун танлаш орқали яқунланади. Танловни амалга оширишда, бошқа фикрлар қаторида инвестициялаш мақсадлари ва инвестицияланувчи маблағлар ҳажминини ҳисобга олиниши ўринли.

Инвестиция жараёнининг талаб ва таклиф муносабатлари таҳлили сифатида маълум бўлган иккинчи босқичи юқорида кўрсатилган асосий категориялар доирасида инвестициялашнинг алоҳида турларини ўрганишни ўз ичига олади. Бундай тадқиқотнинг мақсадларидан бири ҳозирда нотўғри баҳоланган деб тасаввур

қилинган инвестицион лойиҳаларни илмий жиҳатдан асослаш ва аниқлаш ҳисобланади.

Инвестиция жараёнининг учинчи босқичи – инвестиция жамғармаларини шакллантириш, маблағларни киритиш учун муайян активлар, шунингдек, инвестицияланувчи капитални активлар ўртасида тақсимлаш мутаносибликларини аниқлашни ўз ичига олади. Бунда селективлик, операциялар вақтини танлаш ва диверсификация муаммолари юзага келади. Селективлик микропрогнозлаш деб ҳам аталиб, қимматли қоғозлар таҳлилига тааллуқли ҳамда алоҳида турдаги қоғозлар нархи динамикасини прогнозлаш билан боғлиқ. Операциялар вақтини танлаш ёки макропрогнозлаш белгиланган даромадли фонд воситалари учун нархларга нисбатан инвестицион лойиҳа нархи даражаси ўзгаришини прогнозлашни ўз ичига олади.

Инвестиция жараёнининг тўртинчи босқичи – таваккалчилик ва қопланиш муддатларини қайта кўриш аввалги уч босқични даврий такрорлаш билан боғлиқ. Яъни биров вақт ўтгач инвестициялаш мақсадлари ўзгариши мумкин, натижада инвестиция самарадорлигини ошириш ва қопланишда чекиниш юзага келиши оқибатида қутилган натижага эга бўлмайди. Бу вақтда диверсификациялашни амалга ошириш лозим бўлиб, маълум чекловларда хатарни камайтириш учун инвестиция жамғармасини шакллантириш мумкин. Таваккалчилик ва қопланиш муддатларини қайта кўриш тўғрисидаги қарор бошқа омиллардан ташқари трансакция харажатлари миқдори ва қайта кўрилаётган инвестициянинг қутилаётган даромадлилиги ортисига боғлиқ.

Инвестиция жараёнининг бешинчи босқичи инвестиция самарадорлигини баҳолаш бўлиб, у олинган даромад ҳамда хатар кўрсаткичи сингари даврий баҳони ўз ичига олади. Бунда даромадлилик ва хатарнинг қулай кўрсаткичлари, шунингдек, киёслаш учун ўзига хос тегишли стандартлардан фойдаланиш талаб этилади. Бу босқичларнинг бажарилиши инвестицион жараёни ташкил этади. Инвестицион жараёнининг фаоллиги мамлакатда яратилган инвестицион муҳитга боғлиқ.

Тадқиқотларда “инвестиция муҳити” тушунчасига унга таъсир этувчи омиллар билан биргаликда турлича таъриф талқин этилади. “2005 йил – Жаҳон ривожланиши” маърузасида “Инвестиция муҳити – компаниялар имкониятларини аниқловчи ва уларда ҳар бир жойнинг ўзига хос ва уларда самарадор инвестицияларни амалга

ошириш, иш жойларини барпо этиш ва ўз фаолиятини кенгайтиришга рағбатлантирувчи кучни шакллантирувчи омиллар мажмуаси”¹², деб айtilган.

В.П. Ждановнинг “Инвестиция муҳити – инвестициялар жозибадорлиги ҳамда хавф-хатар даражасини белгилаб берувчи молиявий ва сиёсий омиллар мажмуи”¹³, деб берган таърифида бир ёқлмалик кўзга ташланади. Чунки хавф-хатарлар молиявий ва сиёсий томонидан эътиборга олинган. Бу борада иқтисодий-ижтимоий хавфларни ҳам эътиборга олиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Келтирилган таснифий ёндашувларни умумлаштирган ҳолда, фикримизча, “Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий хавфларнинг йўқлиги, метёрий-ҳуқуқий негизнинг барқарорлиги ҳамда такомиллаштирилганлигидан молиявий ёки моддий маблағларнинг иқтисодиётга жалб этувчанлик хусусиятига эга бўлган муҳитга инвестиция муҳити дейилади”, деб таъриф бериш ўринли.

Ўзбекистонда инвестицион муҳитни яратиш ва унинг молиявий жиҳатлари давлат инвестиция сиёсатини амалга оширишнинг устувор йўналишларидан биридир. Инвестиция сиёсати – савдо менежменти умумий стратегиясининг бир қисми бўлиб, тармоқлар иқтисодиётини ривожлантириш учун корхона активларини кенгайтиришнинг энг самарали йўллари тиклашни назарда тутади.

Шу маънода иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида мамлакатда макро - ва микродаражада шаклланган инвестиция сиёсати доирасида амалга оширилиши лозим бўлган мақсадларнинг амалдаги ижросини таъминлаш нафақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ривожлантириш учун уни модернизация қилиш, балки ҳудудлар, корхоналар инвестицион жозибадорлигини ошириш, ижтимоий соҳаларни ривожлантириш, мамлакатнинг бой минерал-хомашё ресурсларини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашни янада кўпайтириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилаш имкониятларини яратади.

Инвестиция сиёсатини жадаллик билан юритиш, иқтисодиётнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлайди ва қуйидаги вазифаларни бажаради:

¹² Доклад о мировом развитии-2005. Обзор “Улучшение инвестиционного климата в интересах всех слоев населения”. - Вашингтон, 2005.-С.18.

¹³ Жданов В.П. Инвестиционные механизмы регионального развития. -Калининград: БИЭФ, 2001.-С. 355.

- ўзак тармоқ ҳисобланган саноат соҳаларини қўллаб-қувватлаш орқали иқтисодий ўсишдаги барқарорликни таъминлаш;

- инвестицияларни хорижий мамлакатлардан замонавий ишлаб чиқариш технологияларини олиб келишга йўналтириш;

- кенг жабҳада тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтиш ғоялари асосида саноатдаги ишлаб чиқариш жараёнини илғор инновацион технологиялар асосида такомиллаштириш;

- халқаро талаблар даражасидаги ва замонавий маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш;

- импорт асосида киритилаётган товарлар ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш орқали импорт маҳсулотларга боғлиқликка чек қўйиш;

- иқтисодиётнинг бир томонламалигига барҳам бериш, яъни фақатгина хомашё етказиб бериш ва уни ишлаб чиқаришдан воз кечиш;

- мавжуд меҳнат ресурсларининг иш билан бандлигини оқилона таъминлаш.

Миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантиришда устувор соҳаларига чет эл инвестицияларини жалб қилиш, аҳоли турмуш фаровонлиги, бандлигини таъминлашда энг долзарб вазифалардан бири бўлиб, бу борада инвестицияни жалб қилиш орқали ҳукумат томонидан барча тармоқларини модернизациялаш ва диверсификациялаш, техник-таехнологик янгिलाш сиёсатини олиб бораётганлиги катта аҳамиятга эга.

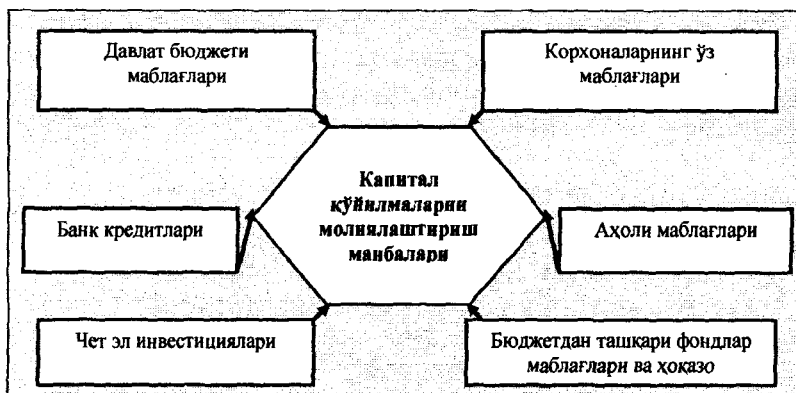
1.2. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида инвестициялаш стратегиясининг асосий тамойиллари

Ҳар бир мамлакатда, жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам инвестициялаш жараёнлари, авваламбор, инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва режалаштириш ҳамда уларни инвесторларга тақдим этиш орқали амалга оширилади. Таъкидлаш лозимки, инвестицияларни тақсимлаш ва йўналтиришда тўғри қарор қабул қилиш кутилаётган даромад ва хатарлилик даражасининг ўзаро нисбатини таҳлил қилишга асосланади. Шунинг учун инвестицияларнинг моҳиятини аниқлашда улар ҳар хил хатарлар ва кутилаётган даромадлар билан боғлиқлигини эътиборга олиш лозим. Инвестициянинг даромад келтириш хусусияти улар тушадиган

манбалари ва уларни тўғри тақсимланиши ҳамда йўналишига боғлиқ. Демак, капитал манбаларнинг ишончлилиги ва маблағларни тўғри инвестиция қилиш ўртасида узлуксиз боғлиқлик мавжуд.

Ҳозирги кунда инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг ташқи манбалари билан бир қаторда ички манбаларидан ҳам оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистонда инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбаларидан фойдаланиш учун, ушбу соҳанинг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларини таъминлаш, унинг очилмаган ва ўрганилмаган қирраларини ўрганиш ҳамда амалиётга татбиқ этиш лозим. Маълумки, капитал қўйилмаларни молиялаштиришнинг турли хил манбалари мавжуд.

Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни жаҳон стандартлари талабларига интеграциялашувини таъминлаш учун ҳозирги кунда давлат бюджети томонидан бир қатор йирик ишлаб чиқариш мажмуалари молиялаштирилмоқда. Иқтисодийни модернизациялаш ва диверсификация қилиш шароитида давлат миллий иқтисодиёт учун зарур бўлган маҳсулотлар (иш, хизматлар) ни ишлаб чиқарувчи объектларни янги техник ва технологик жиҳозлаш учун молиялаштиради (1.3-расм).

1.3-расм. Капитал қўйилмаларни молиялаштиришнинг турли хил манбалари

Хусусийлаштиришнинг кенгайиши ҳамда хусусий секторнинг ривожланиб бориши билан давлат бюджети маблағлари эвазига

инвестициялаш камайиб боради. Бундай ҳолларда, асосан, давлат бюджети томонидан тиббиёт, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, маориф ва бошқа ижтимоий соҳалар лойиҳалари молиялаштирилиши мақсадга мувофиқдир. Бунга мисол сифатида, кейинги пайтларда мамлакатда кенг миқёсда қурилиб фойдаланишга топширилаётган соғлиқни сақлаш муассасалари, академик лицейлар ҳамда касб-хунар коллежлари ва бошқаларни келтириш мумкин. Албатта, бундай мақсадлар учун давлат бюджети, маҳаллий бюджетлар ҳамда бошқа манбалардан маблағлар ажратилади.

Давлат бюджетининг улуши 1995 йилда 22,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб ушбу кўрсаткич 18,4 фоизга камайиб, 4,5 фоизга тенг бўлган. Худди шу каби корхона жамғармалари улушининг ҳам 1995-2014 йилларда камайиб боришини кузатиш мумкин.

1.1-жадвал

Асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг манбалари бўйича тақсимланиши (фоиз ҳисобида)

№	Молиялаштириш манбалари	1995 йил	2000 йил	2005 йил	2010 йил	2014 йил	2014 йилда 1995 йилга нисбатан фарқи (+,-)
1.	Давлат бюджети	22,9	29,2	12,2	5,6	4,5	-18,4
2.	Корхона ва ташкилотлар	47,0	27,1	46,1	33,0	34,0	-13
3.	Аҳоли маблағлари	6,6	12,0	11,4	16,0	20,7	14,1
4.	Банк кредитлари ва бошқа маблағлар	9,6	7,2	3,8	9,7	11,2	1,6
5.	Давлат кафолати асосида чет эл инвестицияси ва кредитлари	13,9	23,2	21,7	28,3	19,8	5,9
6.	Бюджетдан ташқари фондлар	-	1,3	4,8	3,2	6,3	6,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган

Жадвал маълумотларига кўра, биргина 2010 йилда 1995 йилга нисбатан 14,0 фоизга камайиб, 33,0 фоизга тенг бўлди. Бу камайиш, албатта, иқтисодиётда маълум ижобий томонларни, жумладан, маблағларни туриб қолишининг камайишига ва маблағларнинг айланма ҳаракати тезлашишига олиб келди. Чет эл инвестициялари

1995 йилда 13,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилда эса 19,8 фоизни ташкил этиб, 1995 йилга нисбатан олганда, 5,9 фоизга ортган. Бюджетдан ташқари фондлар улуши 1995 йилда мавжуд бўлмаган бўлсада, 2014 йилда 2000 йилга нисбатан 5 фоизга ортиб, 6,3 фоизга етди.

Иқтисодий ислохотларнинг изчиллик билан амалга ошириб борилиши натижасида республикадаги мавжуд корхоналар ривожланиб, молиявий жиҳатдан барқарорлашиб бормоқда. Шундан келиб чиқиб, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва техник-технологик жиҳозлаш учун корхоналарда ўз-ўзини молиялашнинг янги маблағлари шакллантириб борилмоқда. Корхонанинг ўз-ўзини молиялаштириш маблағлари қуйидагилардан ташкил топиши мумкин:

- корхонанинг тақсимланмаган фойдаси;
- амортизация ажратмалари фонди;
- акциялар чиқариш ҳисобига шакллантирилган маблағлар;
- махсус фондлар.

Юқорида санаб ўтилган маблағлар манбаидан корхоналар ўз ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиришда, янги ишлаб чиқаришни барпо қилишда, модернизациялаш ёки техник-технологик жиҳатдан янгиланишда, айланма маблағларини кўпайтиришда фойдаланишлари мумкин. Ҳозирги кунда кўпгина корхоналарни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш мақсадида давлат томонидан субсидиялар ва бошқа ёрдам маблағлари ажратилмоқда. Давлат томонидан олиб борилаётган қўллаб-қувватлаш сиёсати асосида корхоналарга, айниқса эндигина иш бошлаган хорижий инвестицияли ёки бошқа турдаги кичик ва ўрта корхоналарга солиқ имтиёзлар бериш ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Корхоналар мана шу имтиёзли давр мобайнида солиқ тўловларини амалга оширмайдилар ва ушбу маблағларни ўз ишлаб чиқаришларини кенгайтиришга йўналтирадилар. Бундан ташқари, корхоналар ўзларига кераксиз бўлган асосий восита ва бошқа мулкларни сотиш ёки ижарага бериш орқали ҳам қўшимча маблағларга эга бўлишлари мумкин.

Инвестиция лойиҳаларини турли хил манбалар ҳисобига молиялаштиришда банк кредитлари алоҳида аҳамият касб этади. Шунини ҳисобга олиб, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ республикада банк тизимини ривожлантиришга катта эътибор қаратилди. Қисқа давр мобайнида банк тизимини ислоҳ қилиш

бўйича ўнлаб конун ва қарорлар, йўриқнома ва тадбирлар ишлаб чиқилди. Ҳозирги кунда республикада бир қатор тижорат банклари фаолият юритмоқда. Улар мамлакатдаги барча хўжалик юритувчи субъектларга ўз фаолиятларини ривожлантиришлари учун кредитлар ажратмоқда.

Ушбу банклар ўз маблағлари ҳисобидан ҳамда хорижий банклар ва халқаро молия институтларининг кредит линиялари орқали лойиҳаларни молиялаштиришда жонбозлик кўрсатмоқдалар. Умуман олганда эса, лойиҳаларни молиялаштиришда банк кредитларига таяниш бозор иқтисодиёти шароитида ҳам одатий, ҳам мажбурий ҳолатдир. Кейинги пайтларда республикада банк тизимини, шунингдек, пул-кредит тизимини ривожлантириш бўйича ҳукумат томонидан бир қатор амалий чоралар кўрилмоқда. Бунга мисол сифатида банк тизимини янада ривожлантириш бўйича қабул қилинаётган ҳукумат қарорлари, Президент фармонлари ва меъёрий ҳужжатларни келтириш мумкин.

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни янада чуқурлаштириш бўйича қарорлар қабул қилиниши натижасида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига ортикча аралашишлар, кераксиз текширишлар, шунингдек, улар фаолиятига тўсқинлик қилувчи салбий кучларга барҳам берилди. Бундан ташқари, улар фаолиятини тижорат банклари томонидан кредитлашда, ортикча ҳужжатларни талаб қилиш ва кредитлаш муддатларини кечиктириш ҳолатларига ҳам аста-секин барҳам берилмоқда.

Республика иқтисодиётида хусусийлаштириш ва эркинлаштириш асосида кўплаб инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришга аҳоли жамғармаларини ташкил этувчи маблағларни жалб этиш ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бу борада таъкидлаш лозимки, ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида аҳоли маблағлари инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг зарур манбаи ҳисобланади. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда қимматли қоғозлар бозорининг ривожланиши аҳоли маблағларини тўғридан-тўғри инвестицияларга йўналтириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Республикада ҳам қимматли қоғозлар бозори шаклланиб бормоқда, аҳолининг бўш пул маблағларини жамғариш тижорат банкларида амалга оширилмоқдаки, бу жамғарма маблағлари кўпроқ қисқа муддатли кредитлашга йўналтирилмоқда.

Олиб борилган тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда аҳоли маблағларидан инвестициялашда фойдаланиш учун, фикримизча, бир қатор тадбирларни қўллаш мақсадга мувофиқ. Жумладан, нафақа фонди ва пластик карточкалардаги мавжуд маблағлардан аҳолининг ўз хоҳиши асосида келгусида маълум бир имтиёз ҳамда рағбатлантириш шарты билан инвестициялашга йўналтириш ижобий натижа беради.

Бундан ташқари, мамлакатда иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш учун олиб борилаётган инвестицион муҳитнинг ривожлантирилиши ва инвесторларга бўлган ҳуқуқий ҳимоялашнинг такомиллаштирилиши, хорижий инвестицияни кириб келиши ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни рақобатбардошлигини оширишга имконият яратмоқда. Таъкидлаш жоизки, мамлакатга кириб келаётган хорижий инвестициялар, айниқса, тўғридан-тўғри инвестициялар муҳим аҳамият касб этади.

Кўпгина мамлакатлардаги инвестиция фаоллиги ва иқтисодий ўсиш чет эл капитали иштирокида қўллаб-қувватланади ва кучаяди. Очiq бозор иқтисодиётига эга мамлакатларда капиталнинг халқаро айланиши хўжалик турмушининг ривожланишига, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига олиб келди. Чет эл капитали кўйилмалари, улар билан бирга чет эл технологиялари, бошқарув тажрибанинг татбиқ этилиши, янги бозорга кириш йўлининг очилиши ҳам ўтиш типдаги истаган мамлакатда ишлаб чиқаришни қайта ташкил қилиш учун ҳаётий зарурат туғдиради.

Буни бир қатор хорижий давлатларда, жумладан, иқтисодиёти шиддатли ўсаётган Хитойда ҳам кузатиш мумкин. У ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатлар орасида ташқи инвестициялар ҳажми бўйича биринчи ўринга чиқди ва фақат АҚШдаги капитал оқимидан ортда қолмоқда. Хитойдаги ЯИМга нисбатан чет эл инвестициялари таҳминан 30 фоизни ташкил этади. Гарчи, бу инвестицияларнинг катта қисми Ганконг орқали қайтган хитойлик диаспоранинг капиталидир.

Ўзбекистон Республикаси учун инвестиция захираларининг чет эл манбаларига мурожаат этилиши ҳозирги иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификация қилиш шароитида даврнинг ҳам стратегик, ҳам жорий масалаларини ҳал этиш заруратига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу вазифалардан энг муҳимлари сифатида:

- минтакаларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётидаги номуносабликларни йўқотиш;

- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини кучайтириш;

- импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришларни ривожлантириш;

- рақобат муҳитини ривожлантиришга ёрдам берувчи иқтисодийнинг хусусий ва аралаш секторларини шакллантириш;

- бозор инфратузилмасини яратиш;

- илғор чет эл технологияси, ноу-хау ва бошқарувчилик тажрибасини жалб қилиш ва бошқаларни келтириш мумкин.

Ҳозирги вақтда иқтисодийни техник ва технологик жиҳозлаш, бозор ислохотларини ривожлантириш ва пировардида барқарор тараққиётни таъминлаш учун хорижий давлатлардаги кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу соҳадаги барча назариялар ҳамда сўнги йиллардаги амалиётни умумлаштириш, чет эл инвестицияларини жалб қилиш сиёсатида айрим хатолар мавжуд бўлганда, иқтисодийнинг бозор трансформацияси эҳтиёжлари ва вазифаларига ўхшаш чет эл капитали қўйилмаларини рағбатлантириш бўйича таъсирчан механизм йўқ бўлган, деган хулосага келишга имкон берди. Бу чет эл инвестициялари ҳажмларини баҳолаш услубияти ва методикасига, чет эл капиталини жалб қилиш шакллари ва чет эл капиталини жалб қилишнинг ташкилий ва иқтисодий механизмларининг йўл қўйилган кўламларига, минтакавий ва тармоқ тақсимотига тааллуқлидир.

Хориж капиталини Ўзбекистон иқтисодиётига тўғридан-тўғри киритиш бошқа бир қатор устунликларига ҳам эга. Дарвоқе, бу устунликлар чет эл кредитлари билан қиёслаганда жуда катта. Чет эл тадбиркорлик капиталининг жалб қилиниши ички бозордаги монополизм билан курашнинг ва рақобатни ривожлантиришнинг фаол воситаси бўлиб, бундай капитал нафақат мамлакатнинг етишмаётган инвестиция захираларини олишига хизмат қилади, балки унинг ёрдамида миллий ишлаб чиқариш, кучларидан фойдаланиш самарадорлигини кўтариш ҳам мумкин. Оқилона фойдаланилганда, тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари экспортининг диверсификациясига, қўшимча иш жойларини яратишга ёрдамлашади, чет эл кредитлари билан қиёслаганда мамлакат қарздорлигини оширмайди, шу орқали валютани чет элга оқимини камайтиради.

Агар тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларининг бутун ҳажми давлат учун бирламчи бўлган дастурлар бўйича ишлаб чиқаришни инвестициялашга сарфланганда эди, Ўзбекистонда аллақачон ЯИМнинг барқарор ўсишига эришилган бўларди. Аммо тадқиқотда аниқланишича, иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари савдо-воситачилик фаолияти соҳасида қўшма корхоналар барпо этишга, консалтинг хизматларини кўрсатишга, банк секторига, кейинчалик эса, чет эл фирмалари бошқарувиغا ўтказилган саноат секторларининг қарзларини тўлашга ва муомаладаги маблағларини тўлдиришга йўналтирилган эди.

Иқтисодиётнинг эркинлашуви чет эл инвесторларининг Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий тармоқларига ёндашувиغا йўл очиб берди (1.2-жадвал).

1.2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси бўйича асосий капиталга инвестиция фаолиятларининг асосий кўрсаткичлари (млрд. сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	1995 йил	2000 йил	2005 йил	2010 йил	2014 йил	2014 йилнинг 1995 йилга нисбатан фарқи (+,-)
Асосий капиталга инвестицияларнинг жами	88,9	744,5	3165,2	15338,7	35233,3	35144,4
Шу жумладан, Чет эл инвестицияси	12,4	172,4	687,0	4340,8	6980,0	6967,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган.

Жадвалда келтирилган маълумотларга кўра, ҳозирги кунда қора ва рангли металлургияга чет эл кўйилмалари 63,5 фоизни, нефть-газ комплексига тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларини умумий оқимидан 19,8 фоизни ташкил қилди ва капиталнинг умумий ҳажмида чет эл инвестициялари ошган. 2014 йилда 1995 йилга нисбатан асосий капиталга нисбатан 35144,4 млрд. сўмга, чет эл инвестицияси эса 6967,6 млрд. сўмга ошиб, ушбу кўрсаткичлар мос равишда 35233,3 млрд. сўм ва 6980,0 млрд. сўмни ташкил этди. Бу эса, ўз навбатида, миллий иқтисодиётни ривожлантириш учун асосий

капиталга киритилаётган инвестициялар миқдори йилдан-йилга ортиб боришида чет эл инвесторларининг ҳам ҳиссаси ортаётганлиги, бу эса мамлакатда инвестицион муҳит салоҳиятининг ривожланаётганидан дарак беради. Назаримизда, чет эл капиталини жалб қилиш ва ундан фойдаланишнинг энг муҳим муаммоларидан бири инвестиция кўйилмалари шаклини тўғри танлаш бўлиб, чет эл капиталини жалб қилиш шакллари танлашда асосий мезонлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- фаолият соҳаси ва маҳсулот тури (технологик мураккаб, илмий ва ҳ.к.);

- лойиҳа кўйилмалари (майда, ўртача, йирик).

Ҳозирги иктисодиётни модернизациялаш ва диверсификация қилиш шароитида ҳудуднинг инвестиция имкониятлари етарли бўлганлигини, аммо ишлаб чиқариш замонавийлаштириш зарур бўлган йирик лойиҳалар амалга оширилган (масалан, нефть-кимёда) шартномавий қўшма корхоналар ташкил қилиш шунингдек, республикаимизнинг барча ҳудудларида янги қўшма корхоналар ташкил этиш, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш ва технологик янгилашга йўналтирилаётган хорижий инвестициялар киритилишига катта аҳамият бериш бунинг учун хорижий инвестицияларни жалб этишнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш мақсадга мувофиқдир.

1.4-раем. Ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигини аниқловчи асосий мезонлар

1.4-расмга кўра, ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш учун, авваламбор, қулай инвестицион муҳитни шакллантириш омилини аниқлаб, уларни ривожлантириш ва такомиллаштириш лозим бўлиб, бу борада тузилган шартнома корхона фаолиятининг энг бошиданок ҳамкорининг низом жамғармасига тўлиқ эгаллиги ва унинг бир қисми ишлаб чиқаришни ташкил қилувчи хорижий ҳамкорга маълум муддатга берилиши, яъни улар қўшма корхонага вақтинча айланиши мақсадга мувофиқдир.

Бундай қўшма корхоналар тузилишида мамлакатдаги хомашё тармоқлари, биринчи навбатда, тоғ-кон саноати ва ёқилғи-энергетика комплекслари чет эл инвесторларида катта қизиқиш уйғотмоқда. Бу ерда қўшма корхоналар билан қиёслаганда, айниқса кидирув-геология ишлари ва углеводородлар қазиб чиқариш соҳасида маҳсулотни тақсимлаш учун тузилган шартномалар анча фойдалидир. Бу турдаги шартноманинг устунлиги даромадларининг хусусий улушини олишнинг оддий ва таъсирчан механизми, шартномаларнинг солиқ ва ҳуқуқий режими автономлигидадир.

Концессиялар, яъни янгиланадиган ва янгиланмайдиган табиат захираларидан фойдаланиш ҳуқуқини хорижий тадбиркорларга тақдим этиши, халққа узоқ муддатли ижара шартларига кўра, хўжалик фаолиятининг бошқа турларини амалга ошириш, республика экспорт салоҳиятини орттиришнинг энг самарали усулларидан биридир. Аммо чет эл капиталини жалб қилишнинг бу усулидан фойдаланиш шу жараёнини давлат томонидан бошқарилиши ва ҳуқуқий таъминланиши механизмнинг пухта ишлашини талаб қилади.

Ички жамғармалардан фойдаланишнинг кучсиз шакллари, ҳам мамлакат ичида самарали ва камроқ самарадор корхона ва тармоқлар ўртасида, ҳам қатор мамлакатларининг тармоқ ва соҳалари ўртасида капитал айланишининг икки тарафлама механизмнинг йўқлиги иқтисодиёт мустақамлигини ва унинг ўсиши имкониятларини камайтиради. Шунинг учун Ўзбекистонда узоқ муддатли ривожлантириш стратегиясининг амалга оширилиши, чет эл капитали ва ички инвестицияларнинг жалб қилиниши, капитални оммавий инвестордан ҳақиқий мулкдор қўлларига ўтказиш механизми бўлган тўлақонли фонд бозорини аввало ташкил қилишни талаб қилади.

Мамлакатда фонд бозори ва фонд маданиятининг мавжудлиги капиталга эркин талаб ва таклифни таъминлайди. Бу эса асл бозор

иктисодиётининг реал сектори тикланиши ва уни ривожлантиришга янги инвестициялар жалб этиши имкониятини юзага келтиради. Инвестицион институтлар эса, ўз навбатида, нафақат корхоналар, балки ўрта ва ҳаттоки майда корхоналар бўйича портфелларни диверсификация қилади. Бошқача айтганда, хусусийлаштириш жараёни стратегик инвестор-монополистларни излаш йўлида эмас, балки ямғирсиз схемаси бўйича кечиши лозим бўлади.

Ишлаб чиқаришга инвестицияларни олиш ва қўйилмаларни қўшлаб иштирокчилар орасида тақсимлаш ҳисобига шу қўйилмаларнинг (ҳатто, унча самарали бўлмаган тармоқларга ҳам) таваккалчилик даражаси камайишини ҳақиқий имконияти – тақлиф этилаётган схеманинг асосий афзаллигида намоён бўлади. Бунда даромад энг кам таваккал билан узоқ вақт ортиб борадиган иктисодиётнинг фақат бирламчи секторларига капитал қўйишининг ривожланаётган мамлакатлардаги чет эл инвесторларининг анъанавий тенденцияларидан четга чиқиши мумкин.

Агар корхоналарнинг сотилиш ёки бир компания бошқарувида ўтказилиши уни қидириш, сўнгра эса Ўзбекистон учун энг фойдали ва молиявий мустаҳкам компания танланиши билан қийинлашса, айни ҳолда тақлиф этилаётган ёндашувда капиталнинг жалб қилиниши йўлида бундай тўсиқлар учраймади. Даъвогарлар йўқлиги туфайли лойиҳани тўхтатиб қўйиши хавфи ҳам бўлмайди, чунки истаган ҳолда эмиссиянинг бўлмаганда бир қисми сотилиб кетади. Буида давлат ўз тасарруфидаги акцияларнинг назорат пакети ёки қимматбаҳо акцияларини қолдиришга ва корхона устидан ўз назоратини сақлаб қолиши мумкин.

Хусусийлаштиришда кўздан кечирилаётган ёндашув амалга оширилган ҳолда, корхонани бошқариш, уни қайта тиклаш, банк хизмати ва бошқалар, зарурат туғилганда хорижий фирмаларни жалб қилиш, республиканинг ушбу соҳага масъул тузилмалари томонидан амалга оширилади. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек иктисодиёти тараққиётига янада туртки беради.

Албатта, портфелли инвестициялаш корхонани халқаро стандартлар бўйича аудит баҳолашни, хорижда реклама қилишни, акцияларнинг жаҳон фонд бозорлари рўйхатларига киритилишини, бошқа дастлабки ишни ўтказиш, қўшимча харажатлар ва вақтни талаб қилади. Аммо пировардида бу харажатларнинг ҳаммаси ўрнини

оклайди ва ишлаб чиқаришга самарали инвестициялар оқимининг кучайишига, бинобарин, ишлаб чиқаришнинг ўсишига олиб келади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида таъкидлаш лозимки, иқтисодий ўсишга стратегик жиҳатдан эътибор берилишида, асосан ҳам чет эл капиталини кўп миқдорда жалб қилиш, ҳам ички жамғармалар ҳисобига иқтисодиётнинг реал секторига инвестицияларни жалб қилиш талаб этилади. Кўпчилик иқтисодчилар мамлакатда инвестицияларни молиялаштиришнинг ички манбаларини кўздан кечириб туриб, давлатнинг бюджет маблағларидан ташқари, асосан барча мулк шаклларидаги корхона ва ташкилотлар, фермер хўжаликларининг хусусий маблағларини кўзда тутган эдилар.

Масаланинг бундай қўйилиши бозор муносабатлари шаклланишининг бошланғич даврига мос тушган эди. Бу бошланғич давр эса ижтимоий-иқтисодий тенглик, ишлаб чиқариш пасайиши, инфляциянинг юқори даражаси ва аҳоли даромадларининг паст даражаси билан ажралиб туради. Бозор ислохотлари чуқурлашгани, иқтисодиётнинг жонланиши даврига ўтилган, пул даромадларининг ўсгани сайин ҳамда узок муддатли истиқболда иқтисодий номаълумликнинг йўқотилиши билан аҳоли жамғармаларининг инвестициялар салоҳиятининг манбаи сифатидаги ўрни ва аҳамияти ортиб боради.

Энди инвестициялаш манбаи бўлган аҳоли жамғармалари табиатини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Аҳоли жамғармалари – фақат даромадларнинг харажатлардан ошиши шароитида йиғиладиган ва даромад билан унинг истеъмол қилинган қисми ўртасидаги айирма каби улуши аниқланадиган, тўпланган пул захиралари суммасидир.

Аҳоли жамғармалари банклар ва бошқа молиявий институтлар томонидан тўпланиб, капитал қўйилмаларини молиявий таъминлашда қатнашади. Банклар ва молиявий институтлар эса, ўз навбатида, эркин пул маблағларини молиявий ва моддий бойликнинг турли шаклларига қўядилар, уларни хўжалик юритувчи субъектларга инвестициялар учун қарзга берадилар.

Жамғармалар миқдори, олинган жорий даромад қай даражада истеъмол қилинаётганига боғлиқ. Жамғармалар миқдорини аниқлаш учун жаҳон тажрибасида «Жамғармалар меъёри» кўрсаткичи қабул қилинган. Бу кўрсаткич, жорий даромадлар ва харажатлар

айирмасининг тасарруфидаги даромадга нисбати каби ҳисоблаб чиқилади. Тасарруфидаги даромад, солиқ тўловлари чиқариб ташланган даромадга тенг. Бу математик тарзда қуйидаги формула билан ифодаланиши мумкин:

$$M_{\text{жам}} = \frac{D - X}{D - C_{\text{соп}}} \cdot 100 \quad (1.1)$$

бу ерда: $M_{\text{жам}}$ – жамғармалар меъёри;

D – даромад;

X – харажатлар;

$C_{\text{соп}}$ – солиқ тўловлари.

Ушбу формуладан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг 2000-2015 йиллардаги жамғариш меъёрларини аниқлаш мумкин (1.3-жадвал).

1.3-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг 2000-2015 йиллардаги жамғариш меъёри кўрсаткичлари миқдори

(млрд. сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2000 йил	2005 йил	2010 йил	2015 йил	2015 йилнинг 2000 йилга нисбатан ўзгариши (-, +)
Даромад	910,9	3433,5	15894,3	36493,3	35582,4
Харажатлар	942,7	3420,1	15508,9	36257,3	35314,6
Солиқ тўлов	742,2	3274	12256,9	32808,3	32066,1
$M_{\text{жам}}$ фонз	-18,9	8,4	10,6	6,4	25,3

Манба: “Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2000-2015 йиллардаги ижроси якунлари тўғрисидаги масалаларга доир материаллар” асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Жадвал маълумотларига кўра, 2000 йилда Давлат бюджети тақчиллигига 31,8 млрд. сўм миқдорида бўлгани боис, жамғармалар меъёри 18,9 фонзга тенг бўлган. Бундай салбий ўзгариш аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилган иш ҳақи, 'нафақа ва стипендиялар миқдорининг оширилиши, инвестиция харажатларининг кўпайтирилиши сабабли Давлат бюджети харажатлари Олий Мажлис томонидан тасдиқланган (712,5 млрд.сўм) миқдорга нисбатан 230,7 млрд. сўмга кўпайтирилганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Республика иқтисодиётида 2010 йили юкори ўсиш суръатлари таъминланиб, аҳолининг реал даромадлари 123,5 фоизга ошди, ўтган йилда инфляция даражаси 2009 йилдаги 7,4 фоиз ўрнига 7,3 фоизни ташкил қилди. Бу, авваламбор, қатъий, шу билан бирга пухта ўйланган пул-кредит сиёсати ва инқирозга қарши кўрилган самарали чора-тадбирлар натижасидир. 2010 йилда бюджет соҳаси муассасалари ходимларининг иш ҳақи, пенсия ва ижтимоий нафақалар, стипендиялар миқдори 32 фоизга, аҳолининг умумий пул даромадлари эса жон бошига 1,3 баробар ошди. Аҳолининг даромадлари таркибида тадбиркорлик фаолиятидан олинаётган даромад улуши тобора салмоқли ўрин эгаллади ва барча даромадларнинг 47 фоиздан ортиғи ушбу соҳа ҳиссасига тўғри келди. Бунинг натижасида жамғармалар меъёри 10,6 фоизни ташкил этди.

Таъкидлаш лозимки, бозор ислохотларини жадаллаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштиришнинг муҳим устувор вазифаларини изчиллик билан амалга оширилиши натижасида 2015 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлар бўйича 3433,5 млрд. сўмга етказилиб, харажатлар 36493,3 млрд. сўмни ташкил этди. Бу эса, ўз навбатида, давлат бюджетини 236 млрд. сўм профицит билан бажарилишини таъминлаб, жамғармалар меъёри 6,4 фоизни ташкил этди.

Шундай қилиб, жамғариш ҳажми иқтисодий ўсиш суръатлари ва сифатига фақат ўзининг миқдори билангина ҳал қилувчи таъсир кўрсатиб қолмайди. Фан-техника революцияси шароитида улардан фойдаланиш самарадорлиги биринчи ўринга чиқади.

Жамғариш ҳажми миллий даромаднинг бир қисмини ташкил этади ва шу сабабли миллий даромад ҳажми кўпайишини белгиловчи омиллар, жамғариш миқдорини ҳам белгилаб беради. Бу омиллардан асосийси қўлланиладиган ресурслар массаси ва уларнинг унумдорлигидир. Жамғариш миқдори ишлаб чиқариш жараёнида хомашё, материаллар, энергияни тежаб-тергаб сарфлашга ҳам боғлиқ. Маҳсулот бирлигига уларни сарфлашни камайтириш моддий воситаларнинг ўша миқдорида маҳсулотларни кўпроқ ҳажмда ишлаб чиқаришга имкон беради.

Ривожланган бозор иқтисодиётига эга мамлакатлар тажрибаси кўрсатишича, тасарруфидаги даромад ичидаги жамғармалар улуши билан иқтисодий ўсиш суръатлари ўртасида яққол боғлиқлик мавжуд: жамғармаларнинг энг юкори меъёрига эга бўлганлар – Япония 70-80

йилларда энг юқори ўсиш суръатларига (20-24 %гача), Франция ва ГФР (11-12 %) эришди.

Ўзбекистон Республикасидаги хўжаликларнинг пул даромадлари ва харажатлари таркибига кўра ўтказилган ҳисоб-китобларга кўра мамлакатдаги жамғармалар меъёри ривожланган давлатлардагидан кўра нафақат анча паст бўлган, балки яна инфляция ва ҳақиқий даромадлар камайиши туфайли тушиб кетган. Инфляция 1992-1993 йилларда ўз чўққисига етгани учун, аҳоли жамғармалари фақат 1994 йилдан бошлаб яна ўса бошлади.

Аҳоли жамғармаларининг ҳажмлари ва инвестицияларга мўлжалланиши кўп жиҳатдан уларни жамғариш мақсадларига боғлиқдир. Жамғармаларни тўлашдан мақсад келгусида истеъмол қилиш ёки катта даромад олинишининг таъминланиши инвестициялаш бўлиши мумкин. Иқтисодий адабиётларда, мақсадларига қараб жамғармаларнинг турли гуруҳлари ажратиб кўрсатилади.

Бу гуруҳлардан энг муҳимлари, назаримизда қуйидагилар: жорий; узок фойдаланиладиган товарлар хариди учун; кутилмаган ҳоллар (касаллик ва бошқа ҳолатлар)ни таъминланиши учун; инвестиция жамғармалари. Жорий жамғармалар қисқа муддатли бўлиб, юқори ликвидли шаклларда, асосан, банкларнинг жорий ҳисобланмаларидан (талаб қилгунга қадар) тўпланади.

Улар жорий даромаднинг мунтазам кириши, аммо даврий ёки секин-аста харажат қилиниши натижасида йиғилади. Узок фойдаланиладиган товарлар хариди учун жамғармалар, бу товарлар қиймати жорий даромаддан ошса ва маблағлар тўпланиши талаб этилганда ҳосил бўлади. Жамғармаларнинг бу тури янада узок муддатли пул қўйишлари кўринишида тўпланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестициялашда иқтисодийда катта ўрни тутган энг узок муддатли бўлган жамғармалар муҳимдир. Бу жамғармалар ё банкларнинг муддатли ҳисобномаларда тўпланиш орқали ҳосил бўлади, ёки узок муддатли молия активларига, яъни акция ва облигацияларга қўйилиши орқали амалга оширилади. Мазкур турдаги жамғармаларни тўплаш ва оқилона тақсимлашда нафақат турли даражадаги банклар, балки бошқа инвестиция институтлар иштирок этиши мақсадга мувофиқдир.

инфляциядан ортиқ фоизлар олинишини таъминловчи қайта молиялаштириш ижобий ставкасини кўллаб-қувватлашдан иборат.

Жамғармалар вазиятини нормаллаштириш, қўйилган пулларга давлат кафолатларини бериш ва шу билан бирга тегишли қонунчилик базасини яратиш орқали шу пуллар таваққалини камайтиришга ёрдам бериши керак. Аммо фуқароларнинг вақтинча бўш маблағларининг банклар ва бошқа молиявий институтларга жалб этишини таъминлаш ва уларнинг сермахсуллигини ошириш камдир. Уларни ишлаб чиқаришга киритилаётган инвестициялар йўлига қаратиш муҳимроқ кўринади.

Уқоридаги фикрларни умумлаштириб хулоса килиш мумкинки, аҳоли жамғармаларини жалб килиш ва иқтисодиётга кўп миқдорда инвестициялар киритилишини таъминлаш учун қуйидаги масалаларни ҳал этиш керак:

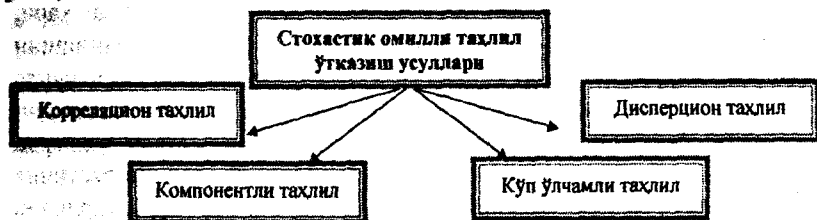
- макроиқтисодий беқарорликка барҳам бериш;
- қўйилган маблағлар ишончилигини ошириш, уларни суғурталаш тизимининг кафолатлари билан таъминлаш;
- фонд бозори имкониятларидан фойдаланиб, аҳолининг пул маблағларини инвестицияларга йўналтириш;
- қўйилган маблағларнинг инфляция суръатлари билан таққослаганда даромадлиги ошишини таъминлаш.

1.3. Инвестицияларнинг тармоқлараро тақсимланишини моделлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётига жалб этилаётган хорижий инвестициялар реал сектор корхоналарининг ривожланишига муҳим ҳисса қўшмоқда. Лекин хорижий инвестициялар киритилиши тасодифий жараёнларга хос бўлган стохастик табиатга эга.

Стохастик ўзаро боғланишларни ўрганишда ўрганилаётган кўрсаткичлар орасидаги алоқалар тузилмасининг сифат (мантикий) таҳлили катта аҳамиятга эга. У ўрганилаётган кўрсаткичлар орасида сабаб-оқибат алоқалари мавжудлиги ёки йўқлиги, боғланиш йўналиши, боғланиш шакли ва шунга ўхшаш белгилашлар имконини берадики, бу албатта уларнинг натижавий кўрсаткичларга таъсирини аниқлаш ва таҳлил натижаларини умумлаштиришда жуда муҳим аҳамият касб этади.

Стохастик таҳлил натижага қатъий, тўлиқ боғланишда бўлмаган ва боғланиши эҳтимоллик, тасодифийлик ҳаракатда бўлган омиллар таъсирини ўрганиш услуби тушунилади. Стохастик усуллар жумласига корреляцион, дисперсион, асосий компонентлар, эймонавий кўп ўлчовли омилли таҳлил масалалари киритилган (1.4-расм).

1.4-расм. Стохастик омилли таҳлил ўтказиш усуллари туркумланиши

Стохастик омилли таҳлил ўтказишнинг асосий усулларида кўришиб турибдики, бу гуруҳга киритилган усуллarning деярли барчаси математик статистикада кенг қўлланадиган усуллардир. Кўрсаткичларни оптималлаштириш усулларига асосан иқтисодий кибернетикада кенг қўлланадиган усуллар киритилган (1.5-расм).

1.5-расм. Кўрсаткичларни оптималлаштиришнинг асосий усуллари туркумланиши

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичларни оптималлаштиришнинг асосий усулларига имитацион моделлаштириш ва эвритик усуллари ҳам қўшиш мумкин. Бирок

амалиётда ҳамма иқтисодий жараёнлар ҳам ана шу усуллар ёрдамида ўрганилавермайди, чунки уларни кўпчилик ҳолларда омилли кўрсаткич қийматиغا натижавий кўрсаткичнинг ягона кўрсаткичи мос келувчи функционал боғлиқликларга келтириш мумкин эмас.

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда инвестициялардан самарали фойдаланиш меҳнат унумдорлиги, моддий-техника ҳамда маҳаллий хомашё ресурсларидан самарали фойдаланишдан ташқари, инвестиция йўналиши ва иқтисодий тармоқлараро тақсимланишини тўғри ташкил этиш билан ҳам бевосита боғлиқдир. Ҳозирги кунда инвестициялар киритилишида кўпроқ ундан олинадиган даромадни ҳисобга олган ҳолда сармоялар киритилмоқда. Бу эса айрим ҳолларда ошиқча маблағларни фойдасиз туриб қолиши ёки инвестиция киритилишида юзага келаётган таваккалчилик ҳамда хатарлилик даражаларини аниқламаслик оқибатида ишлаб чиқариш жараёнини тўлиқ қувват билан ишлаш имкониятининг чекланиб қолишига олиб келмоқда.

Бундай муаммони бартараф этиш учун, албатта, инвестициялаш ва улардан фойдаланиш жараёнларини чуқур ўрганиш, унга таъсир этувчи омилларни эконометрик ва иқтисодий-математик усуллар асосида таҳлилларини олиб бориш, таҳлил натижаларини умумлаштирган ҳолда илмий асосда инвестицияларнинг иқтисодий тармоқлараро тақсимланиши ва тўғри йўналишини (маълум бир тармоққа йўналтирилган инвестиция бошқа тармоқларга нисбатан кўпроқ даромад олиш мумкинлиги) адекват моделлар тизимини яратиш лозим.

Шунингдек, ушбу моделлар тизими таваккалчилик ва хатарлилик даражаларини, киритилаётган инвестиция миқдори чегараларини, яъни қандай миқдорда киритилаётган инвестиция миқдори танлаб олинган тармоқда оптимал қийматда бўлиши лозимлигини эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқилиши лойиҳада қўйилган мақсадни янада такомиллаштиришга олиб келади. Бундан ташқари, ишлаб чиқилган моделлар тизимини компьютер технологиясида ечиш имконияти ҳисоб-китоб жараёнларини энгиллаштиришга, вақтдан унумли фойдаланиш ҳамда аниқликка эришилишига олиб келади.

Иқтисодий тадқиқотларда кўпинча ўзининг тахминийлиги, ноаниқлиги билан ажралиб турувчи стохастик боғланишлар учрайди. Улар каттароқ миқдордаги объектларни (кузатишларни) ўрғачаларида

юзага чиқади. Бу ерда омилли кўрсаткич (аргумент)нинг ҳар бир қийматига натижавий кўрсаткич (функция)нинг бир нечта қиймати мос келиши мумкин.

Масалан, ишчиларнинг фонд билан қуролланганлик даражаси ортиши турли корхоналарда меҳнат унумдорлигининг турлича ортишига олиб келади, ҳатто бошқа шароитларнинг бир хиллиги таъминланганда ҳам. Буни меҳнат унумдорлиги боғлиқ бўлган барча омилларни комплекс, ўзаро боғланишда таъсир қилиши билан тушунтириш мумкин. Турли омилларни қанчалик оптимал уйғулашишига боғлиқ ҳолда уларни натижавий кўрсаткичга таъсири шунчалик ҳар хил бўлади.

Тадқиқ қилинаётган омилли ва натижавий кўрсаткич орасидаги ўзаро боғланишлар тадқиқ қилиш учун кўп сондаги кузатишлар (объектлар) ни олганда ва уларнинг қийматларини солиштирганда намоён бўлади. Ана шундагина катта сонлар қонунига мувофиқ натижавий кўрсаткичга бошқа омилларнинг таъсири текисланади, нейтраллашади. Бу эса ўрганилаётган ҳодисалар орасидаги муносабатлар, алоқаларни аниқлаш имконини беради.

Демак, стохастик (корреляцион) боғланишлар – кўп сондаги кузатишлар натижасида юзага чиқувчи, кўрсаткичлар орасидаги тўла бўлмаган, эҳтимоллиги бўлган (тасодифий) боғланишлардир.

Корреляцион боғланишлар жуфт ва кўплик боғланишлар шаклида бўлиши мумкин.

Жуфт боғланишлар – бир омил, иккинчиси натижа бўлган икки кўрсаткич орасидаги ўзаро боғланишдир.

Кўплик боғланишлар – натижавий кўрсаткич билан бир нечта омиллар орасидаги ўзаро боғланишлардир.

Стохастик муносабатларни ўрганишда кўриб чиқилган бир қатор усуллар – параллел ва динамик қаторларни таққослаш, аналитик гуруҳлаш, графиклар ва бошқа усуллардан ҳам фойдаланилади. Бироқ улар боғланишларнинг умумий таснифи ва ўрналишини аниқлаш имконини беради, холос. Омилли таҳлилнинг асосий вазифаси эса натижавий кўрсаткич ўзгаришига ҳар бир омилнинг таъсирини аниқлашдан иборат. Бу мақсадлар учун корреляцион, дисперсион, компонентли, замонавий кўп ўлчовли омилли таҳлил ва бошқа усуллардан кенг фойдаланилади.

Иқтисодий тадқиқотларда кўрсаткичлар орасидаги ўзаро боғланишларни микдорий жиҳатдан ифодалаш имконини берувчи корреляцион таҳлил усули жуда кенг қўлланилади.

Корреляцион таҳлилни қўллашнинг зарурий шартлари куйидагилардир:

1. Тадқиқ қилинаётган омилли ва натижавий кўрсаткичларнинг қийматлари ҳақида кўп микдордаги кузатишларнинг бўлиши (динамикада ёки жорий йил учун бир турдаги объектлар тўплами бўйича).

2. Тадқиқ қилинаётган кўрсаткичлар микдорий ўлчовга эга бўлиши ва иқтисодий ахборотларнинг у ёки бу манбаларида акс эттирилган бўлиши.

Иқтисодий жараёнларда корреляцион таҳлил ўтказилиши куйидаги бир қатор масалаларни ечиш имконини беради. Жумладан:

- битта ёки бир нечта омиллар таъсири остида натижавий кўрсаткич ўзгаришини (абсолют микдорларда) аниқлаш, яъни омилли кўрсаткични бир бирликка ўзгариши натижавий кўрсаткични неча бирликка ўзгаришига олиб келишини аниқлаш;

- ҳар бир омил эвазига натижавий кўрсаткич боғлиқлигининг нисбий даражасини белгилаш ва кўплаб омиллар ичидан энг таъсирчанларини ажратиб олиш.

Корреляцион таҳлилни асосий вазифаларидан бири омилли кўрсаткичларни натижавий кўрсаткичга таъсир кучини аниқлашдир. Уни амалга ошириш учун, авваламбор, тадқиқ қилинаётган омилли (X) ва натижавий (Y) кўрсаткичлар ҳақида маълумотлар тўпланadi. Сўнгра, X ва Y лар орасидаги боғланишларни аналитик ифодалаш учун тадқиқ қилинаётган жараён учун мос келувчи математик тенглама танлаб олинади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, тенгламани тўғри танлаш жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қўйилган мақсадга эришиш учун масаланинг ечими ва ҳисоблар натижаси айнан ана шу тенгламанинг тўғри танланишига боғлиқ. Боғланиш тенгламасини асослаш параллел қаторларни таққослаш, маълумотларни гуруҳлаш ва чизиқли графиклар ёрдамида амалга оширилади.

Иқтисодий ҳодисалар ва ҳўжалик фаолияти жараёнлари каби инвестицияларнинг тармоқлараро тақсимланиш жараёнлари ҳам кўплаб омилларга боғлиқ. Одатда, алоҳида олинган омил ўрганилаётган ҳодисаларни тўлалигича очиб беролмайди. Фақат

омиллар комплекси, яъни кўплаб омилларнинг ўзаро боғланиши ва ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнлар ҳақида тўла таъриф бериш мумкин. Бу борада кўп омилли корреляцион таҳлил қилинади. Инвестицияларни тармоқлараро жараёнларининг кўп омилли корреляцион таҳлил босқичда амалга оширилади. Уни амалга ошириш куйидагича:

Биринчи босқич. Инвестицияларни тармоқлараро жараёни тўлиқ ўрганилиб, асосий ва иккиламчи омилли олинади. Ўрганилаётган асосий кўрсаткичга таъсир этиши аниқланади ва уларнинг таъсир даражаларига кўра, эҳтимолий корреляцион таҳлил учун танлаб олинади.

Иккинчи босқич. Инвестицияларни тармоқлараро жараёни бўйича корреляцион таҳлил учун зарур бўлган ахборотлар тўпланadi ва баҳоланади.

Учинчи босқич. Омилли ва натижавий кўрсаткичнинг ўзаро боғланишларининг характери ўрганилиб, иккиламчи тармоқлараро тақсимланиш жараёни бўйича танлаб олиш боғланиши моҳиятини аниқ ифодалаб берувчи математик таҳлил танлаб олинади ва моделлаштирилади.

Тўртинчи босқич. Инвестицияларни тақсимланиш жараёни бўйича омиллар боғланиш корреляцион таҳлилининг асосий кўрсаткичлари ҳисобга олиниши оширилади.

Бешинчи босқич. Корреляцион таҳлил инвестицияларни тармоқлараро тақсимланиш жараёни баҳолаш олинган омиллари статистик баҳоланади ва уларни асосланади.

Омилларни тўғри танлаш иқтисодий таҳлилда муҳим масъулиятли босқич ҳисобланади. Таҳлил натижасидан хулосалар, чиқариладиган қарорлар омилларни қанчалик танланишига боғлиқ. Шунинг учун инвестицияларни тақсимланиш жараёни бўйича омилларни танлаш қоидаларга риоя қилиш зарур:

- инвестицияларни тармоқлараро тақсимланиш жараёни омилларни танлашда фоиз ставкаси, инфляция, таваккули хатарлилик ҳамда тақсимланиш чегараси ва б

кўрсаткичлар орасида сабаб-оқибат боғланишлари мавжудлигига эътибор бериш;

- келтириб ўтилган омиллардан фақат муҳим бўлган омилларни танлаш. Бу борада Стьюдент бўйича умидлилиқ мезони жадвал кийматидан кам бўлганларини ҳисобга киритиш тавсия қилинмайди;

- барча омиллар микдорий жиҳатдан ўлчовга эга бўлиши лозим (сифат кўрсаткичларини ҳам микдор кўрсаткичи орқали ифодалаш талаб этилади) ва улар ҳақидаги маълумотлар ҳисоб ва ҳисоботда келтирилган бўлиши керак;

- чизикли боғланиш типидagi моделларга натижавий ва омилли кўрсаткичлар орасида эгри чизикли боғланиш бўлган омилларни қўшмаслик ҳамда корреляцион моделларга ўзаро боғлиқ омилларни ($r > 0,85$) киритмаслик тавсия қилинади, чунки ҳар икки ҳолатда ҳам улар таҳлил натижасининг бузилишига олиб келади.

Таъкидлаш лозимки, натижавий кўрсаткич билан функционал боғланишда бўлган кўрсаткичларни корреляцион моделга киритмаслик мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, корреляцион моделларга омилларни танлашда аналитик гуруҳлаш, параллел ва динамик қаторларни таққослаш, чизикли графиклар усуллари катта ёрдам беради.

Ахборотларни тўплаш ва уларни баҳолашда асосий эътибор уларнинг ишончлиги, аниқлиги, бир турга хослиги ва меъёрида тақсимланиш қонунига мослигини текширишга қаратилиши лозим бўлиб, бунинг учун бошланғич ахборотларнинг меъёрида тақсимланиш қонунига мослигини текширишда тадқиқ қилинаётган ҳар бир кўрсаткичлар бўйича маълумотларнинг асосий қисми унинг ўртачаси атрофида гуруҳланган бўлишига, жуда кичик ёки жуда катта кийматга эга бўлган кўрсаткичларни иложи борича камрок учрашига эътибор қаратилиши талаб этилади.

Омилларни танлаб олиб ва бошланғич маълумотларни баҳолагандан сўнг корреляцион таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири омилли ва натижавий кўрсаткичлар орасидаги боғланишларни моделлаштиришдир, яъни ўрганилаётган инвестицияларни тармоқлараро тақсимланиш жараёни бўйича муносабатларини энг яхши ифодаловчи тааллуқли тенгламани танлашдир.

Шу маънода, иқтисодий тармоқлараро киритилаётган инвестицияларни тақсимланиш жараёни бўйича инвестиция самарадорлигини оширишда юзага келадиган таваккалчилик ва

ноаниклик муносабатларини эътиборга олган ҳолда мос дин моделлар асосида ўрганиш нафақат илмий-назарий, балки амалий аҳамият ҳам касб этиб, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг жорий ва истиқболдаги чора-тадбирларни белгилашда ташқи омиллар таъсирини ҳам ҳар томонлама ҳисобга олиш, иқтисодий ривожланиш дастурларини ушбу жараёнлар таъсирига нуктаи назардан шакллантириш ҳамда уларни изчил амалга ошириш тақозо этилади.

Бу борадаги чора-тадбирлар асосида иқтисодий ўсишнинг муддатли барқарор суръатлари ҳамда иқтисодийётнинг мувофиқ ривожланишини таъминлаш, таркибий ўзгартиришларни амалга ошириш ва иқтисодийётни модернизациялаш, буни биринчи навбатида халқаро сифат стандартларига жавоб берадиган, ички ва бозорларда талаб юқори бўлган рақобатбардошли маҳсулотлар чиқаришга йўналтирилган иқтисодийётнинг энг муҳим тармоқларини модернизациялаш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш, технология жихатдан қайта жиҳозлаш йўли билан амалга ошириш белгилаб берилган бўлиб, ушбу вазифаларнинг баъзиларини инвестициялаш орқали амалга ошириш кўзда тутилган.

2-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИХАЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЖАРАЁНЛАРИДА НОАНИҚ ТЎПЛАМЛАР НАЗАРИЯСИДАН ФЙДАЛАНИШ

2.1. Ноаниқ тўпламлар назарияси тушунчаси ва уни инвестицион жараёнларга татбиқ этишнинг ижобий ҳамда салбий томонлари таҳлили

Инвестицион жараёнларини ташкил этиш ва шакллантириш муаммоси ноаниқлик шароитида оптималлаштириш масалалари доирасига киради. Қоидага кўра, мазкур масалаларни ечиш учун эҳтимоллар назарияси аппарати жалб қилинади. Бироқ бир қатор ҳолатларда эҳтимоллар назариясини қўллаш етарлича аниқ ва асосланмаган бўлади. Бунга сабаб, эҳтимолли модель ёрдамида ўрганилаётган ҳолатни ифодалаш учун юқори даражадаги ишонччилик билан адекватликни ўрнатишга имкон берувчи маълумотларнинг етарли эмаслиги ҳисобланади. Агар қимматли қоғозлар бўйича инвестиция портфелини шакллантириш масаласида аналитик маълумотлар учун статистик таҳлил ўтказишда фойдаланишга имкон берувчи ойлари ва йилларни ўз ичига олган молиявий инструментлар котировкаларининг массивлари берилса, у ҳолда реал инвестицияларни таҳлил қилиш учун рисклар тўғрисида ахборотларнинг чегараланган манбаи бўлиб эксперт баҳолари ҳисобланади. Бундай шароитда эҳтимоллар назариясидан фарқли бўлган, яъни мавжуд ноаниқликни баҳолаш имконини берувчи ёндашувлар зарур. Бундай ёндашувлардан бири, ноаниқ тўпламлар назариясига асосланган ёндашув ҳисобланади.

Ноаниқ тўпламлар 1965 йилда Л. Заде томонидан табиий тилда айtilган ифодаларни қайта ишлашнинг формал аппарати сифатида аниқланган¹⁴. Бу эса, ўз навбатида, танланган мавзу доирасида юзага келадиган бир қатор тушунмовчиликларга барҳам бериш имкониятини беради. Ушбу назария эксперт баҳолаши натижасида пайдо бўладиган “инвестицион лойиҳанинг rischi етарлича юқори” ёки “лойиҳа даромади 15 млн. сўмдан озроқ ошади” каби табиий тилда айtilган ибораларни аниқ математик мазмунга эга бўлишига имкон беради. Шундай қилиб, ноаниқ логика назарияси асосида эксперт баҳоларининг сифатли баҳолашларини микдорий, яъни

¹⁴ Нелдесекин А.О. Методологические основы моделирования финансовой деятельности с использованием нечетко-множественных описаний: дис. Д-ра эконом. наук. - СПб., 2003.

рақамли (ноаниқ) баҳолашга имкон пайдо бўлди.

Ноаниқ логика назарияси ёки ноаниқ тўпламлар назари бизнес-жараёнларини ифодалашнинг янгича ёндашуви бўлиб, ҳатто аниқ миқдорий усуллар ва ёндашувларни инкор қилувчи қийинлаштирувчи ноаниқлик мавжуд. Ноаниқ логика назарияси асосий фарқ қилувчи жиҳатлари бўлиб, лингвистик ўзгарувчи (субъектив категориялар) киритиш ҳисобланади.

Лингвистик ўзгарувчилар – математик тил ёрдамида ифода бўлмайдиган ўзгарувчилардир, яъни уларга аниқ объектив миқдор баҳо бериш мураккаб ҳисобланади. Масалан, “кичикрок”, “кич “ўртача” (бизнесда), “юқори” ёки “паст”, “пастрок” (фоиз ста тушунчалари аниқ чегарага эга эмас ва аниқ математик ифода бўлмайди.

Ноаниқ тўпламларга оид адабиётларда лингвистик ўзгарувчиларни терм-тўпламлар (инглизча term - атамоқ) ҳисоблашади. Ноаниқ тўплам усулининг асосий инструменти тегишлилик функцияси ҳисобланади. Тегишлилик функцияси кейинчалик ноаниқ тўпламлар усулини қўллашда лингвистик ўзгарувчини математика тилига ўтказувчи инструмент ҳисобланади.

Бошқа томондан ноаниқ тўпламлар экспертга миқдор кўрсаткичларни баҳолашда кўпроқ имкониятлар беради. Мижоз инвестицион лойиҳадан олинган кутилаётган даромад бўлиши мумкин? - деган саволга эксперт пессимистик оптимистик d_{opt} ва эҳтимоли каттароқ $d_{энт}$ баҳоларни кўрсатиши мумкин, ҳамда олинган ахборотни $D = (d_{несс}, d_{энт}, d_{opt})$ рақамли кўринишидаги ноаниқ учбурчакка бирлаштириш мумкин. Фақатгина топилган ноаниқ рақамли кўрсаткичларни оптималлаштириш ва объектларни таққослаш масаласида фойдаланиш мумкин.

Инвестиция жараёнларини ташкил этиш ва ундан саноат фойдаланиш муаммосига мос равишда ноаниқ тўпламлар назариясини қўллаш асосида иккита масалага дуч келиш кузатилади:

- инвестицион лойиҳанинг ноаниқ сонлар кўриниши баҳолаш кўрсаткичларини олиш;
- олинган ноаниқ баҳолар асосида оптимал инвестицион портфелни шакллантириш.

Юқорида кўриб ўтилган масалаларга бир қатор адабиётлар

бағишланган бўлиб, улардан, J.J. Buckley¹⁵, Y.C. Chui, ва S.P. Chan¹⁶, D. Kuchta¹⁷, C. Kahraman, D. Ruan, E. Tolga¹⁸ лар томонидан ёзилган адабиётларда инвестицион лойиҳанинг *NPV* ва *IRR* кўрсаткичлари ноаниқ молиявий кўрсаткичлари асосида тузилган бўлса, яна бир қатор муаллифлар R.P. Mohanty, R. Agarwal¹⁹, L. Dimova., P. Sevastianova²⁰, S. Mohamed, A.K. McCowan²¹ томонидан ёзилган адабиётларда инвестицион лойиҳаларни кўп мезонли ноаниқ баҳолашга бағишланганлиги тўғрисида монографиянинг кириш қисмида тўхталган эдик.

Бундан кўринадики, муаллифлар томонидан портфель инвестицияларни шакллантириш учун қўлланган ушбу ноаниқ логика назариясидан, реал инвестицияларни иқтисодий тармоқларга тақсимлаш ва ундан самарали фойдаланишга ҳам қўллаш мумкин. Шу маънода ноаниқ тўпламлар назарияси бўйича тўлиқ маълумотга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса ноаниқ тўпламлар назариясининг асосий тушунчалари сифатида куйидагиларга тўхталиб ўтиш талаб этилади. Бирор танланган тасодифий X тўпламни олайлик. A ноаниқ тўплам $\mu_A: X \rightarrow [0,1]$ тегишлилик функцияси орқали берилади. $\mu_A(x)$ нинг қиймати 0 ва 1 оралиғида ётувчи шундай сонки, у A ноаниқ тўпламга x элементнинг тегишлилик даражасини кўрсатади. $\mu_A(x)=1$ тенглик x нинг A тўпламга аниқ тегишлилигини; $\mu_A(x)=0$ тенглик эса x нинг A тўпламга аниқ тегишли эмаслигини билдиради.

Шундай қилиб, $\gamma \subset X$ оддий тўплам учун тегишлилик функцияси куйидаги кўринишга эга:

$$\mu_\gamma(x) = \begin{cases} 0, & x \in Y \\ 1, & x \notin Y \end{cases}$$

ва қийматлар сифатида фақат 0 ва 1 ни қабул қилади.

¹⁵ Buckley J.J. (1987) «The fuzzy mathematics of finance», fuzzy sets and systems, 21, pp. 257-273.

¹⁶ Chui Y.C. and Chan S.P. (1994) «Fuzzy cash flow analysis using present worth criterion», Engineering economist, 39, pp. 113-138.

¹⁷ Kuchta D. (2000) «Fuzzy capital budgeting», fuzzy sets and systems, 111, pp. 367-385.

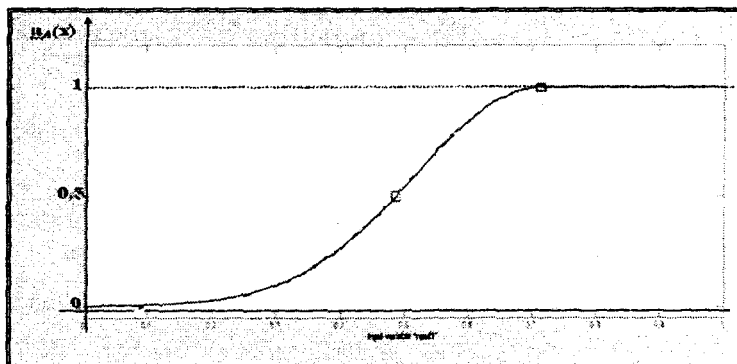
¹⁸ Kahraman C., Ruan D., Tolga E. (2002) «Capital budgeting techniques using discounted fuzzy versus probabilistic cash flows». Information sciences, 142, pp. 57-76.

¹⁹ Mohanty R. P., Agarwal, R., Choudhury A.K. and Tiwari M.K. (1994) «A fuzzy and-based approach to r&d project selection: a case study», int. j. Production research, 43, pp. 5199-5216.

²⁰ Dimova I., Sevastianova P., Sevastianov D. (2006) «Modem in a fuzzy setting: investment projects assessment applications». Int. j. production economics, 100, pp. 10-29.

²¹ Mohamed S., Mccowan A.K. (2001) «Modelling project investment decisions under uncertainty using possibility theory». Int. j. Project management, 19, pp. 231-241.

Тегишлилик функцияси бўлиб баъзи математик функция ҳисобланади ва унда X тўпламнинг элементлари берилган A но тўпламга тегишли бўлади. X аргументи A ноаниқ тўпламга қан қўп мос келса, $\mu_A(X)$ қиймати ҳам шунчалик катта бўлади, аргумент қиймати 1 га яқин бўлади. Тегишлилик функция тузишга асос бўлиб эксперт баҳолари ҳисобланади ва 2.1-р тегишлилик функциясига “Юқори фоиз ставкаси” бўйича келтириш мумкин.

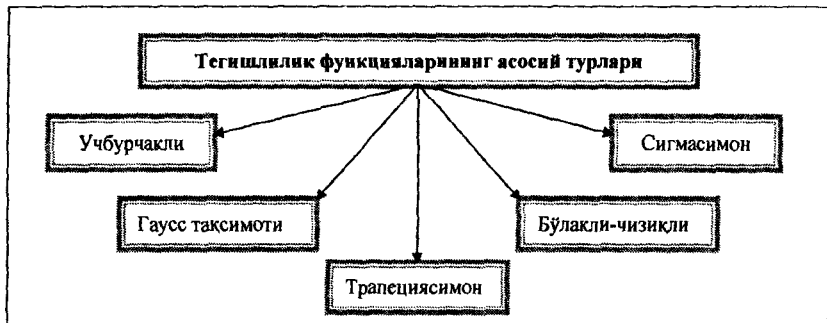
2.1-расм. “Юқори фоиз ставкаси” ўзгарувчиси учун тегишлилик функцияси

2.1-расмда “юқори фоиз ставкаси” ўзгарувчиси тегишлилик функцияси ифодаланган, бу ерда X ўқи бўйича ставкаси қийматлари келтирилган, Y ўқи бўйича эса – “юқор ноаниқ тўплами учун тегишлилик функцияси қий келтирилган. Фоиз ставкасининг 16 %и ва ундан юқори қий экспертлар томонидан юқори фоиз ставкаси деб эътироф шунинг учун тегишлилик функцияси 1 қийматни қабул қилад фоизнинг “юқори фоиз” ноаниқ тўпламига ҳақиқий эканлигига мос келади.

Фоизнинг 0 дан 7 %гача қийматларида (яъни, фоизни ставкаси) тегишлилик функцияси қиймати нолга тенг. 7 фо фоизгача оралиқда тегишлилик функцияси монотон ўсиб бо билан бирга фоиз қийматининг 16 фоизга яқинлашиш юқориди айтилганлар ишончлилигини орттиради.

Ноаниқ тўпламлар оддий тўпламлардан шу билан фарк қиладики, ноаниқ тўпламларда тегишлиликнинг оралиқ даражаларига йўл қўйилади, масалан $\mu_A(x) = 0,5$.

Тегишлилик функцияларининг қуйидаги 2.2-расмда келтирилган асосий турлари мавжуд.

2.2-расм. Тегишлилик функцияларининг асосий турлари

Эксперт баҳолари бўйича ноаниқ тўпламнинг тегишлилик функцияларини $\mu_A(x)$ тузишни икки гуруҳга: бевосита ва билвоситага ажратиш мумкин.

Бевосита усуллар шу билан тавсифланадики, эксперт X элементни тавсифловчи тегишлилик функциясининг $\mu_A(x)$ қийматини аниқлашнинг қоидаларини бевосита беради. Бевосита усулларга мисол бўлиб жадвал, график ёки формулалар бўйича тегишлилик функциясини бевосита бериш ҳисобланади. Ушбу усуллар гуруҳининг камчилиги субъективликнинг катта улуши ҳисобланади.

Билвосита усулларда эса тегишлилик функцияси қиймати шундай танланадики, у олдиндан шакллантирилган қоидаларни қондириши лозим. Эксперт ахборотлари эса кейинчалик қайта ишланиши учун дастлабки ахборот ҳисобланади. Тегишлилик функциясини тузишнинг ушбу усуллари гуруҳига статистик маълумотлардан фойдаланиб жуфт таққослашга асосланган, ранг асосида баҳолаш ва бошқа усулларни киритиш мумкин.

Ноаниқ логика усули ёрдамида таҳлил қилишнинг ўзига хос шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, авваламбор, ноаниқ тўпламлар нормаллик, унимодаллик ва қавариклик хусусиятларига эга бўлишлари талаб этилади.

Кейинчалик A ноаниқ тўпламни нормаллашган қилинади, яъни x нинг шундай элементи мавжудки, унда Агар A ва B – иккита ноаниқ тўплам бўлса, у ҳолда функцияси:

$$\mu_{A \cup B}(x) = \max(\mu_A(x), \mu_B(x)), \quad (2.1)$$

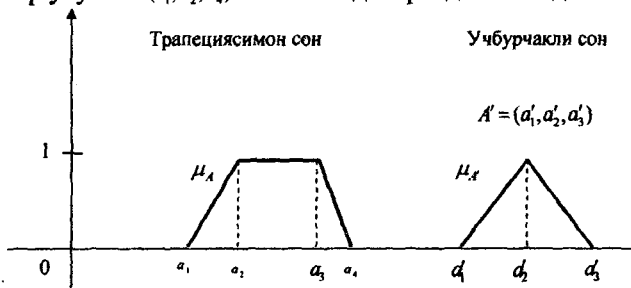
$$\mu_{A \cap B}(x) = \min(\mu_A(x), \mu_B(x)), \quad (2.2)$$

$$\mu_{\bar{A}}(x) = 1 - \mu_A(x) \quad (2.3)$$

таъриф бўйича ноаниқ тўпламларнинг $A \cup B$ бирла кесишиши ва \bar{A} тўлдирилиши операцияларининг на беради.

Исталган α сони учун $0 < \alpha \leq 1$, A ноаниқ тўп. кесишиши деб $A^\alpha = \{x \in X | \mu_A(x) \geq \alpha\}$ тўплам остига айтилади. ноаниқ тўпламнинг ядроси деб аталади. Шунинг таъкидл ноаниқ тўплам ўзининг кесишишлари билан тикланади.

$X = R$ – далилли сонлар тўплами бўлса, у ҳолда но тўғрисида сўз боради. Амалий ҳисоб-китоблар учун мах учбурчакли ва трапециясимон ноаниқ сонлар билан и ҳисобланади. Одатда, у $A = (a_1, a_2, a_3, a_4)$ сифатида белгил: бўлган ҳолда учбурчакли сонга эга бўлади (2.3-расм). сонлар учун $A = (a_1, a_2, a_4)$ белгилашдан фойдаланилади.

Манба: Недосекин А.О. Методологические основы моделирования деятельности с использованием нечетко-множественных описаний. - СПб., 2003.

2.3-расм. Трапециясимон ва учбурчакли сон

Трапециясимон сонлар куйидаги формулада тегишлилик функциясига эга:

$$\mu_4(x) = \begin{cases} 0, & x < a_1, \text{ ёки } x > a_4 \\ \frac{x-a_1}{a_2-a_1}, & a_1 \leq x < a_2 \\ 1, & a_2 \leq x \leq a_3 \\ \frac{a_4-x}{a_4-a_3}, & a_3 < x \leq a_4 \end{cases}, \quad (2.4)$$

бу ерда: $a_1 \leq a_2 \leq a_3 \leq a_4$, ўринли бўлади.

Ноаниқ тўпламлар усулидан фойдаланишнинг, албатта, бир қатор афзалликлари ва камчиликлари мавжуд, жумладан:

- ноаниқ тўпламлар назарияси асосида инвестицион жараённинг мумкин бўлган тўлиқ сценарийлари шаклланади;

- қарорлар лойиҳа самарадорлигининг икки баҳоси асосида эмас, балки баҳоларнинг бутун тўплами асосида қабул қилинади;

- лойиҳанинг кутилаётган самарадорлиги нуқтали кўрсаткич ҳисобланмайди, балки ўзининг кутилиш тақсимоли кийматига эга бўлган интервал майдонларини акс эттиради ҳамда тегишлилик функциясининг ноаниқ сонга эга бўлишини кўрсатади;

- таҳлилга сифат ўзгарувчиларини киритишга имкон беради;

- ноаниқ кириш маълумотлари устидан операциялар ўтказиш;

- лингвистик мезонлар билан ишлаш;

- мураккаб динамик тизимларни тезда моделлаштириш ва уларни берилган аниқлик даражасида таққослаш;

- лойиҳа таваккалчиликларини баҳолашдаги мавжуд усулларнинг камчиликлари ва чегараларини бартараф этиш.

Усулнинг камчиликлари:

- тегишлилик функциясини танлашда ва ноаниқ киритишлар қоидаларини шакллантиришда субъективлик мавжуд;

- усул тўғрисида ахборотга эғалик мавжуд эмас, ҳамда молиявий ташкилотларнинг етарлича эътиборсизлиги;

- махсус дастурий таъминотнинг зарурлиги ҳамда улар билан ишлашни биладиган мутахассисларнинг етишмаслиги.

Ушбу усулнинг камчиликлари ва чекланишларига қарамасдан мазкур усул кўпчилик йирик компаниялар томонидан аниқ натижалар берувчи истикболли усул деб тан олинган (Motorola, General Electric, Otis Elevator, Pacific Gas & Electric, Ford)²².

²² Chan D.Y. (1996) «Application of extent analysis method in fuzzy ahp». European journal of operation research, 95, pp. 649-655.

Шундай қилиб, ноаниқ тўпламлар усули статистик усуллар фойдаланишни рад этмайди, ҳамда бошқа усулларни қўл бўлмаганда фаол таҳлил усули ҳисобланади.

Бундан ташқари, ноаниқ сонлар тўплами устида ҳам ҳудудий сонлар каби қўшиш, айириш, кўпайтириш ва бўлиш амалларини бажариш мумкин. Ушбу ҳолат ҳам ун-афзалликларидан биридир. Ноаниқ сонлар бўйича амалар қуйи кенгайтириш тамойили ёрдамида аниқланади: $C=f(a,b)$ – ис-та-сонли функция, масалан, $f(a,b)=a+b$ йиғинди функция бўлсин ҳолда ушбу функциянинг ноаниқ A ва B сонлардаги $C=f(a,b)$ қий-қуйидаги формула бўйича ҳисобланадиган тегишлилик функция эга:

$$\mu_C(x) = \sup_{(x,y):z=f(x,y)} \min(\mu_A(x), \mu_B(y)). \quad (2.5)$$

Бу ҳолда C ноаниқ тўпламнинг α -кесишиши қуйи кўринишга эга:

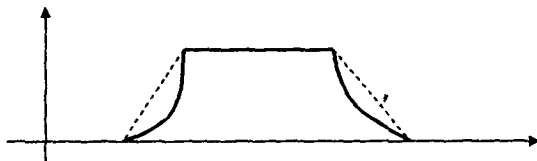
$$C^\alpha = \{c = f(a,b) \mid a \in A^\alpha, b \in B^\alpha\} \quad (2.6)$$

Арифметик операциялар ва трапециясимон ноаниқ сон кенгайтириш тамойилини қўллаб, қуйидаги қўшиш ва ай-қондалари келтириб чиқарилади:

$$\begin{aligned} (a_1, a_2, a_3, a_4) + (b_1, b_2, b_3, b_4) = \\ = (a_1 + b_1, a_2 + b_2, a_3 + b_3, a_4 + b_4), \end{aligned} \quad (2.7)$$

$$\begin{aligned} (a_1, a_2, a_3, a_4) - (b_1, b_2, b_3, b_4) = \\ = (a_1 - b_1, a_2 - b_2, a_3 - b_3, a_4 - b_4). \end{aligned} \quad (2.8)$$

Трапеция кўринишидаги сонларнинг хусусийлари кўпайтмалари эндиликда трапеция кўринишида бўлмайди, ам-чизикли трапеция кўринишидаги сонларга айланади (2.4-расм).

Манба: Недосекин А.О. *Методологические основы модели финансово-й деятельности с использованием нечетко-множеств описаний*. Дис. Д-ра эконом. наук. – СПб., 2003.

2.4-расм. Эгри чизикли трапеция кўринишидаги ноаниқ

Бу ҳолда яқинлашган тенгликни қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\begin{aligned} (a_1, a_2, a_3, a_4) \cdot (b_1, b_2, b_3, b_4) &\approx \\ \approx (a_1 b_1, a_2 b_2, a_3 b_3, a_4 b_4), \end{aligned} \quad (2.9)$$

$$\begin{aligned} (a_1, a_2, a_3, a_4) / (b_1, b_2, b_3, b_4) &\approx \\ \approx (a_1 / b_1, a_2 / b_2, a_3 / b_3, a_4 / b_4), \end{aligned} \quad (2.10)$$

Бу ерда ноаниқ сонларни мусбат деб фараз қилинмоқда, яъни $a_i \geq 0, b_i > 0$.

Ноаниқ трапециясимон $A = (a_1, a_2, a_3, a_4)$ сон билан иккита миқдорий характеристикани, яъни A нинг ўртача қиймати $E(A)$ ни ва A нинг дисперсия $Var(A)$ ни боғлаш мумкин: Улар қуйидаги формулалар бўйича ҳисобланади:

$$E(A) = \frac{a_1 + 2a_2 + 2a_3 + a_4}{6}, \quad (2.11)$$

$$var(A) = \frac{(a_4 - a_1)^2 + 2(a_4 - a_1)(a_3 - a_2) + 3(a_3 - a_2)^2}{6}, \quad (2.12)$$

Хулоса қилиб айтганда, (2.11) ва (2.12) формулалардан тегишлилик функциясини мос келувчи тасодифий миқдорнинг эҳтимолли тақсимот зичлиги ва математик кутилиши ҳамда дисперсияси сифатида интерпритация қилинганда фойдаланиш мумкин.

2.2. Ноаниқ тўпламлар асосида инвестицион лойиҳалар самарадорлигини баҳолаш

Назариянинг амалиётда қўлланилиши фойдали бўлиши учун ноаниқ тўпламлар ва ноаниқ сонлар интерпритацияси мазмунли бўлиши лозим. Бунинг учун A – ноаниқ сон ва $\mu_A(x)$ – унинг тегишлилик функцияси бўлсин. У ҳолда $\mu_A(x)$ нинг қиймати A миқдорнинг ҳақиқий қиймати x га тенглиги ўхшашликнинг мавжудлигини кўрсатади. Л. Заденинг кўрсатишича, ноаниқ сон билан боғлиқ ноаниқликнинг бундай ифодаланиши эҳтимолли бўла олмайди²³.

Бунинг натижасида ноаниқлик билан боғлиқ янги назария пайдо бўлади, Л. Заде ушбу назарияни имкониятлар назарияси деб атаб,

²³ Недосекин А.О. Методологические основы моделирования финансовой деятельности с использованием нечетко-множественных описаний. Дис. Д-ра эконом. наук. – СПб., 2003.

$\mu_A(x)$ A ноаниқ миқдор x қийматни қабул қилиш имкониятини кўрсатиб бери.

Эҳтимоллар назарияси ва имкониятлар назарияси ўртасидаги фарқни кўрсатиш учун қуйидаги мисолни келтириш ўринли: Азамат исмли одам нонуштага бир неча тухумдан иборат бўлган тухумли овқат истеъмол қилади. Азамат эрталаб истеъмол қиладиган тухумлар сони A орқали белгиланади. A ни ноаниқ сон сифатида ифодалаш асосида уни $\mu_A(x)$ тегишлилик функцияси билан боғлаш мумкин. Бошқа томондан A ни тасодифий миқдор деб ҳисоблаш ҳам мумкин, у ҳолда нонушта вақтида x дон тухум истеъмол қилиниш эҳтимолини $p_A(x)$ орқали белгиланади. Имкониятлар ва эҳтимолларнинг тақсимот қуйидаги жадвални ташкил этади (2.1-жадвал).

2.1-жадвал

Имкониятлар ва эҳтимолларнинг тақсимот жадвали

x	1	2	3	4	5	6	7	8
$\mu_A(x)$	1	1	1	1	0,8	0,6	0,4	0,2
$p_A(x)$	0,1	0,8	0,1	0	0	0	0	0

Жадвалдан кўриш мумкинки, имкониятларнинг юқори даража ҳодисанинг юқори эҳтимолини билдирмайди, бироқ ҳодиса бермаса, у ҳолда у эҳтимолсиз бўлади. Келтирилган мисол имкониятлар назариясининг ҳолатини қатъий баҳолашини кўрсата Шунинг учун у бўлаётган ҳодисалар бўйича ахборотлар кам бўл ҳолда барқарор ишлайди.

Имкониятлар назарияси доирасида ҳар бир E ҳодисага 0 га оралиғида жойлашган аниқ сон $Pos(E)$ – ҳодисанинг имкони таққосланади. Имконият қуйидаги хусусиятни қаноатлантиради²⁴:

Исталган иккита E_1, E_2 ҳодиса учун:

$$Pos(E_1 \cup E_2) = \max(Pos(E_1), Pos(E_2)), \quad (2.13)$$

$$Pos(E_1 \cap E_2) = \min(Pos(E_1), Pos(E_2)). \quad (2.14)$$

Мисол сифатида айрим γ сонлар тўпламида A ноаниқ сон $E = \{A \in \gamma\}$ ҳодисани кўриб чиқиш ўринли. Агар $\gamma = \{y\}$ битта нуқ иборат бўлса, у ҳолда $Pos(A=y) = \mu_A(y)$. Агар γ ни нуқталар бирлаш

²⁴ Izwamura, K., Iiu, B. (1998) «Chance constrained integer programming models for capital budgeting environments». Journal of the operational research society, 49, pp. 854-860.

сифатида тақдим этсак, умумий ҳолда $Pos(E)$ ни ҳисоблаш имкони бўлади:

$$\begin{aligned} Pos(A \in Y) &= Pos\left(\bigcup_{y \in Y} \{A = y\}\right) = \\ &= \max_{y \in Y} Pos(A = y) = \max_{y \in Y} \mu_A(y). \end{aligned} \quad (2.15)$$

Шундай қилиб, ҳодисанинг имконияти ушбу ҳодиса учун энг қулай натижанинг имконияти орқали аниқланади. (2.15) формулани γ -ноаниқ тўплам учун $\mu_A(x)$ тегишлилик функциясига эга бўлган ҳолда умумлаштириш мумкин.

$$Pos(A \in Y) = \max_{y \in Y} \min(\mu_A(y), \mu_Y(y)). \quad (2.16)$$

Имкониятлар назарияси ноаниқ чегаравий шартларни баҳолаш учун воситалар беради. Фараз қилайлик, A ва B айрим чегаравий шартни кўрсатувчи ноаниқ сонлар бўлсин. γ нинг баъзи ишончлилик даражасини белгилайди, яъни $0 < \gamma < 1$. Агар $Pos(A \in \bar{B}) < 1 - \gamma$ муносабат бажарилса, у ҳолда γ ишончлилик даражаси билан A сони B чегаравий шартни қаноатлантиради²⁵. Келтирилган фикрга асосланадиган бўлсак, ушбу шарт қуйидаги тенгсизликка эквивалент ҳисобланади:

$$N_A(B) = \min_y \max(1 - \mu_A(y), \mu_Y(y)) > \gamma. \quad (2.17)$$

Бунда $N_A(B)$ сони B шартини қаноатлантириш даражаси дейилади.

Инвестицияларни тармоқлараро тақсимланиш масаласини ечишда фойдаланиладиган чегаравий шартларнинг иккита хусусий ҳолини кўриб чиқиш лозим:

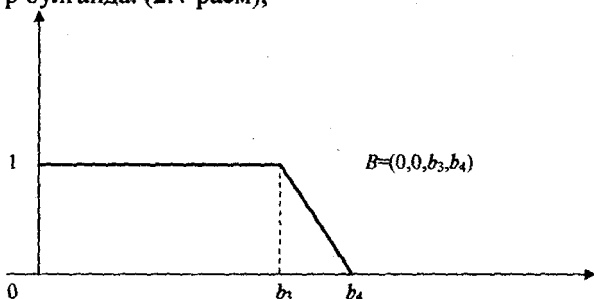
1) $A = (a_1, a_2, a_3, a_4)$ – трапециясимон сон, B эса – $B = (0, 0, b_3, b_4)$ кўринишидаги бюджет чегараси бўлсин у ҳолда $N_A(B) \geq \gamma$ шарт қуйидаги тенгсизликка эквивалентдир:

$$(1 - \gamma)a_3 + \gamma a_4 \leq \gamma b_3 + (1 - \gamma)b_4. \quad (2.18)$$

Бундай кўринишдаги шарт шундай ҳолда пайдо бўладики, қачонки бюджет доирасида тақсимланган A микдордаги истеъмол

²⁵ Недосекин А.О. Методологические основы моделирования, финансовой деятельности с использованием нечетко-множественных описаний: Дис. Д.э.н. - СПб, 2003.

килинадиган ресурсларни мавжуд ресурслар ҳажми билан тақ зарур бўлганда. (2.4-расм),

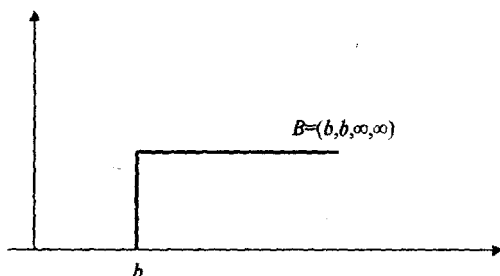

Манба: Недосекин А.О. *Методологические основы модели финансовой деятельности с использованием нечетко-множес описаний*: дис. Д-ра эконом. наук. - СПб., 2003

2.4-расм. Бюджет чегараси

Шу билан бирга b_3 бюджетнинг энг эҳтимолли қиймати, унинг максимал мумкин бўлган қийматидир.

2) Агар иккинчи хусусий ҳол учун юқорида б $A=(a_1, a_2, a_3, a_4)$, $V=(b_3, b_4, \infty, \infty)$ бўлса, у ҳолда унинг графиги 2.5 берилганидек кўринишда бўлади.

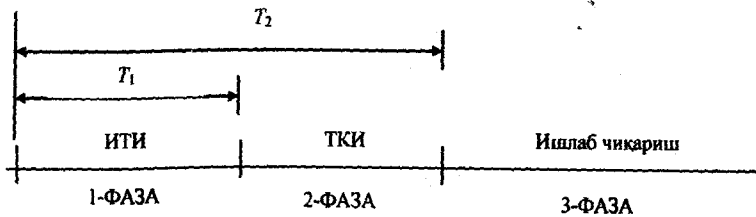
Манба: Недосекин А.О. *Методологические основы модели финансовой деятельности с использованием нечетко-множес описаний*: дис. Д-ра эконом. наук. - СПб., 2003

2.5-расм. Қуйдан баҳолашда ноаниқ чегаравий ша

У ҳолда $N_x(B) \geq \gamma$ шарт қуйидагига тенг кучли:

$$\gamma a_1 + (1 - \gamma) a_2 \geq b. \quad (2.19)$$

(2.19) шартнинг бажарилиши A ноаниқ сонини куйидан (аниқ) b сони билан баҳоланишини билдиради. Ушбу баҳолашдан ноаниқ сонлар тўпламида максимумини топишда фойдаланилади. Бу эса, ўз навбатида, инвестицион лойиҳаларни баҳолашда ҳам қўл келади. Бунинг учун ҳозирги кун талабидан келиб чиққан ҳолда, учта фазага (масалан, илмий тадқиқот ишлари, тажриба-конструкторлик ишлари, ишлаб чиқаришга қўллаш ва маҳсулот ишлаб чиқариш) эга бўлган инвестицион лойиҳа кўриб чиқилади. Инвестицион харажатлар, асосан, ҳар бир фазанинг бошида амалга оширилади деб фараз қилайлик, уларнинг дисконтланган қийматлари мос равишда C_1, C_2, C_3 тенг бўлсин. Фараз қилайлик s – инвестицион лойиҳанинг 3-фазаси бошига келтирилган дисконтланган даромад бўлсин. C_1, C_2, C_3, s – эксперт усули асосида олинган ноаниқ сонлар бўлсин. T_1, T_2 – биринчи ва иккинчи фазанинг тугалланиш муддати (2.6-расм), r – дисконтлаш ставкаси.

2.6-расм. Инновацион лойиҳа фазалари

Ноаниқ қўшма опцион сифатида лойиҳа самарадорлигини баҳолаш масалалари Р. Геске ишларида асосланган. Ноаниқ тўпламлар учун яроқли бўлган формулаларга ўтиш кенгайтириш тамойили ёрдамида амалга оширилади²⁶. Бу ҳолда ушбу тамойилни қўллаш куйидаги ифодаларга олиб келади, яъни лойиҳанинг соф жорий қийматини (NPV) баҳолашни куйидаги формула бўйича бажариш мумкин:

$$V = S e^{-\alpha_1 T_1} M(a_1, b_1; \sqrt{T_1/T_2}) - S_2 e^{-\alpha_2 T_2} M(a_2, b_2; \sqrt{T_1/T_2}) - S_3 e^{-\alpha_3 T_3} N(a_3) \quad (2.27)$$

бу ерда:

$$a_1 = \frac{\ln[E(S)/S^*] + (r - \delta + \sigma^2/2)T_1}{\sigma\sqrt{T_1}}, \quad (2.28)$$

$$a_2 = a_1 - \sigma\sqrt{T_1}$$

²⁶ Geske R. (1979) «The valuation of compound options». Journal of financial economics, 7, pp. 63-81.

$$b_1 = \frac{\ln[E(S)/E(C_3)] + (r - \delta + \sigma^2/2)T_2}{\sigma\sqrt{T_2}}, \quad (2.29)$$

$$b_2 = b_1 - \sigma\sqrt{T_2}$$

бу ерда: σ – инвестицион лойиҳа даромадлигининг ўзгарувчанлиги, яъни

$$\sigma = \frac{\sqrt{\text{Var}(S)}}{E(S)}, \quad (2.30)$$

$$\delta - \text{дивиденд: } \delta = \frac{E(C_1)}{E(S)}, \quad (2.31)$$

$N(a)$ – стандарт нормал тақсимот функцияси, $M(a, b, \rho)$ – ρ корреляция коэффициентига эга иккиланган нормал тақсимотнинг кумулятив функцияси (яъни, стандарт нормал тақсимотга эга жуфт тасодифий миқдорларнинг кумулятив функцияси, улар орасид корреляция коэффициентини эса ρ га тенг).

Инвестицион лойиҳанинг критик қиймати S^c эса қуйидаг тенгламанинг илдизидир:

$$S^c e^{-\delta(T_2 - T_1)} N(c_1) - E(C_3) e^{-r(T_2 - T_1)} N(c_2) - E(C_2) = 0, \quad (2.32)$$

бу ерда:

$$c_1 = \frac{\ln[S^c/E(C_3)] + (r - \delta + \sigma^2/2)(T_2 - T_1)}{\sigma\sqrt{T_2 - T_1}}, \quad (2.33)$$

$$c_2 = c_1 - \sigma\sqrt{T_2 - T_1}. \quad (2.34)$$

S^c нинг қийматини яқинлашувчи миқдорий усуллар билан тоғ мумкин (масалан, Ньютон-Рафсон усули билан).

Эслатиб ўтамизки, (2.28), (2.29), (2.32), (2.33) формулалар ҳисоб-китоблар олиб бориш учун ноаниқ ўзгарувчилар уларнинг ўртача қийматлари билан алмаштирилди. Шунга мувофиқ нозир сонлар билан қўшиш, айириш ва кўпайтириш амалларини бажа мумкин.

Р. Геске фирма ёпилишида ва қарзларни тўлашда унинг мулкани сотишдан сўнг олинadиган акция маблағларни бўлиштирок этиш учун опцион ҳисобланади, деб фараз қилганда акцияларни харид қилишда опцион нархини ҳисоблаш формула

таклиф қилди²⁷. Р. Геске формуласи Блэк-Шоулз формуласидек чиқарилади, яъни бозор арбитражсиз ва соф рақобатга эга ҳамда фирманинг қиймати геометрик Браун ҳаракатига мос равишда ўзгаради деб қабул қилинади. Бу ҳолда опцион нарх қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$V = S \cdot M(a_1, b_1; \sqrt{T_1/T_2}) - S_3 e^{-rT_2} M(a_2, b_2; \sqrt{T_1/T_2}) - S_2 e^{-\alpha T_1} N(a_2),$$

бу ерда:

$$a_1 = \frac{\ln[S/S^c] + (r + \sigma^2/2)T_1}{\sigma\sqrt{T_1}}, \quad a_2 = a_1 - \sigma\sqrt{T_1}, \quad b_1 = \frac{\ln[S/C_3] + (r + \sigma^2/2)T_2}{\sigma\sqrt{T_2}}, \quad b_2 = b_1 - \sigma\sqrt{T_2},$$

S^c эса қуйидаги тенгламанинг илдизидир:

$$S^c N(c_1) - C_3 e^{-r(T_2 - T_1)} N(c_2) - C_2 = 0,$$

бу ерда:

$$c_1 = \frac{\ln[S^c/C_3] + (r + \sigma^2/2)(T_2 - T_1)}{\sigma\sqrt{T_2 - T_1}}, \quad c_2 = c_1 - \sigma\sqrt{T_2 - T_1}.$$

Бу ерда V – опцион қиймати, S – фирманинг жорий қийматини билдиради, C_2 – фирмани тугатишда тўланадиган қарз ҳажми, C_3 – опционни бажариш нархи, T_1 – опционни ижро этиш вақти, T_2 – фирмани ёпиш вақти, r – рисксиз ставка, σ – фирма қийматининг ўзгариши.

Перлиц, Песке ва Шранк мураккаб опционлар формуласига, уни реал опционлар сифатида қараб, бошқа ифода беришди. Шунинг билан бирга улар 3-фазада бўладиган тадқиқот лойиҳаси қиймати учун баҳо олдилар²⁸. Ҳақиқат қилайлик, харажатлар ва C_1, C_2, C_3, S даромадлар учун баҳолаш оддий (аниқ) сонлар бўлсин. У ҳолда инвестицион лойиҳани баҳолаш қуйидаги формула бўйича амалга оширилади:

$$V = S e^{-\alpha T_1} M(a_1, b_1; \sqrt{T_1/T_2}) - S_3 e^{-rT_2} M(a_2, b_2; \sqrt{T_1/T_2}) - S_2 e^{-\alpha T_1} N(a_2),$$

бу ерда:

²⁷ Geske R. (1979) «The valuation of compound options». Journal of financial economics, 7, pp. 63-81..

²⁸ Perlitz M., Peske T., Schrank R. (1999) «Real option valuation: the new frontier in r&d project evaluation?». r&d management, 29, pp. 255-269.

$$a_1 = \frac{\ln[S/S^c] + (r - \delta + \sigma^2/2)T_1}{\sigma\sqrt{T_1}}, \quad a_2 = a_1 - \sigma\sqrt{T_1},$$

$$b_1 = \frac{\ln[S/C_3] + (r - \delta + \sigma^2/2)T_2}{\sigma\sqrt{T_2}}, \quad b_2 = b_1 - \sigma\sqrt{T_2},$$

S^c эса куйидаги тенгламанинг илдизи:

$$S^c e^{-r(T_2-T_1)} N(c_1) - E(C_3) e^{-r(T_2-T_1)} N(c_2) - E(C_2) = 0,$$

бундан ташқари,

$$c_1 = \frac{\ln[S^c/C_3] + (r - \delta + \sigma^2/2)(T_2 - T_1)}{\sigma\sqrt{T_2 - T_1}}, \quad c_2 = c_1 - \sigma\sqrt{T_2 - T_1}.$$

Дивиденд - δ куйидагича ҳисобланади: $\delta = \frac{C_1}{S}$.

(2.27)-(2.34) формулаларнинг таққосланиши инвестиция лойиҳанинг харажатлари ва даромадларини ноаниқ баҳолаш ўтказишда қандай ўзгаришларни амалга оширишни кўрсатади.

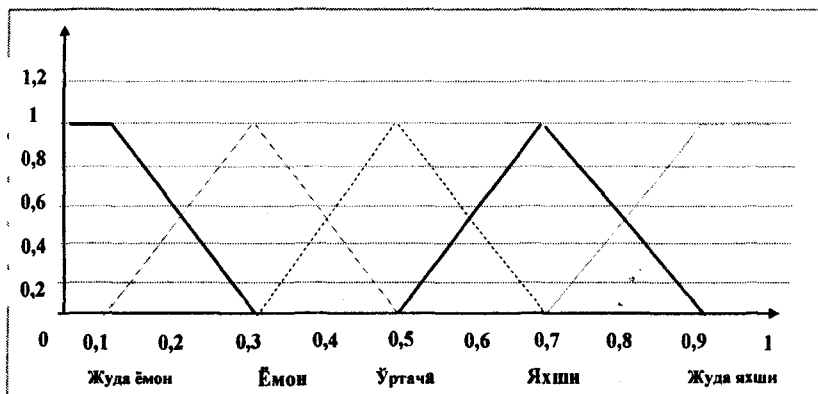
Таъкидлаш лозимки, инвестицион лойиҳанинг миқдори характеристикаларидан бўлган NPV каби кўрсаткичларини баҳолашдан ташқари сифат кўрсаткичларидан фойдаланилади. Бундай кўрсаткичларга мисол сифатида компаниянинг стратегия мақсадларига мос келадиган лойиҳанинг инновационлиги, фирманинг обрўсига таъсир этувчи лойиҳанинг экологик талабларга жавоб бериши кабиларни келтириш мумкин ва ҳ.к. Сифат кўрсаткичлар одатда, бир ёки бир неча экспертлар томонидан қўйиладиган бал кўринишидаги баҳоларда ифодаланади. Кейинчалик эса балли шкала рақамлига ўтказилади. Битта лойиҳанинг турли кўрсаткичлар бўйича олинган сонлар кейинчалик битта рақамли кўрсаткич бирлаштирилади ва бу умумий баҳодан лойиҳаларни тартибга жараёнида фойдаланилади. Ноаниқ тўпламларнинг вужудга келиш экспертларнинг балли баҳолаш шкалаларидан рақамли шкалалар осон ва қулай ўтишига имкон берди.

2.4-жавоб:

Лойиҳани сифатли баҳолашнинг 5 балли шкаласи

Балл	Жуда ёмон	Ёмон	Ўртача	Яхши	Жуда яхши
Баҳо	(0; 0, 0,1; 0,3)	(0,1; 0,3; 0,3; 0,5)	(0,3; 0,5; 0,5; 0,7)	(0,5; 0,7; 0,7; 0,9)	(0,7; 0,9; 1; 1)

Лойиҳани сифатли баҳолашнинг “жуда ёмон”, “ёмон”, “ўртача”, “яхши”, “жуда яхши” каби 5 балли шкаласи бўйича баҳолашни ҳар бир баллга қуйида келтирилаётган жадвалдагидек трапециясимон ноаниқ сонларни мос равишда қўйиш билан аниқланади. Жадвал маълумотларидан фойдаланилган ҳолда 2.7-расмда ноаниқ сонлар маълумотларининг тегишлилик функцияси графигини келтириш мумкин.

2.7-расм. Балли шкала баҳоларининг тегишлилик функцияси

Расмдан кўриш мумкинки, ноаниқ сонлар бир-бири билан боғланган. Бу шунни кўрсатадики, бир-бири билан қўшни баҳолар ўртасида кескин фарқ йўқ ва баҳолашнинг битта балли тизимидан бошқасига ўтиш кетма-кет амалга оширилади. Инвестицион лойиҳани сифатли баҳолашнинг натижаси бўлиб, 0 ва 1 оралиғидаги ноаниқ сон ҳисобланади.

Инвестицион лойиҳани бир неча сифатли ва микдорий кўрсаткичлар бўйича баҳолашда олинган баҳоларни битта умумий (интеграл) баҳога баҳолаш зарураги пайдо бўлади. Битта интеграл баҳога келтириш жараёни қуйидаги ҳаракатларни бажаришни талаб қилади:

- 1) ҳар бир кўрсаткич учун нисбий вазни топиш;
- 2) лойиҳанинг ҳар бир кўрсаткичини ноаниқ сон билан баҳолаш;
- 3) микдорий кўрсаткичларни нормаллаштириш;
- 4) лойиҳани берилган вазнлар асосида ноаниқ баҳоларини агрегирлаш ва лойиҳанинг умумий баҳосини олиш.

Кўрсаткичлар учун вазнларни топиш энг муҳим ва мазмунли босқич ҳисобланади. Ушбу қадамда тадқиқотчи барча кўрсаткичлар орасида энг устувор эканлиги бўйича қарор қабул қилади, бу эса натижада қабул қилинган қарорнинг кўринишини аниқлайди.

Кўрсаткичлар вазнларини тузишнинг стандарт усули, Саати томонидан таклиф қилинган аналитик иерархик жараён ҳисобланади. Саати усулининг схемаси қуйидагича: ҳар бир i ва j кўрсаткичлар жуфтлиги учун экспертлар томонидан a_{ij} сони баҳоланади, у эса биринчи кўрсаткич иккинчи кўрсаткичдан қанчага устун туришини кўрсатади²⁹. Идеал ҳолатда $a_{ij} = \frac{\alpha_i}{\alpha_j}$ тенглик шарти бажарилади, бу ерда α_i ва α_j – мос равишда i ва j омилларнинг вазни ҳисобланади. Амалиётда эса тенгликнинг яқинлашган қийматига эга бўлиш мумкин. Саати a_{ij} коэффициентлари бўйича α_i вазнлар тўпламининг яқинлашган қийматини топиш имконини берувчи алгоритм таклиф қилган.

Бир қатор илмий ишларда D.Y. Chan³⁰, J.W. Lee, and S.H. Kim³¹ C. Kahraman, U. Cebeci, and D. Ruan³², Саати алгоритми ноаниқ тўғламларга ўтказилган. Ушбу ҳолатда a_{ij} қийматий устунлиқ коэффициенти ноаниқ сон ҳисобланади. Қоидага кўра ушбу коэффициент, масалан 2.4-жадвалда берилган ноаниқ баллақ шкаласидан олинади. Саати жараёнининг умумлашган жараёни натижасида олиндиған α_i кўрсаткичлар вазнлари ҳам ноаниқ сонлақ бўлади.

Нормаллашнинг мақсади бўлиб, миқдорий кўрсаткични 0 ва интервалида ётган ноаниқ сонларга келтириш ҳисобланади $A = (a_1, a_2, a_3, a_4)$ – аниқ лойиҳа учун миқдорий кўрсаткичнинг ноаниқ қиймати, барча лойиҳалар учун кўрсаткичнинг мумкин бўлган қийматлари N сони билан юқоридан чегараланган, нормаллашганда сўнг лойиҳа кўрсаткичи қуйидагига тенг бўлади:

²⁹ Saaty T. (1990) «How to make a decision: the analytic hierarchy process». European journal of operation research, 48, pp. 9-26.

³⁰ Chan, D.Y. (1996) «Application of extent analysis method in fuzzy ahp». European journal of operation research 95, pp. 649-655.

³¹ Lee J.W. and Kim S.H. (2000) «Using analytic network process and goal programming for interdependence information system project selection». Computers & operations research, 27, pp. 367-382.

³² Kahraman C., Cebeci U. and Ruan D. (2004) «Multi-attribute comparison of catering service companies using fuzzy ahp: the case of turkey». International journal of production economics, 87, pp. 171-184.

$$\bar{A} = \left(\frac{a_1}{N}, \frac{a_2}{N}, \frac{a_3}{N}, \frac{a_4}{N} \right) \quad (2.35)$$

Инвестицион лойиҳа параметрлари X_1, X_2, \dots, X_n ноаниқ сонлар билан баҳолансин ва кўрсаткичларнинг мос келувчи вазнлари – $\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n, \alpha_i \geq 0, \sum_{i=1}^n \alpha_i = 1$ бўлсин. У ҳолда инвестицион лойиҳанинг умумий баҳоси $X = \sum_{i=1}^n \alpha_i \cdot X_i$ га тенг бўлади. Агар кўрсаткичларнинг қийматлари $X_i = (x_{i1}, x_{i2}, x_{i3}, x_{i4}), i = 1, 2, \dots, n$ трапециясимон ноаниқ сонлар бўлса, у ҳолда лойиҳа баҳосини

$$X = \left(\sum_{i=1}^n \alpha_i x_{i1}, \sum_{i=1}^n \alpha_i x_{i2}, \sum_{i=1}^n \alpha_i x_{i3}, \sum_{i=1}^n \alpha_i x_{i4} \right) \quad (2.36)$$

формула билан аниқлаш мумкин бўлади.

Лойиҳа сифат кўрсаткичларини баҳолаш бўйича соф жорий қиймат NPV ва компаниянинг стратегик максалдарига мос келиши даражаси S бўлган инвестицион лойиҳанинг иккита кўрсаткичига асосан баҳолаш қуйидагича амалга оширилади:

Инвестицион лойиҳанинг соф замонавий қиймати $NPV = (150; 200; 220; 250)$ минг сўм сифатида баҳоланмоқда, шу билан бирга компания томонидан амалга ошириладиган намунавий лойиҳаларнинг NPV 400 минг сўмдан ошмайди. Компания стратегиясига лойиҳанинг мос келиш даражасини экспертлар яхши деб баҳоламоқдалар. NPV кўрсаткичининг вазни 0,4 га, стратегик кўрсаткич эса – 0,6 га тенг.

Шу билан бирга биринчи кўрсаткичнинг нормаллашган баҳоси қуйидагига тенг:

$$X_1 = \overline{NPV} = \left(\frac{150}{400}, \frac{200}{400}, \frac{220}{400}, \frac{250}{400} \right) = (0,375; 0,5; 0,55; 0,625).$$

Иккинчи кўрсаткичнинг қиймати эса қуйидагига тенг:

$$X_2 = S = (0,5; 0,7; 0,7; 0,9).$$

Инвестицион лойиҳанинг умумий баҳоси қуйидагига тенг:

$$X = (0,4 \cdot 0,375 + 0,6 \cdot 0,5; 0,4 \cdot 0,5 + 0,6 \cdot 0,7; 0,4 \cdot 0,55 + 0,6 \cdot 0,7; 0,4 \cdot 0,625 + 0,6 \cdot 0,9) = (0,45; 0,62; 0,64; 0,79).$$

Натижага кўра, ноаник логикадан нафақат инвестицион лойиҳаларни баҳолашда, балки иқтисодий тармоқлараро инвестицияларни тақсимлаш каби масалаларни ҳал этишда ҳам фойдаланиш мумкин.

2.3. Инвестицион лойиҳаларни амалда қўллаш жараёнидаги таваккалчилик ва хатарлилик даражаларини баҳолаш

Ҳар бир лойиҳа трапециясимон ноаник сон кўринишидаги умумий баҳо олгандан сўнг, лойиҳаларга белгиланган мос келувчи рейтинг асосида уларни тартиблаштириш мумкин. Ноаник сонларни таққослаш учун бир неча усуллар мавжуд³³:

1) Чью-Парк усули. Бунда w параметри белгилаб олинади. Ҳар бир $A = (a_1, a_2, a_3, a_4)$ трапециясимон ноаник сонга мос равишда аниқ сон кўйилди:

$$cp(A) = \frac{a_1 + a_2 + a_3 + a_4}{4} + w \frac{a_2 + a_3}{2}. \quad (2.37)$$

Тартиблаштириш $cp(A)$ қийматнинг ўсиб бориши бўйича амалга оширилади.

2) Чанг усули. $A = (a_1, a_2, a_3, a_4)$ трапециясимон ноаник сон қуйидаги қийматларнинг ўсиб бориши билан тартибланади:

$$cp(A) = \frac{a_1^2 + a_3 a_4 + a_4^2 - a_1^2 - a_1 a_2 - a_2^2}{6} \quad (2.38)$$

3) Кауфман-Гупта усули. Қуйидаги учта миқдор ҳисобланади:

$$kg_1(A) = \frac{a_1 + 2a_2 + 2a_3 + a_4}{6}; \quad kg_2(A) = \frac{a_3 + a_4}{2}; \quad kg_3(A) = a_4 - a_1. \quad (2.39)$$

Агар $kg_1(A) \geq kg_1(B)$ бўлса, $A \geq B$ ёки $kg_1(A) = kg_1(B)$ ва $kg_2(A) \geq kg_2(B)$ ёки $kg_1(A) = kg_1(B)$, $kg_2(A) = kg_2(B)$ ва $kg_3(A) > kg_3(B)$ деб фарз қилинади.

4) Джейн усули. Ушбу усул тартибни A_1, A_2, \dots, A_n ноаник сонлар тўпламида беради. Ушбу тўпландаги сонларнинг мумкин бўлган қийматлари b_1 дан b_2 гача бўлган ораликда ётган бўлсин. У ҳолда $B = (b_1, b_2, \infty, \infty)$ ноаник сонни “қатта сонлар”нинг ноаник тўплами деб

³³ Chui Y. C. and Chan S. P. (1994) «Fuzzy cash flow analysis using present worth criterion», Engineering economist, 39, pp. 113-138.

қараш мумкин. Унда эса A_i сони “катта” ҳисобланади ва ҳар бир A_i даража сифатида қаралади:

$$Pos(A_i \in B) = \max_x \min(\mu_{A_i}(x), \mu_B(x)). \quad (2.40)$$

A_1, A_2, \dots, A_n тўплам $Pos(A_i \in B)$ қийматнинг ўсиб бориши билан тартибланади.

5) Дюбуа-Прада усули. Аввалги усулдагидек, A_1, A_2, \dots, A_n ноаниқ сонлар тўплами кўриб чиқилади. Ҳар бир A_i га унинг бошқа сонлардан устунлик қилувчи даражаси жавоб беради:

$$PD(A_i) = Pos(A_i \geq \max_{j \neq i} A_j) = \min_{j \neq i} \max_{x, y} \min(\mu_{A_i}(x), \mu_{A_j}(y)). \quad (2.41)$$

Сонлар $PD(A_i)$ қийматининг ўсиб бориши билан тартибланади.

Таккослашнинг кўриб чиқилган усуллари умумий ҳолда турли натижалар бериши мумкин. Ушбу ҳолатни кўриб чиқиш учун инвестицион лойиҳаларни тартиблашга доир мисол кўриб чиқайлик. Фараз қилайлик, учта инвестицион лойиҳа мавжуд ва улар $A_1 = (3; 5; 5; 9)$, $A_2 = (3; 7; 7; 8)$ ва $A_3 = (1; 6; 6; 10)$ сонлар билан баҳоланган бўлсин. Чью-Парк усули бўйича $w = 1$ параметри билан қуйидагига эга бўлинади:

$$cp(A_1) = 10,5 < cp(A_3) = 11,75 < cp(A_2) = 13,25.$$

Энг яхши лойиҳа бўлиб иккинчи лойиҳа, кейин учинчи лойиҳа ва биринчи лойиҳалар ҳисобланади.

Чанг усули қуйидаги натижаларга олиб келади:

$$ch(A_2) = 15 < ch(A_1) = 17 < ch(A_3) = 25,5,$$

ушбу лойиҳалар орасида иккинчи лойиҳа энг ёмон ҳисобланади.

Кауфман-Гупта усули бўйича қуйидаги олинади:

$$kg_1(A_1) = 5,33 < kg_1(A_3) = 5,83 < kg_1(A_2) = 6,5,$$

бу Чью-Парк усули натижасига мос келади.

Джейн усулида катта сонлар тўплами $B = (0; 10; \infty; \infty)$ сифатида аниқланади. У ҳолда:

$$Pos(A_i \in B) = 6,43 < Pos(A_3 \in B) = 7,14 < Pos(A_2 \in B) = 7,27.$$

Ушбу тартиблаштириш Чью-Парк усули асосида тартиблаштиришга мос келади.

Дюбуа-Прада усулини қўллаш қуйидаги тенгсизликни беради:

$$PD(A_1) = 0,75 < PD(A_3) = 0,875 < PD(A_2) = 1,0.$$

Бу инвестицион лойиҳаларни қуйидагича тартиблашга олиб келади:

“лойиҳа 1 < лойиҳа 3 < лойиҳа 2”.

Оптималлаштириш масалалари (шу жумладан, чизикли дастурлаш масалалари), табиийки, ресурслар чегараланган шароитда инвестицион лойиҳа портфелини оптимал танлаш муаммоларини ечишда вужудга келади. Агар инвестицион лойиҳалар ноаниқ тўпламлардан фойдаланиб баҳоланса, у ҳолда ноаниқ чизикли дастурлаш масаласига дуч келинади, шу билан бирга масаладаги мақсад функция ноаниқ ҳисобланади. Бироқ, агар лойиҳани амалга ошириш учун етарли ёки зарур ресурслар миқдорини олдиндан аниқлаш имконияти мавжуд бўлмаса, масаладаги чегаравий шартлар ҳам ноаниқ бўлиши мумкин. Бундай моделнинг амалиётда қўлланишини қуйидаги мисолни ечиш орқали кўриб чиқиш ўринли.

Қуйида n та инвестицион лойиҳалар мавжуд ва улар асосида инвестицион портфель шакллантириш лозим бўлсин. Ҳар бир инвестицион лойиҳага моделдаги x_i (i -лойиҳа рақами) 0 ва 1 қийматларни қабул қилувчи Буль ўзгарувчиси тўғри келади. Агар i -лойиҳа портфелга киритилган бўлса, $x_i = 1$ бўлади, акс ҳолда $x_i = 0$.

Ҳар бир лойиҳа билан қуйидаги кўрсаткичлар тўплами боғланади:

V_i – лойиҳанинг қиймати,

C_{it} – t даврда i -лойиҳага сарфланадиган харажатлар,

R_{kt} – t даврда i -лойиҳага зарур бўлган k -йўналишдаги

мутахассислар сони.

$$SI_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{агар } i\text{-лойиҳа } j\text{-стратегик мақсадга мос келса} \\ 0, & \text{агар } i\text{-лойиҳа } j\text{-стратегик мақсадга мос келмаса} \end{cases}$$

$$PR_{pq} = \begin{cases} 1, & \text{агар } q\text{-лойиҳа } p\text{-лойиҳа билан импликация муносабатига} \\ & \text{боғланган бўлса, яъни } q\text{-лойиҳа портфелга киритилди, у ҳолда} \\ & p\text{-лойиҳани ҳам портфелга киритиш зарур.} \\ 0, & \text{акс ҳолда.} \end{cases}$$

C_{it}, R_{kt} ва V_i кўрсаткичлар ноаниқ сонлар ҳисобланади. Инвестицион портфелга киритилган лойиҳалар синхрон равишда барча фазалардан ўтади, деб фараз қилинади.

Қуйидаги кўрсаткичлар ушбу портфель учун ажратилган ресурслар миқдорини ифодалайди ҳамда улар ноаниқ сонлар кўринишида берилади:

B_t — t фазада портфелнинг бюджети,

R_{kt} — t фазада ишлаши мумкин бўлган k -йўналишдаги мутахассислар сони,

S_j^U — j -стратегик мақсадга етишиш учун сарфланиши мумкин бўлган максимал умумий бюджет,

S_j^L — j -стратегик мақсадга етишиш учун сарфланиши мумкин бўлган минимал умумий бюджет.

Инвестицион лойиҳалар портфелини шакллантириш модели бутун сонли дастурлашнинг ноаниқ масаласи сифатида ифодаланади (2.42)–(2.48):

$$\sum_{i=1}^n V_i x_i \rightarrow \max, \quad (2.42)$$

$$\sum_{i=1}^n C_{it} x_i \leq B_t, \quad \forall t, \quad (2.43)$$

$$\sum_{i=1}^n R_{kt} x_i \leq R_{kt}, \quad \forall k, t, \quad (2.44)$$

$$\sum_{i=1}^n \sum_{m=1}^T R_{ij} C_{im} x_i \leq S_j^U, \quad \forall j, \quad (2.45)$$

$$\sum_{i=1}^n \sum_{m=1}^T R_{ij} C_{im} x_i \geq S_j^L, \quad \forall j, \quad (2.46)$$

$$PR_{pq}(x_q - x_p) \leq 0 \quad \forall p, q, \quad (2.47)$$

$$x_i \in \{0, 1\} \quad \forall i. \quad (2.48)$$

Шундай қилиб, масаланинг мақсад функцияси бўлиб, инвестицион лойиҳалар портфелининг ялпи қиймати ҳисобланади. Модель уч турдаги ноаниқ чегаравий шартларга эга: бюджет чегаралари, инсон ресурслари бўйича чегаралар ва стратегик чегаралар. Стратегик чегаралар инвестиция портфелидаги молиявий ресурсларни тақсимлашда стратегик мақсадлар ўртасида қандай нисбат роя қилинишини кўрсатади.

Моделда импликациянинг мантикий операциясидан фойдаланишга асосланган ягона аниқ чегаравий шарт (2.47) лойиҳа боғлиқ бўлган барча лойиҳаларни портфелга киритишни кафолатлайди.

Шуни қайд қилиш лозимки, модель тўлиқ бўлмаган (ёки ноаниқ) ҳолда шакллантирилган, чунки модель чегаравий шартларини текширишда ноаниқ сонларни бир-бири билан қандай таққослаш ва лойиҳалар портфелининг оптималлигини қандай ўрнатиш кўрсатилмаган. Ушбу муаммони ечишнинг мумкин бўлган битта йўли аввалги параграфда киритилган шартларни қаноатлантириш даражасидан фойдаланиш ҳисобланди.

Бюджет, ходимлар, стратегиялар чегаравий шартлари ва мақсад функция учун мос равишда $\lambda_B, \lambda_R, \lambda_S, \gamma$ орқали ишончлилик даражалари белгиланади ҳамда қуйидаги муносабатлар тизимини кўриб чиқиш талаб этилади:

$$\max_{v, \lambda} N_{\sum_{i \in I} v_i} (v, v, \infty, \infty) \geq \gamma, \quad (2.49)$$

$$N_{\sum_{i \in I} B_i} (B_i) \geq \lambda_B \quad \forall i, \quad (2.50)$$

$$N_{\sum_{k \in K} R_{kt}} (R_{kt}) \geq \lambda_R \quad \forall k, t, \quad (2.51)$$

$$N_{\sum_{S_j \in S_j} S_j^U} (S_j^U) \geq \lambda_S \quad \forall j, \quad (2.52)$$

$$N_{\sum_{S_j \in S_j} (-S_j^L)} (-S_j^L) \geq \lambda_S \quad \forall j, \quad (2.53)$$

$$PR_{pq} (x_q - x_p) \leq 0 \quad \forall p, q, \quad (2.54)$$

$$x_i \in \{0, 1\} \quad \forall i. \quad (2.55)$$

Моделга кирувчи барча ноаниқ сонлар трапециясимон бўлса, у ҳолда бутун сонли чизикли дастурлаш (аниқ) масаласига келинади, ушбу масалани ечиш учун стандарт усуллардан фойдаланиш мумкин.

Таваккалчиликни ҳисобга олиш ва уни ҳар томонлама ўрганиш бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир тармок, корхона ва ташкилотларнинг муваффақиятга эришишининг муҳим қисми бўлиб бормоқда. Бирок тармоқлар ва корxonалар кўп ҳолларда ноаниқлик шароитида қарор қабул қилишига тўғри келади, бу эса улар томонидан зарарлар ва кўзга кўринмас оқибатларга олиб келишига сабаб бўлади. Бундай жиддий оқибатлар узоқ муддатли инвестицияларга нисбатан нотўғри қарорлар қабул қилишганда, яъни инвестицион лойиҳаларни нотўғри баҳолаш жараёнида юзага келади.

Таъкидлаш лозимки, таваккалчиликларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда уларни адекват ва тўғри баҳолаш бугунги кунда инвестицион таҳлилнинг энг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Афсуски, бугунги кунда таваккалчиликларни аниқлаш бўйича мавжуд бўлган усуллар субъективизмдан ва мавжуд ҳолатлардан холи эмас³⁴. Шу боис улар инвестицион лойиҳалардаги таваккалчиликларни нотўғри баҳолашга олиб келадилар. Ушбу салбий оқибатларнинг олдини олиш учун ноаниқ логикадан фойдаланиш, фикримизча, мақсадга мувофиқдир.

Ноаниқ логика назарияси таваккалчиликларни баҳолашда янги, динамик ривожланаётган ёндашув ҳисобланади. Сўнгги вақтларда ноаниқ моделлаштириш бошқариш ва қарор қабул қилиш соҳасида амалий тадқиқотларнинг энг фаол ва истикболли амалий йўналишларидан бири ҳисобланади. Ушбу йўналишни амалиётга таъбиқ этишдан олдин “таваккалчилик”, “хатарлилик” ва “ноаниқлик” тушунчалари тўғрисида батафсил маълумотга эга бўлиш лозим.

Ноаниқлик шундай ҳолатки, унинг натижасида кўплаб натижалар бўлиши мумкин, аммо ҳаракатлар натижалари детерминантланган бўлмайди, яъни уларнинг эҳтимоллилиги номаълумлигича қолади.

Хатар эса ноаниқлик эмас, уни олдиндан туриб ҳисобга олиш керак, чунки унинг оқибатида кишиларнинг моддий фаровонлигига таъсир кўрсатиши мумкин.

Таваккалчилик шундай ҳолатки, унда натижалар сонни маълум ва уларнинг ҳар бири учун эҳтимоллар маълум бўлади.

Шундай қилиб, таваккалчилик – объектив ноаниқликнинг субъектив баҳоси. Агар ноаниқлик – бозор муҳитининг баргараф этиб бўлмайдиган сифати бўлса, таваккалчилик – йўқотиш имкониятининг миқдорий характеристикасидир³⁵. Ушбу таваккалчилик характеристикасидан келиб чиқиб, инвестицион лойиҳа таваккалчилигига таъриф берсак, бу – лойиҳа бўйича қутилаётган пул оқимларидан келажакдаги пул оқимларининг мумкин бўлган четланиши деб қараш мақсадга мувофиқ бўлиб уни ҳисобга олишнинг бир қатор усуллари мавжуд (2.5-жадвал).

³⁴ Панов А. Н. Инвестиционное проектирование и управление проектами. Учебное пособие. – М.: Экономика и финансы, 2002, – 200 с.

³⁵ Недосекин А.О. Нечетко-множественный анализ риска фондовых инвестиций. Монография. – Санкт-Петербург, 2002. – 181 с.

Инвестицион лойиҳаларни таҳлил қилишда таваккалчиликларни ҳисобга олишнинг асосий усуллари

Т/р.	Таҳлил турлари	Мақсади	Ижобий томонлари	Салбий томонлари
1.	Сифат жиҳатдан таҳлил	Лойиҳа таваккалчиликларининг аниқ турларини топиш, улар нақд пул оқимининг шаклланишига ҳамда уларнинг пайдо бўлишининг мумкин бўлган сабабларига таъсир кўрсатади	- аниқ натижалар; - аниқланган таваккалчиликлардан уларни минималлаштириш учун тавсияномалар ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин	Таваккалчиликнинг миқдорий баҳоиси мавжуд эмас
2.	Миқдорий таҳлил	Таваккалчиликларга маълум миқдорий характеристика белгилаш, инвестицион лойиҳа учун у ёки бу таваккалчилик қандай оқибатларга олиб келишини кўрсатиб бериш	- дисперсия, стандарт четланиш, инвестицион лойиҳа йиллик пул оқимларининг вариация коэффициенти ва бошқалар	Салбий томонлар кузатилмайд
3.	Сезгирлик таҳлили	Ҳар бир ўзгарувчининг “кетма-кет - ягона” ўзгаришида мезонлар сезгирлигини аниқлаш	- қўлланишда соддалиги; - натижаларнинг кўرғазмаллиги	- битта омилнинг ўзгариши мумкин деган фараз, аммо бу вақтда бошқа омиллар ўзгармас деб ҳисобланади
4.	Сценарий таҳлили	Лойиҳанинг самарасиз таваккалчилигини лойиҳанинг NPV эҳтимолининг манфий қийматлари йиғиндис сифатида ҳисоблаш	- қўлланишда соддалиги; - натижаларнинг кўрғазмаллиги	- қараб чиқиладиган ҳар бир сценарийга эҳтимоллик белгилашидаги субъективизм; - барча мумкин бўлган вариантлари ва сценарийларнинг камраб олмайди
5.	Имитацион моделлаштириш (Монте-Карло усули)	NPV қийматлари тўплами учун ўртача қиймат ҳамда таваккалчилик миқдори ҳисобланади	- лойиҳа таваккалчиликлари учун аниқ ва миқдорий баҳо беради; - бошқа иктисодий-математик усуллар ҳамда ўйинлар назарияси ва операцияларни тадқиқ этишнинг бошқа усуллари билан муваффақиятли бирлашади	- ўзгарувчиларнинг ўзаро алмаштириб бўлмаслиги (уларнинг корреляцияланмаслиги) ҳисоб-китоблар мураккаблиги ва кўплиги

Инвестицион лойиҳаларни таҳлил қилишда таваккалчиликларни ҳисобга олишнинг асосий усулларида бири сифат жиҳатдан таҳлил

килиш бўлиб, сифат жиҳатдан таҳлил килиш усулининг мақсади – нақд пул оқимининг шаклланиши ҳамда уларнинг пайдо бўлишининг мумкин бўлган сабабларига таъсир кўрсатувчи лойиҳа таваккалчиликларининг аниқ турларини топиш ва даражаларини аниқлашдан иборат

Ҳозирга келиб рискларни баҳолашда турли усуллардан фойдаланилмоқда, масалан, оргонолептик (дастлабки тарзда таъсир сифатини баҳолашда), статистик-эмпирик (баҳолашда кўп вақт ва маблағни талаб қилади), умумлаштирилган эҳтимолий-математик усуллар (уларни қўллаш арзон ва қулай). Буларнинг ичида энг кўп қўлланиладигани эҳтимолий-математик усул бўлиб, улар ёрдамида молия бозори рисклари ва унда ҳар қандай қатнашчининг вақт бирлиги ичидаги ҳаракати рисксизлиги даражасини миқдорий баҳолаш мумкин³⁶.

Сифат жиҳатдан таҳлил килиш усулларига эксперт баҳолаш ва аналогия усуллари киради. Яққол натижаларни олиш ҳамда аниқланган таваккалчиликлардан уларни минималлаштириш учун тавсияномалар ишлаб чиқишда фойдаланиш ушбу усулларнинг ижобий томонини намоён этади. Албатта, ушбу усулларнинг ижобий томон билан бирга салбий томони ҳам бўлиб, унда таваккалчиликнинг миқдорий баҳосини аниқлаш имкони йўқ.

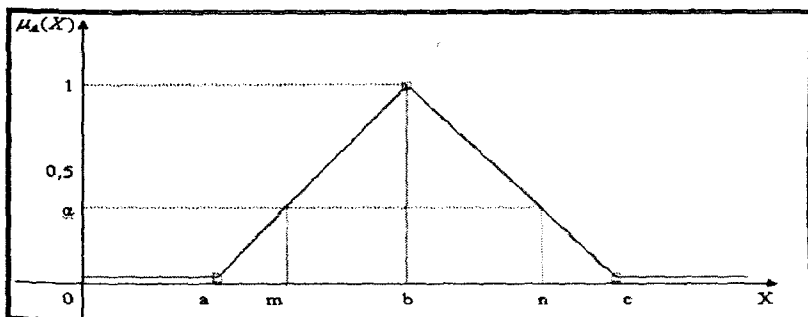
Таваккалчиликни тўлиқ баҳолаш, яъни аниқроқ қилиб айтганда, миқдорий баҳосини ҳам аниқлаш учун математикадаги мавжуд ноаниқ логика назариясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, фикримизча, ноаниқ логика назариясини танлаб олиш таваккалчиликларни баҳолашда янги, динамик ривожланаётган ёндашув бўлиб, моделлаштириш, бошқариш ва қарор қабул килиш соҳасида амалий тадқиқотларнинг энг фаол ҳамда истиқболли амалий йўналишларидан бири ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, миқдорий таҳлил усулининг мақсади таваккалчиликларни маълум миқдорий тавсифлаш инвестицион лойиҳа учун бирор - бир таваккалчилик қандай оқибатларга олиб келишини кўрсатиб бериш ҳисобланади.

Юқорида таъкидланганидек, ноаниқ тўпламлар назарияси – бизнес-жараёнларини ифодалашнинг янгича ёндашуви бўлиб, унда ҳатто аниқ миқдорий усуллар ва ёндашувларни инкор қилувчи ҳамда

³⁶ Крушвиц Л. Финансирование и инвестиции. Неоклассические основы теории финансов/Пер. С нем. Под общ. ред. Ковалева В.В., Сабова З.А..-СПб.: Питер, 2000.-400 с.

қийинлаштирувчи ноаниклик мавжуд. Шу маънода ноаник логика назариясининг асосий фарк қилувчи жиҳатлари сифатида таҳлил жараёнида лингвистик ўзгарувчиларни киритиш мумкинлигидир. Лингвистик ўзгарувчилар математик тил ёрдамида ифодалаб бўлмайдиган ўзгарувчилардир, яъни уларга аниқ миқдорий баҳо бериш мураккаб бўлган кўрсаткич ҳисобланади. Масалан, “кичик” ва “ўртача” (бизнесда), “юқори” ёки “паст” (фоиз ставкаси) тушунчалари аниқ чегарага эга эмас ва аниқ математик ифодалаб бўлмайди.

Келтириб ўтилган камчиликни бартараф этиш учун ноаник тўпламлар усулининг асосий инструменти бўлган, тегишлилик функциясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки ушбу тегишлилик функциясида лингвистик ўзгарувчини математика тилига ўтказувчи инструмент сифатида фойдаланиш мумкин. Тегишлилик функцияси бўлиб баъзи математик функция $\mu_A(X)$ ҳисобланади ва унда X тўпламнинг элементлари берилган A ноаник тўпламга тегишли. X аргументи A ноаник тўпламга қанчалик кўп мос келса, $\mu_A(X)$ қиймати ҳам шунчалик катта бўлади, яъни аргумент қиймати 1 га яқин бўлади. Инвестицион лойиҳалар таҳлилида тегишлилик функциясининг учбурчак кўринишидаги усули қулайлиги боис, асосан ундан фойдаланилади (2.8-расм).

2.8-расм. Тегишлилик функциясининг учбурчакли тури

Бунда учбурчак A сони 3 та параметр ёрдамида, яъни минимал қиймат (a), модал қиймат (b) ва максимал қиймат (c) каби берилади. $P=(a, b, c)$. Бунда танлаб олинган параметрлар пессимистик, базавий ва оптимистик сценарийларга мос келади.

Тегишлилик функциясининг юқорида таъкидланганидек, учбурчакли тури танлаб олинганлигининг боиси яна шундаки, ихтиёрый инвестицион лойиҳадаги NPVни учбурчакли сонга келтириш мумкин:

$$NPV = (NPV_1, \overline{NPV}, NPV_2), \quad (2.56)$$

бу ерда NPV_1 – оптимистик сценарийда соф пул даромади;

NPV_2 – пессимистик сценарийда соф пул даромади;

\overline{NPV} – кутилаётган соф пул даромади;

G – лойиҳа самарадорлиги мезони (одатда нолга тенг деб олинади).

Агар NPV қиймати инвесторлар томонидан берилган G мезондан катта бўлса, лойиҳа даромадли ҳисобланади. Соф пул даромадининг чегаравий қийматларини аниқлаб, тегишлилик функциясини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$NPV_1 = \alpha(\overline{NPV} - NPV_{\min}) + NPV_{\min} \quad (2.57)$$

$$NPV_2 = NPV_{\max} - \alpha(NPV_{\max} - \overline{NPV}) \quad (2.58)$$

$$V \& M^* = \int_0^1 \varphi^*(\alpha) d\alpha, \quad (*)$$

$$\text{бу ерда } \varphi^*(\alpha) = \begin{cases} 0, & G \leq NPV_1 \\ \frac{G - NPV_1}{NPV_2 - NPV_1}, & NPV_1 < G < NPV_2 \\ 1, & NPV_2 \leq G \end{cases}$$

Интеграллаб, юқорида келтирилган V&Mни, яъни $V_m = D/K$ ёки $V = D M$.

Бу ерда V_m – баҳолаш мезони;

D – даромад;

K – капитал коэффиценти;

M – мультипликатор.

Тенгламани қуйидаги кўринишга келтириш мумкин:

$$V \& M^* = \begin{cases} 0, & G < NPV_{\min} \\ R \times \left(1 + \frac{1 - \alpha_1}{\alpha_1} \ln(1 - \alpha_1) \right), & NPV_{\min} \leq G < \overline{NPV} \\ 1 - (1 - R) \times \left(1 + \frac{1 - \alpha_1}{\alpha_1} \ln(1 - \alpha_1) \right), & \overline{NPV} \leq G < NPV_{\max} \\ 1, & NPV_{\max} \leq G \end{cases} \quad (2.59),$$

$$\text{бу ерда } R = \begin{cases} \frac{G - NPV_{\min}}{NPV_{\max} - NPV_{\min}}, & G < NPV_{\max} \\ 1, & NPV_{\max} \leq G \end{cases}$$

$$\alpha_1 = \begin{cases} 0, & G < NPV_{\min} \\ \frac{G - NPV_{\min}}{NPV_{\max} - NPV_{\min}}, & NPV_{\min} \leq G < \overline{NPV} \\ \frac{NPV_{\max} - G}{NPV_{\max} - \overline{NPV}}, & \overline{NPV} \leq G < NPV_{\max} \\ 0, & NPV_{\max} \leq G \end{cases} \quad (2.60).$$

Бу ерда: $V \& M$ - баҳолаш мезони:

- 0 дан 1 гача қийматларни қабул қилади;

- ҳар бир инвестор ўзининг инвестицион афзалликларидан келиб чиқиб, $V \& M$ қийматларини таснифлаши мумкин, бунинг учун улар таваккалчиликнинг қабул қилинмайдиган бўлақларини танлашлари лозим.

Ноаниқ тўпламлар усулидан фойдаланиш, авваламбор, таҳлилга сифат ўзгарувчиларини киритишга имкон бериши, ноаниқ кириш маълумотлари устидан операциялар ўтказишнинг мавжудлиги ва лингвистик мезонлар билан ишлаш ҳамда мураккаб динамик тизимларни тезда моделлаштириш ва уларни берилган аниқлик даражасида таққослаш, лойиҳа таваккалчиликларини баҳолашдаги мавжуд усулларнинг камчиликлари ва чегараларини бартараф этиш мумкин.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, ноаниқ тўпламлар усули статистик усуллардан фойдаланишни рад этмайди, ҳамда бошқа усулларни қўллаб бўлмаганда фаол таҳлил усули ҳисобланади. Ушбу усулни амалиётда қўллаш, ўз навбатида, инвестициядан самарали фойдаланиш ва унинг самарадорлигини оширишда юзага келадиган ноаниқлилик ҳамда таваккалчилик даражаларини аниқлашнинг илмий ҳисоблаш имконини беради.

3-боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЁТИДА ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ

3.1. Миллий иқтисодиётда инвестициялардан самарали фойдаланиш ҳолатлари

Ўзбекистон ва жаҳон иқтисодиётининг келгуси тараққиёти, асосан, инвестицияларга боғлиқлигини бугунги кунда деярли ҳар бир мутахассис ва хўжалик юритувчи субъект англаб етганлигини назарда тутсак, ҳозирги кунда республика иқтисодиётига инвестициялар, хусусан, хорижий инвестицияларни кенгрок жалб этиш уларнинг мамлакатда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг самарали ижросини таъминлашнинг муҳим асосига айланганлиги билан боғлиқлигини тушуниб олиш қийин эмас. Чунки хорижий инвестицияларни жалб этмай, айниқса, етакчи тармоқларда чет эл инвестициялари иштирокини кенгайтирмай туриб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва модернизациялаш, корхоналарни замонавий техника билан қайта жиҳозлаш ҳамда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримов таъкидлаганларидек, “Мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир лойиҳаларни амалга ошириш учун инвестицияларни жалб қилиш борасида бажарилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойиқ”³⁷.

Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши унинг иқтисодий имкониятлари кенгайтишини тезлаштириб, барча соҳаларда ички имконият ва захираларни ишга солиш, янги техника ва технологияни, экспортбоп товарларни ўзлаштиришга, уларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали давлат иқтисодий қудратини оширишга эришилади. Демак, ҳар бир мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва салоҳияти унинг иқтисодий ҳамда ижтимоий ривожланиш даражаси билан белгиланади. Ички бозорда моддий ва капитал ресурс мамлакатда олиб борилаётган иқтисодий

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ақунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. 16.01.2016 й.

ислохотлар, хусусан таркибий қайта қуришнинг самарали амалга ошиши бевосита инвестиция сиёсатининг оқилона юритилиши билан боғлиқ.

Мамлакат иқтисодиёти, хусусан саноат ишлаб чиқариши ривожлантирилиши ва иқтисодий ўсишга эришиши учун, юқорида айтиб ўтилганидек, инвестиция маблағларидан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат ички ва ташқи инвестиция маблағларини иқтисодиёт секторлари бўйича тақсимлаш ҳамда йўналишини тўғри белгилаб олишни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан, мустақилликнинг дастлабки йиллариданок, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати инвестиция сиёсатида айнан юқорида кўрсатилган йўлни танлади.

Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида инвестициялаш ҳар қандай тижорат фаолиятининг энг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, авваламбор, инвестиция манбаларини такомиллаштириш ва унинг жамғармасини кўпайтириш лозим. Инвестициялар жамғармаси таркибидаги у ёки бу манба улуши мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, мамлакатдаги даромадлар даражасига, ижтимоий тузилмага, амалга оширилаётган иқтисодий вазифалар, иқтисодий сиёсат стратегиясига боғлиқ. Шу маънода, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг капитал қўйилмалари ҳажми мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларнинг ижобий натижалари асосида йилдан-йилга ошиб бормоқда (3.1-жадвал).

3.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг жами капитал қўйилмалар динамикаси

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1995 йил	2000 йил	2005 йил	2010 йил	2015 йил	2014 йилнинг 1995 йилга нисбатан ўзгариши, (-,+)
Жами капитал қўйилмалар	Млрд. сўм	88,9	744,5	3165,2	15338,7	16795,9	16707
Шундан							
Ишлаб чиқариш тармоқларига	%	60,6	50,5	54,5	58,3	67,1	6,5
Ноишлаб чиқариш тармоқлари	%	39,4	49,5	45,5	41,7	32,9	-6,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Юқорида келтирилган 3.1-жадвал маълумотларида келтирилишича, капитал кўйилмаларнинг динамик ўзгариши 2015 йилгача муайян тарзда ижобий тус олган. 1995 йилда ишлаб чиқариш тармоқларига жами капиталнинг 60,6 фоизи йўналтирилган бўлиб, бу вақтда асосий ишлаб чиқариш тармоқларини қайта қуриш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиши билан изоҳланади

Ноишлаб чиқариш тармоқларига инвестиция тақсимои 2000 йилда 1995 йилга нисбатан 10,1 фоизга ошганлигини кўриш мумкин. Бу ҳолат 1997 йилда “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрларни қайта тайёрлаш дастури” қабул қилиниши натижасида таълим муассасаларига, аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш мақсадида 1999 йилдан бошлаб қишлоқларда намунавий уй-жой қурилишларига инвестициялар жалб қилиш билан боғлаш ўринлидир.

2010 йилда ишлаб чиқаришга киритилган инвестиция ҳажмининг ошишига асосий сабаб сифатида мамлакатда транспорт соҳасини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий ислохотларни (General Motors компанияси билан ҳамкорлик йўлга қўйилиши, МГ двигатель заводини қурилиш) амалга ошириш билан кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Умуман, ишлаб чиқариш тармоқларига қилинаётган инвестиция ҳажми 2015 йилда 1995 йилга нисбатан 6,5 фоизга ошган бўлиб, бу ўз навбатида, ушбу соҳада олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар изчиллик билан амалга оширилаётганлигидан далолатдир.

Шунингдек, бундай ўзгаришларни, авваламбор, технология паркини янгилаш ва янги асбоб-ускуналар сотиб олишга, қурилиш, корхоналарни техник ва технологик модернизация қилишга йўналтирилганлиги ҳамда янги корхоналарни қуришга ажратилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Бундан ташқари, биргина 2015 йилда мамлакат иқтисодиётига жалб этилган хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича ишлаб чиқилган Дастурларни амалга оширишга қаратилган чора-тадбирларни ҳам келтириб ўтиш лозим.

Ноишлаб чиқариш тармоқларига қилинган инвестиция ҳажми 2015 йилда камайиши содир бўлган бўлса-да, аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш мақсадида ижтимоий соҳага эътибор

кучайиб бораётганлигини таъкидлаш ўринли. Бу ўринда, Дастурга мувофиқ ҳамда устувор инвестиция лойиҳаларини самарали молиялаштиришни таъминлаш мақсадида³⁸ ташкил этилган Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг мустақил ҳамда халқаро молия институтлари ва хорижий компаниялар билан биргаликда молиялаштириш борасидаги роли ортиб бориб, чет эл инвестицияларини жалб этишда кўп жиҳатдан муҳим аҳамият касб этаётганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Жамғарма фаолият бошлаганидан буён ўтган қисқа вақт мобайнида 15 миллиард доллардан зиёд микдордаги активларга эга бўлган қудратли молия институтига айланди. Ҳозирги кунда жамғарма ўз маблағлари билан умумий қиймати 29 миллиард доллардан зиёд 86 та стратегик аҳамиятга молик инвестиция лойиҳасини ҳамкорликда молиялаштиришда иштирок этмоқда. Биргина 2013 йилнинг ўзида Жамғарма маблағлари иштирокида қиймати 780 миллион доллардан ортиқ бўлган 33 та ўта муҳим лойиҳа амалга оширилди. Жадал ва мутаносиб иқтисодий ўсиш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва иқтисодиётни диверсификация қилиш ҳамда модернизация қилишда фаол ва аниқ йўналтирилган инвестиция сиёсатини юритиш энг муҳим омил ҳисобланади.

Миллий иқтисодиётда рўй бераётган жараёнларни баҳолашда, албатта, макроиқтисодий томондан ёндашилади. Демакки, бутун мамлакат микёсида рўй бераётган ўзгаришлар кузатилади ва таҳлил қилинади. Жамият тараққиётини таъминлаш учун олдинда турган энг муҳим вазифалардан бири иқтисодиётда жами ишлаб чиқариш натижаларини ҳисоблаб боришдир. Бунинг учун миллий ҳисоб-китоблар тузиш борасида мавжуд муаммоларни ҳал қилиш лозим. Бир бутун иқтисодиёт учун ҳам ижтимоий ҳисоб-китобларнинг зарурати ана шунга мисол бўла олади. Миллий иқтисодиёт жараёнларини баҳолашга макроиқтисодий ёндашув уни барқарорлаштириш, миллий валютани мустаҳкамлаш, капитал қуриш дастури, иқтисодиётнинг таркибий жиҳатдан янгиланиш йўлини давом эттириш режасини янгилаш, қонунчилик ёки ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлашдан иборат.

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг Тикланиш ва тараққиёт жамғармасини ташкил этиш тўғрисида» 2006 йил 11 майдаги ПФ-3751-сонли Фармони.

Мамлакатда асосий макроиктисодий кўрсаткичлар ҳолати

Т/р	Кўрсаткичлар	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2014 й.	2014 йилнинг 1995 йилга нисбатан ўзгариши,(-,+)
	ЯИМ (млрд. сўм)	302,8	3255,6	15923,4	62388,3	144867,9	144565,1
1.	Жами sanoat ишлаб чиқариши улуши, %	17,1	14,2	21,1	23,9	24,1	7
2.	Ялпи кишлок хўжалиги маҳсулоти улуши, %	28,1	30,1	26,3	18,0	17,2	-10,9
3.	Курилиш ишлари улуши, %	7,1	6	4,8	6,5	6,8	-0,3
4.	Хизмат кўрсатиш улуши, %	34,4	37	37,2	49,0	54,5	9,1
5.	Бошқалар улуши, %	13,3	12,7	10,6	9,2	8,4	-4,9

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Пухта ўйланган иқтисодий ислохотлар ва макроиктисодий барқарорлаштириш сиёсати ўз самарасини бермоқда. Бу ўсиш иқтисодиётнинг барча соҳаларида ривожланиш туфайли юз берди.

Мамлакатда асосий макроиктисодий кўрсаткичлар тадқиқот даврида ижобий ҳолатни ифодаламоқда. 1995 йилда ялпи ички маҳсулот ўтган 1994 йилга нисбатан 0,9 фоизни ташкил этган бўлиб, 2000 йилгача бўлган давр оралиғида ялпи ички маҳсулот ҳажми ўртача 3,4 фоиздан ошиб 2000 йилда 3255,6 млрд. сўмга етди. Бунда иқтисодий тармоқлардан хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ўртача 35,7 фоиз, кишлок хўжалигининг улуши 29,1 фоизни ташкил этиб, етакчи ўринни эгаллаган. 2005 йилдан 2010 йиллар мобайнида иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатлари ўртача 8,5 фоизга етди. Мамлакатда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари 2010 йилда 8,5 фоизни ташкил этиб, 2009 йилга нисбатан

олганда 0,4 фоизга ўсган. Жаҳон молия институтларининг хулосасига кўра, ушбу кўрсаткич ижобийлиги жиҳатидан дунёдаги энг юқори кўрсаткичлардан бири деб топилди, бу эса мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларнинг тўғри олиб борилаётганлигидан далолат беради.

Давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 2010 йилда 0,3 фоиз ёки 86,5 млрд. сўм миқдоридagi профицит билан бажарилиб 2006 йилга нисбатан 0,2 фоизга камайган бўлса, 2009 йилга нисбатан 0,1 фоизга ошган. Инфляция даражаси тасдиқланган параметрлар доирасида сақлангани ҳолда, 7,3 фоизни ташкил этиб, 2006 йилга нисбатан 0,5 фоизга ўсган. Таъкидлаш лозимки, кейинги ўн йилда яъни 2000 йилга нисбатан таққослаганда, 2010 йилда мамлакатда ялпи ички маҳсулот қарийб 2 баробар, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 1,7 баробарга ошди.

2000 йилда мамлакат ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси атиги 14,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 24 фоизни, транспорт ва алоканинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 12,4 фоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 фоиздан 49 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалигининг улуши эса 30,1 фоиздан 17,5 фоизга тушди. Шунга алоҳида эътибор қаратиш керакки, қишлоқ хўжалигининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши камайиб бораётган бир шароитда ушбу соҳада маҳсулот етиштириш юқори суръатлар билан кўпаймоқда. Буни 2010 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 2009 йилга нисбатан 6,1 фоизга, 2000 йилга нисбатан эса 1,8 баробар ошгани ҳам шундан далолат беради.

2014 йилда эса ҳали ҳануз Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози давом этаётганига қарамасдан, мамлакат ялпи ички маҳсулоти 8 фоиз саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 8 фоиз, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қарийб 7 фоиз, қурилиш-монтаж ишлари ҳажми салкам 18 фоизга, хизмат кўрсатиш 5,5 фоизга ошди. Йиллик бюджет ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз профицит билан бажарилди. Инфляция даражаси 5,6 фоизни ташкил қилди, яъни прогноз кўрсаткичлари доирасида бўлди.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон иқтисодиётининг изчил ривожланиши экстенсив омиллар ҳисобига эмас, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг модернизациялаш, экспортга ихтисослашган янги тармок в

корхоналар барпо этиш, бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш каби интенсив омиллар ҳисобига амалга ошмоқда. Бу ўринда инвестицияларни жалб қилиш муҳим ўрин тутмоқда.

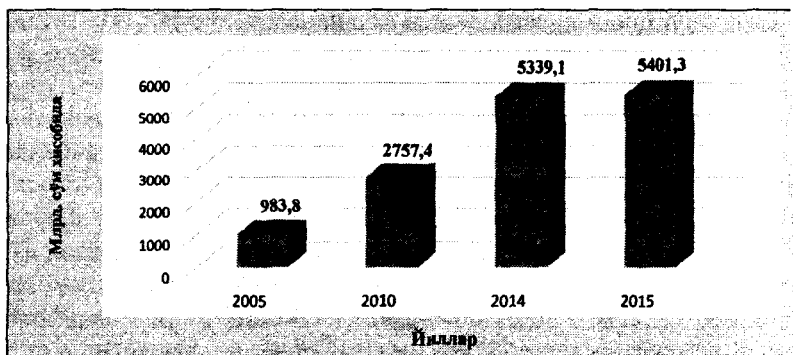
Инвестиция сиёсати нафақат капитал маблағларининг ҳажмини ошириш, балки уларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибий тузилмасини такомиллаштириш, инвестицияларни кўпроқ самарадор ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқларга йўналтиришни кўзда тутади. Бундай муҳим вазифалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ҳар йили амалга ошириладиган Давлат инвестиция дастурида ўз ифодасини топади. Бундан ташқари, унда соҳа устуворликлари, мамлакат ресурс-хомашё салоҳиятига боғланган иктисодиётни қайта таркибий тузиш ва модернизациялаш асосида халқаро бозорга интеграция қилиш мумкин бўлган вариантлар асосланади.

Ўзбекистон Республикаси инвестиция дастури ҳукумат қарори билан тасдиқланадиган ҳужжат бўлиб, мазкур дастур бир йилга ишлаб чиқилади ҳамда унга киритилган инвестиция лойиҳаларнинг иштирокчиларига солиқ ва бошқа имтиёзлар берилади.

Қулай макроиктисодий муҳит ва ташқи бозорда рақобат қилиш қобилияти ҳамда ўтказилган турли чора-тадбирлар ҳамда мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, хусусийлаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, республиканинг ортиқча ишчи кучи мавжуд бўлган минтақаларда янги иш ўринларини яратиш дастурларини амалга оширишга тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш, шунингдек, хорижий инвесторлар учун ишончли ҳимоя ва кафолатларни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти томонидан «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони чиқарилган³⁹.

Ушбу ўтказилган турли чора-тадбирлар тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ўсишига таъсир кўрсатмоқда. Бу хорижий инвесторларни Ўзбекистонда улар учун яратилган бизнес муҳитига ва корхоналар келажагига ишончининг ошганидан далолат беради (3.1-расм).

³⁹ «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-3594-сонли Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг Фармони. //Халқ сўзи, 2005 йил 11 апрель.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

3.1-расм. Асосий капиталга киритилган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ўсиши

Келтирилган маълумотларга эътибор қаратилса, 1995-2011 йилларда жалб қилинган инвестициялар асосан давлат кафолат остида бўлиб, ушбу инвестициянинг қопланишига давлат томонида кафолат берилар эди. Мамлакатда яратилган инвестицион муҳитни жозибадорлиги ва айниқса, хорижий инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича чиқарилган қонунларнинг амалийлик иқтисодиётга киритилган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқими ошишига олиб келди. 2005 йилнинг ўзида мамлакат иқтисодиётига 983,8 млрд. сўм ҳажмида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб қилинди.

Давлат инвестиция дастурлари доирасида жалб этилаётган хорижий инвестициялар таркибида тўғридан-тўғри хорижий сармояларни жалб қилиш ва қабул қилинган инвестицияларнинг тармоқлар ҳамда ҳудудлар бўйича тақсимотини такомиллаштириш бўйича бир қатор амалий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

2006 йилда давлат инвестиция дастурлари доирасида жалб қилинган хорижий инвестицияларнинг 76,3 фоизини тўғридан-тўғри инвестиция ташкил этган бўлса, 23,7 фоизини ҳукумат кафолат остидаги кредитдан иборат бўлган. 2008 йилда эса 2007 йилда иқтисодиётга жалб этилган жами инвестициянинг қарийб 70 фоизини иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналари билан тўғридан-тўғри

тузилган шартномалар асосида амалга оширилган бўлса, 2008 йилда бу кўрсаткич 74 фоизни ташкил этди.

Мамлакатда 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 13,6 фоизга кўп, яъни 15338,7 млрд. сўмга тенг миқдордаги инвестициялар ўзлаштирилди, бу ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 25 фоизини ташкил этади. Ушбу инвестицияларнинг салкам 72 фоизи ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этишга, жумладан, 38 фоизга яқини асбоб-ускуна ва илғор технологиялар сотиб олишга йўналтирилди. Бу борадаги умумий кўйилмалар ҳажмида хорижий инвестициялар ва кредитлар улуши 28,8 фоизни, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар миқдори эса 3795,2 млрд. сўмдан зиёдни ташкил этди.

2014 йилда иктисодиётга жалб қилинган инвестициялар ҳажми 10,9 фоизга ўсди ва 35233,3 млрд. сўмни ташкил этди. Бунда жами капитал кўйилмаларнинг 21,2 фоиздан ортиғи ёки 7469,5 млрд. сўмдан зиёдини хорижий инвестиция ва кредитлар ташкил қилди. Ушбу жалб қилинган хорижий инвестицияларнинг 5339,1 млрд. сўми тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардир.

2015 йилда эса барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан 35233,3 млрд. сўм миқдоридан инвестициялар жалб этилди ва ўзлаштирилди. Бу 2014 йилга нисбатан 9,5 фоиз кўп демакдир. Жами инвестицияларнинг 7399,0 млрд. сўмдан зиёди ёки 21 фоиздан ортиғи хорижий инвестициялар бўлиб, шунинг 73 фоизи аниқроқ айтадиган бўлсак, 5401,3 млрд. сўми тўғридан-тўғри хориж инвестицияларидир.

Бу эса, ўз навбатида, мамлакатда хорижий инвесторлар учун яратилган инвестицион муҳитнинг такомиллашганлиги ва амалдаги конун ҳамда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда келтирилган чоратадбирларни изчиллик билан амалга оширилганлигидан деб қараш мақсадга мувофиқдир.

Албатта, ушбу жалб қилинган инвестициялардан кўзланган мақсадга эришиш учун бир қатор вазифаларни амалга ошириш режалаштирилган. Жумладан:

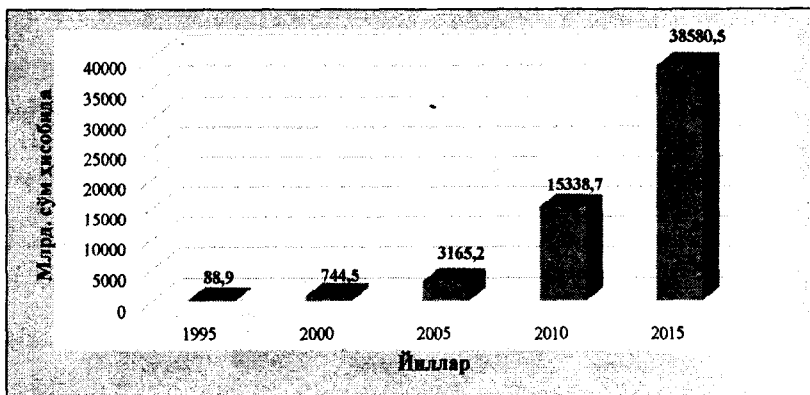
- иктисодиётда таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва устувор тармоқларга инвестициялар киритиш ҳамда корхоналарнинг инвестицион фаолиятини жадаллаштириш;

- модернизация қилиш ва технологик жиҳатдан қайта қурулантириш дастурларини амалга оширишга хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш;

- инвестициялардан самарали фойдаланиш, янги иш ўринларини яратиш ва шу асосда республика иқтисодиётини барқарор ва бир маромда ривожлантиришни таъминлашга қаратилади.

Таъкидлаш лозимки, давлат тасарруфидаги соҳалар асосан давлат бюджети маблағлари, нобюджет жамғармалар, шунингдек, ҳукумат кафолатидаги инвестициялар ҳисобига молиялаштирилди. Бу даврга келиб, капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмидаги нобюджет жамғармалар улуши 65,2 фоизни ташкил этди.

Миллий иқтисодиётда инвестицияларни барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан асосий капиталга инвестициялар ҳажми 1995 йилдан 2015 йилгача бўлган давр мобайнида кутилмаган даражада ошиб бормокда (3.2-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

3.2-расм. Асосий капиталга киритилган жами инвестициялар динамикаси

3.2-расмда келтирилган маълумотларга кўра, 1995 йилда асосий капиталга киритилган инвестиция ҳажми 88,9 млрд. сўмни ташкил этган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримовнинг “Инвестиция базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш ислоҳотимиз стратегиясини жуда муҳим шартидир. Иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, экспорт имкониятини кенгайтириш соҳасида белгиланган йўналишлар, кучли

инвестиция сиёсатини ўтказиш билангина рўёбга чиқади⁴⁰, деган кўрсатмаларнинг амалий ечимини топиши ҳамда корхоналарни Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш Дастури ҳамда инвестицион лойиҳалар амалга оширилиши натижасида иктисодиётга киритилган инвестиция 2000 йил 744,5 млрд. сўм, 2005 йилда 3165,2 млрд. сўмни ташкил этди. 2015 йилда эса 2010 йилга нисбатан бу кўрсаткич 2,5 баробар ошиб, 38580,5 млрд. сўмга тенг бўлди.

Кўрилатган чора-тадбирлар, ўз навбатида, инвестицияларнинг мулк шакллари бўйича тақсимланиши ҳажмларининг нисбатида ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Яъни, инвестиция жараёнларини молиялаштиришда маҳаллий бюджетларнинг иштироки ва роли кенгайиб бораётганлигини кўрсатади. 2000-2009 йиллар давомида мулк шакллари бўйича тақсимланган инвестицияларнинг ўзгаришини 3.3-расмда кўриш мумкин.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

3.3- расм. Мулкчилик шакллари бўйича асосий капиталга инвестициялар тақсимланиши таркиби

3.3-расмда келтирилган маълумотларга кўра, 1995 йилда давлат секторига нисбатан нодавлат сектори 9,1 млрд. сўмга кам бўлиб, 39,9 млрд. сўм инвестиция киритилган бўлса, давлат секторининг улуши 49 %, нодавлат 2014 йилда 1995 йилга нисбатан 28463,8 млрд. сўмга

⁴⁰Каримов И.А. Ўзбекистон иктисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. 2-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996. б.-27.

ошиб, 28503,7 млрд.ни ташкил этди. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида олиб борилган изчил ҳаракатлар ва мулкчиликнинг шакллантирилиб ривожлантирилиши натижасида давлат улуши 2014 йилда 28,2 фоизга тушиб қолди.

2007 йилда инвестицияларнинг асосий қисми иқтисодиётнинг таянч (саноат, транспорт ва алоқа) тармоқларини ривожлантиришга йўналтирилган, бу эса капитал қўйилмаларнинг катта қисмини ишлаб чиқариш соҳасида жамланишига олиб келди. Ишлаб чиқариш соҳасига йўналтирилган умумий инвестициялар 2006 йилда 69 фоизни ташкил этган. 2007 йилларда капитал қўйилмаларнинг 75 фоизи ишлаб чиқариш соҳаларига киритилган.

Инвестицияларнинг 67,1 фоизи янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этишга йўналтирилди. Бу эса 2015 йилда умумий қиймати 7 миллиард 400 миллион доллар бўлган 158 та йирик ишлаб чиқариш объекти қурилишини якунлаш ва фойдаланишга топшириш имконини берди. Шунингдек, Тошкент иссиқлик электр станциясида 370 мегаватт қувватга эга бўлган буғ-газ қурилмаси барпо этилди, Чорвоқ ГЭСи гидрогенераторлари модернизация қилинди, Қўнғирот сода заводида кальцийлаштирилган сода ишлаб чиқариш кенгайтирилди, «Самарқандкимё» акциядорлик жамиятида 240 минг тонна қувватга эга бўлган мураккаб таркибли янги ўғитлар ишлаб чиқариш корхонаси ишга туширилди. Шунингдек, «Мотор заводи» акциядорлик жамиятининг фаолият кўрсатмаётган ишлаб чиқариш майдонларида трактор тиркамалари, жумладан, катта ҳажмли тиркамалар, маиший техника учун таркибий қисмлар ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш ташкил этилганлиги билан изоҳланади.

Иқтисодиёт тармоқлари бўйича хорижий инвестицияларнинг таркибида ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлди. Шу билан бир вақтда транспорт ва алоқани ривожлантиришга йўналтирилган хорижий инвестициялар умумий ҳажмдаги улуши 39,8 фоизгача ёки 6,1 фоиз даражага ўсган. Ушбу маблағлар ҳисобига дизель локомотив паркларини модернизация қилиш амалга оширилди. Миллий ахборот тизими шахобчаларини ривожлантириш давом эттирилмоқда.

Бу, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш бўйича йирик ҳажмда ишларнинг бажарилиши, капитал қўйилмаларнинг технологик таркибида қурилиш монтаж ишларининг бажарилишини таъминлаган.

2010-2015 йилларга мўлжалланган Иктисодиётни ривожлантириш дастурида мамлакатда иктисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг устувор йўналишлари белгилаб берилган эди. Ушбу устувор йўналишлардан келиб чиқувчи вазифаларни амалга оширишда салмоқли натижа ва сезиларли ўзгаришлар қўлга киритилди. Инвестициялар киритилиш жараёнларининг ортиб бориши, республикада ишлаб чиқаришнинг ривожланишига, аҳоли турмуш тарзини яхшилашга имкон яратмоқда.

3.2. Саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқларига киритилган инвестициялар ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми динамикаси таҳлили

Миллий иктисодиётни ривожлантириш ва унинг ривожланган давлатлар иктисодиётига интеграциялашувини таъминлаш, мамлакатни ижтимоий ва иктисодий жиҳатдан тараққий эттириш ҳамда шу асосда жамият аъзоларининг моддий ва маънавий фаровонлигини таъминлаш мақсадида мамлакат иктисодиётининг етакчи тармоғи бўлган саноат алоҳида ўрин эгаллайди.

Саноат тармоғи мавжуд экан унда тайёр ёки яримтайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан жамият тараққиётига ўз хиссасини қўшади. Ишлаб чиқариш, ўз навбатида, жамият тараққиётининг ижтимоий тузилиши, ғоявий қарашлари, сиёсий ташкилотларини белгилаб беради. Таъкидлаш жоизки, ишлаб чиқариш жамият миқёсида рўй бергани туфайли уни ижтимоий ишлаб чиқариш ҳам деб аташ мумкин. Ижтимоий ишлаб чиқариш ўзининг бир-бирини тақозо этувчи икки томони – ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари билан ифодаланади. Уларнинг бирлиги ишлаб чиқариш усулини ташкил этади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг жараён сифатида ривожланиши ва такомиллашиб бориши пировардида жамият устқуртмаси ташкил топади. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг характери ишчи кучи билан ишлаб чиқариш воситаларининг қўшилиш характерига қараб белгиланади. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шакллари қандай бўлса ҳам, ходимлар ва ишлаб чиқариш воситалари ҳамиша шу ишлаб чиқаришнинг омиллари бўлиб қолаверади. Умуман, ишлаб чиқариш учун улар қўшилиши лозим бўлиб, ижтимоий тузумнинг айрим иктисодий даврлари ана шу қўшилишнинг алоҳида хусусиятига ва

қандай усул билан амалга оширилишига қараб бир-биридан фарк қилади.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши миллий иқтисодиётда микдор ва сифат ўзгаришларига сабаб бўлди. Бугунги кунда мамлакат иқтисодиёти жамиятни демократиялаштириш, иқтисодий салоҳиятларини мустақамлаш ва мамлакатни ривожланган давлатлар қаторига киритишга йўналтирилган, бозор муносабатларини ривожлантиришнинг мамлакат учун махсус ишлаб чиқилган модели асосида ривожлантириб бормоқда. Бу моделга асосан, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти томонидан илгари сурилган иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг бешта муҳим тамойилига асосланган ҳамда хўжалик фаолияти юритувчи субъектларнинг эркинлиги, хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни ҳимоя қилувчи зарурий қонун ҳужжатлари билан белгилаб берилган.

Таъкидлаш лозимки, мамлакат иқтисодиётини sanoat тармоқлари белгилаб берганидек, ҳар бир мамлакатнинг sanoat куввати ҳамда фан-техника тараққиёти ва иқтисодиётни модернизациялаш кўрсаткичларини биринчи ўринда йирик корхоналар белгилаб беради. Шу сабабли ҳозирги кунда фаолият юритаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиётини ривожлантириш, яъни кичик корхона ҳамда микрофирмаларга кенг йўл очиб беришда йирик корхоналарнинг ўрни ва ролини унутмаслик даркор. Чунки бу корхоналарда ишловчи ходимлар сони катта бўлишидан ташқари, фан-техника ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнатни рағбатлантириш ҳамда дўстона, шерикчилик алоқаларини (жумладан, хорижий корхона ва фирмалар билан) ривожлантириш учун кенг имкониятларга эгаллиги билан ажралиб туради. Шу сабабли йирик ва кичик корхоналарнинг оптималлиги умумий ишлаб чиқариш талаблари ҳамда миллий иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболларидан келиб чиққан ҳолда фан ва хўжалик амалиётининг энг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бу вазифани иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғи ва соҳасида ҳал қилиш йўллариининг ўхшаш бўлмаслиги ёки бир хил тавсифга эга бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолатда ҳар бир алоҳида юзага келган иқтисодий жараёнда мавжуд шароит ва ривожланиш афзалликларига мос ҳолда ҳаракат қилиш талаб этилади.

Ишлаб чиқариш муайян ишлаб чиқариш усулига хос объектив иқтисодий қонунларга мувофиқ тараққий этади. Ишлаб чиқаришнинг

ривожланиши, аввало, меҳнат қуролининг ўзгариши ва мукамаллашуви орқали кишиларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида ҳам ўзгариш содир бўлишига олиб келади. Бу жараёнда инсонлар ўртасидаги муносабатлар кенгайди ва чуқурлашади. Ишлаб чиқариш ривожланишини таъминлаш учун уни ташкил этиш ва бошқариш, келажagini башорат қилиш, ҳозирги аҳволини таҳлил этиш ҳамда натижаларини ҳисоб-китоб қилиш керак.

Албатта, иқтисодиётнинг асосий бўғини ҳисобланган саноат соҳасида рўй бераётган барча ҳодиса ва ўзгаришларни тадқиқ этиш анчагина мураккаб жараёндир. У жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга, яъни ҳақиқатни билишнинг, объектив аниқлигини тан олишнинг диалектик йўлидан фойдаланишни тақозо этади. Бундай услубий ёндашиш саноат корхоналарида рўй берадиган ҳодиса, воқеа ҳамда иқтисодий жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини уларнинг узлуксиз ҳаракати, тараққиёт ва ўзгариши, вақт ва фазода рўй беришини англаб олишга ёрдам беради.

Ўзбекистонда кўплаб кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик корхоналари ҳамда йирик ишлаб чиқариш корхоналари фаолият кўрсатаётганлигини назарда тутсак, улар иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларини, жумладан, оғир саноатдан енгил саноатгача, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашдан илмий ишлаб чиқаришгача қамраб олган. Улар ўз фаолиятида ишлаб чиқаришнинг барча омиллари – ер, табиий ва меҳнат ресурслари, техника ва технологиялар, инвестициялар, ҳозирги замон фани томонидан ишлаб чиқаришнинг асоси ёки мамлакатнинг миллий бойлиги деб аталувчи замонавий ахборот тизимидан ҳам фойдаланади. Маълумки, бойлик ёки салоҳият бир нечта авлод ва бутун жамиятнинг хатти-ҳаракатлари эвазига яратилади.

Шу боис Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тараққиётининг локомотиви бўлган саноат тармоқларининг ривожланиши, тараққий этиши, улар фаолиятининг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш, келгуси ҳолатини белгилаш учун саноат соҳасида олиб борилган иқтисодий ислохотларни ўрганиш, натижаларни таҳлил қилиш ўринли. Бунинг учун, биринчи навбатда, ушбу соҳани ривожлантириш учун киритилаётган инвестиция ҳажми ўзгаришини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

**Ўзбекистон Республикаси саноат тармоқларининг умумий
ҳолати**

Т/р	Кўрсаткичлар	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2014 й.	2014 йилнинг 1995 йилга нисбатан ўзгариши,(-,+)
1.	Корхоналар сони, (минг)	13,0	13,0	14,3	23,1	22,7	9,7
2.	Ишлаб чиқариш ходимлар сони, (минг)	840,7	718,5	616,7	611,6	682,4	-158,3
3.	Киритилган инвестиция, (млрд. сўм)	40,1	221,5	1032,4	4659,9	13164 ,5	13124,4

*Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси
маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

3.3-жадвалда берилган маълумотларга асосан, 1995 йилда саноат корхоналарининг умумий сони 13 мингтани ташкил этиб, ҳар бир корхонада ўртача 647 нафардан ишчи-ходимлар фаолият юритган ва ушбу корхоналарни ривожлантириш мақсадида 40,1 млрд. сўм инвестиция киритилган. Таъкидлаш жоизки, 1998 йилгача саноат корхоналари сонининг камайиши кузатилади, бунга сабаб – республикада мулкка эгаллик ҳуқуқини давлатдан фирмалар ва алоҳида шахсларга берилиши, хусусий секторга давлат хизматлари кўрсатилишини чеклаш ёки хусусий ташаббускорлик учун кенг имкониятлар бериш мақсадида 1997 йилларгача ўрта ва 2000 йилларгача йирик корхоналар хусусийлаштирилди.

2000-2005 йилларда хусусийлаштириш жараёнида, яъни белгиланган иқтисодий ислохотларни амалга ошириш орқали хусусий мулк давлат тасарруфидан чиқарилиб хусусийлаштирилганида, ислохотларни янада чуқурлаштириш йўлида, давлат аралашуви чеклаб борилди. Бундай чора-тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида 2005 йилда 2000 йилга нисбатан корхоналар сони 1300 тага ўсиб, 14300 тага етди. Аммо унда фаолият олиб бораётган ишчи-ходимлар сони базис йилга нисбатан 14 фоизга камайиб, 616,7 нафарни ташкил этди. Шунга қарамай, саноат тармоғини ривожлантиришга қаратилган ислохотларнинг изчиллик билан амалга

оширилиши натижасида киритилган инвестиция ҳажми 2000 йилга нисбатан 4,7 баробар ошиб, 1032,4 млрд. сўмга етди.

2005-2010 йилларда иқтисодиёт ва хусусий мулкни диверсификациялаш, модернизациялаш, қишлоқни локаллаштириш масалалари киритилди ва ушбу муаммоларни ҳал этиш учун чет эл сармоялари жалб қилинди. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш объектлари бўйича асосий капиталга киритилган жами инвестицияларнинг 47,6 фоизи фаолият юритаётган корхоналарни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилишга, 51,6 фоизи янги қурилиш ва кенгайтиришга жалб қилиниб, бу вақтда саноат тармоғига киритилган инвестиция ҳажми 4659,9 млрд. сўмга етди. Албатта, иқтисодиётда ишбилармонларнинг кўпайиши турли мулкчиликнинг шаклланиши натижасида корхоналар сони 23,1 мингга етиб, унда ишловчи аҳоли сони 611,6 минг нафарни ташкил этди.

2014 йилда 1995 йилга нисбатан олганда корхоналар сони 9700 тага ошиб, 22700 тага етган ва унда бандлар сони 682,7 мингтани ташкил этиб, ўтган 1995 йилга нисбатан 18,2 фоизга камайган. Бу, ўз навбатида, мавжуд ва янгидан ташкил этилган корхоналарни янги техника ва технологиялар билан жиҳозланганлиги ҳамда ўз соҳасининг етук мутахассислари ушбу соҳада фаолият юритаётганлигидан далолатдир. Аммо, таъкидлаш лозимки, ушбу тармок фаолиятини такомиллаштириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлари сифатини яхшилаш, энг асосийси, жаҳон бозорларида рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришини таъминлаш мақсадида киритилаётган инвестициялар ҳажми камаймасдан ўсиб бораётганлигини, яъни 2014 йилда 1995 йилга нисбатан 13124,4 млрд. сўмга ўсиб, 13164,5 млрд. сўмга етганлигини кўриш мумкин.

Мамлакат саноат иқтисодиётини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий ислохотлар йиллар ўтиши билан ўз натижасини бермокда, бу куйидаги жадвалда ўз аксини топган.

3.4-жадвал маълумотларига кўра, саноат тармоқлари бўйича саноат корхоналарида маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) сотишдан олинган ялпи молиявий натижа 2014 йилда 1995 йилга нисбатан 12126,9 млрд. сўмга ошиб, 12184,8 млрд. сўмга етди. Бундай ижобий натижа ўз самарасини берди албатта, яъни саноат тармоқлари ушбу йиллар давомида фақатгина фойда билан фаолият юритди.

3.4-жадвал

Ўзбекистон Республикаси саноат тармоқларининг асосий
иктисодий кўрсаткичлари

Т/р	Кўрсаткичлар	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2014 й.	2014 йилнинг 1995 йилга нисбатан ўзгариши, (-,+)
1.	Маҳсулотлар сотишдан олинган ялпи молиявий натижа, (млрд. сўм)	57,9	375,6	3160,6	8059,4	12184,8	12126,9
2.	Саноат тармоқлари бўйича фойда, зарар (млрд. сўм)	42,4	84,4	1246,7	3197,8	3899,5	3857,1
3.	Саноат тармоқлари самарадорлиги, %	73,2	22,5	39,4	39,7	32,0	-41,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Унга кўра, 2014 йилда саноат тармоқлари фойдаси 1995 йилга нисбатан 3857,1 млрд. сўмга ўсиб, 3899,5 млрд. сўмни ташкил этди. Албатта, ушбу юқорида келтириб ўтилган ижобий ўзгаришларнинг самарадорлик даражасига баҳо бериш мақсадга мувофиқдир. Чунки аниқланган қийматлар қай даражада ишончли ва уларга кўра қандай илмий хулоса ҳамда таклифлар чиқариш мумкинлигини кўрсатиб беради. Саноат тармоқларининг маҳсулотлар сотишдан тушган ялпи фойда самарадорлиги 2014 йилда 1995 йилга нисбатан 41,2 фоизга камайиб, 32,0 фоизни ташкил этган. Бундай ўзгаришни энгил саноат ва электрэнергетикаси (мос ҳолда ўртача 12,1 ва 14 %) соҳалари рентабеллигининг камайиб бориши билан изоҳлаш мумкин.

Бундан кўринадики, ҳозирги кунда электрэнергетикаси самарадорлигини ошириш учун, бизнингча, муқобил энергия турларини кўпайтириш ва ундан фойдаланишни кенгрок йўлга қўйиш

тажрибада аниқланди. Шундан келиб чиққан ҳолда, ер майдонларини тўлиқ инвентаризациядан ўтказиш ва фермер хўжаликлари фаолиятини танкидий баҳолаш асосида уларнинг ер майдонларини оптималлаштириш бўйича кенг кўламли, шу билан бирга, пухта ўйланган ишлар амалга оширилди.

Бунда фермер хўжалиklarининг қайси соҳага ихтисослашгани ва мамлакатнинг турли ҳудудларидаги аҳоли зичлиги алоҳида эътиборга олинди. Ана шу ишлар натижасида фермер хўжаликлари учун ажратилган ер майдонлари бугунги кунда пахтачилик ва ғаллачиликда ўртача 37 гектардан 93,7 гектаргача кўпайди ёки 2,5 баробардан зиёд ошди. Бу кўрсаткич сабзавотчиликда – 10 гектардан 24,7 гектаргача ёки 2,5 баробар, чорвачиликда эса 154 гектардан 164,5 гектаргача кўпайди. Ушбу кўрилган чора-тадбирлар натижасида 2014 йилда 2010 йилга нисбатан қишлоқ хўжалиги қорхоналари 5200 тага камайиб, 232,7 мингга ташкил этди. Аммо унда фаолият юритаётган аҳоли сони 404 минг тага ошиб, 3531 мингга етди.

1995 йилда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, тубдан диверсификация қилиш ва аҳолини озиқ - овқат маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида 7,5 млрд. сўм инвестиция киритилган бўлса, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, фермер хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш ва мева-сабзавот маҳсулотларини сақлаш ҳамда уни қайта ишлаш саноатини янада кенгайтириш, янги техника ҳамда технологиялар билан таъминлаш каби йирик лойиҳалар учун 2005 йилда 2000 йилга нисбатан 95,6 млрд. сўм ошиб, 138,2 млрд. сўм маблағ ажратилди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини, айниқса, мева-сабзавотларни жаҳон стандарти асосида қайта ишловчи янги техника ва технологияларни олиб кириш, қишлоқ хўжалиги инфратузилмасини янада яхшилаш мақсадида 2010 йилда 531 млрд. сўм инвестиция жалб қилинди.

2014 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни асл ҳолида сақлаш орқали нарх-наво мутаносиблигига эришиш, бунда музлаткичли омборхоналар қуриш, эркин иқтисодий зоналар орқали мамлакатларга етказиб бериладиган мева-сабзавотларни кўпайтириш каби белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун 1448 млрд. сўм миқдорда инвестиция киритилди ва бу ўтган 1995 йилга нисбатан 1440,5 млрд. сўмга ошганлигини кўриш мумкин.

2015 йилда қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни жадаллаштириш, селекция ишларини яхшилаш, ғўза ва бошоқли дон экинларининг районлаштирилган навларини жорий этиш, замонавий агротехнологияларни ўзлаштириш ҳамда бошқа бир қатор ишларни амалга ошириш мақсадида 1375,4 млрд. сўм миқдорда инвестиция киритилди. Шунингдек, ушбу киритилган инвестиция ҳисобидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи 230 та корхона, 77 минг 800 тонна сигимга эга бўлган 114 та янги совутиш камераси ташкил этилди ва модернизация қилинди. Мамлакатда мева-сабзавотларни сақлашнинг умумий қуввати 832 минг тоннага етказилди. Бу эса, йил давомида нархларнинг мавсумий кескин ошиб кетишига йўл қўймасдан, аҳолини асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлаш, ушбу маҳсулотларни экспорт қилишни кенгайтириш, нарх-наво барқарорлигини сақлаш имконини бермоқда.

Таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалигига хорижий инвестицияларни жалб қилишда, бизнингча, мамлакатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга жаҳон бозорларидаги талабни ошириш, уларни сақлаш, логистика ва истеъмолчиларга етказиб беришнинг замонавий тизимини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратиш ҳозирги куннинг долзарб масаласига айланиши ҳамда учраётган камчиликларни бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ҳозирги кунда Ўзбекистон қишлоқларидаги хилма-хил хўжаликларда қарийб 4,5 млн. гектар майдонда деҳқончилик билан шуғулланилади. Ана шунча кенгликдаги зироатни ўстиришда катта ва кичик техника воситалари деҳқонга қудратли қанот бўлади. Мустақиллик йилларида бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилинган “Ўзқишлоқхўжаликмашҳолдинг” ва “Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг” компаниялари ана шу ҳаётий тармокни мукамал ва самарали техника воситалари билан таъмин этишни асосий фаолият сифатида белгилаб олишган.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримов такидлаганидек, қишлоқ хўжалигини иш самарадорлиги юкори бўлган, замонавий техника воситалари билан лизинг асосида таъминлаш тизимининг жорий этилиши олдинга ташланган муҳим қадам бўлади. Тўғри, лизинг тизимини қўллаш кўлами ҳозирча

унчалик кенг эмас, лекин шу нарса аниқки, қишлоқ меҳнаткашларини техника билан таъминлашнинг бу усули катта истиқболга эга.

Иқтисодий ислохотлар Ўзбекистонда, биринчи навбатда, аграр секторда бошланди. Бунинг ўзига хос рамзий маъноси бор, чунки аҳолининг 60 фоизидан кўпроғи, иш билан банд аҳолининг 44 фоизи қишлоқ жойларда яшаб, меҳнат қилмоқда, ЯИМнинг 30 фоизи, валюта тушумининг 55 фоизи, товар маҳсулот алмашинувининг 70 фоизи, озиқ-овқат маҳсулотларининг 90 фоизи аграр сектор ҳиссасига тўғри келади.

Албатта, қишлоқ хўжалиги иқтисодиётига киритилаётган инвестициялар миқдорининг ортиб бориши ва ундан самарали фойдаланилиши натижасида бу тармоқда яратилаётган ялпи маҳсулот ҳажми ҳам ортиб бормоқда (3.6-жадвал).

3.6-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги тармоқларининг асосий иқтисодий кўрсаткичлари

Т/р	Кўрсаткичлар	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2014 й.	2014 йилнинг 1995 йилга нисбатан ўзгариши, (-,+)
1.	Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти (млрд. сўм)	124,4	1387,2	5978,3	16774,7	36957,0	36832,6
2.	Тармоқ бўйича фойда, зарар (млрд. сўм)	3,7	18,6	-48,9	43,6	26,2	22,5
3.	Тармоқ самарадорлиги, %	3,0	1,3	-0,8	0,3	0,1	-2,9

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвалда берилган маълумотларга кўра, 1995 ва 2000 йилларда ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари мос равишда 124,4 ва 1387,2 млрд. сўмни ташкил этиб, 3,7 ва 18,6 млрд. фойда билан яқунланган ҳамда бунинг натижаси сифатида 3,0 ва 1,3 фоиз самарадорликка эришилган. Аммо 2001 йилдан кейинги йилларда қишлоқ хўжалигида ачинарли ҳолатлар юзага келдики, бу 2006 йилгача (2002 йилда -22,7;

2003 йилда -30,6; 2004 йилда -16,5 млрд. сўм; 2006 йилда -2,4 млрд. сўм) зарар билан яқунлаган.

Бундай салбий ҳолатдан чиқиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2006 йилда қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)ни фермер хўжалиқларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2005 йил 8 ноябрда ПҚ-215-сонли қарори чиқарилди. Республикада фермер хўжалиқларини жадал ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш мақсадида ушбу қарорга биноан, зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истикболсиз қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари)ни фермер хўжалиқларига айлантириш Дастурига мувофиқ:

- 2006 йилда қайта ташкил этиладиган қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари) ҳудудида ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаси объектларини барпо этиш;

- фермер хўжалиқларини ташкил этишга даъвогарлар ўртасида очик ва ошқора танловлар ўтказилиши, ғолибларни аниқлашда ҳолислик ва ҳаққонийлик тамойилларини қатъий таъминлаш вазифалари белгиланди.

Қарорларда белгиланган вазифаларнинг амалга оширилиши натижасида 2007 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалигида ҳам ютуқларга эришила бошланди. Жумладан, 2010 йилда 43,6 млрд. сўм, 2014 йилда 26,3 млрд. сўм фойда билан чиқиб, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқариш самарадорлиги мос равишда 0,3 ва 0,1 фоизни ташкил этди.

Хулоса қилиб айтганда, Республикада бу борадаги иқтисодий ислохотларни изчиллик билан амалга оширилиши келгусида бу аграр соҳа фаолиятининг ривожланишига, етиштираётган маҳсулотларининг жаҳон бозорларидан ўрин олишига олиб келади.

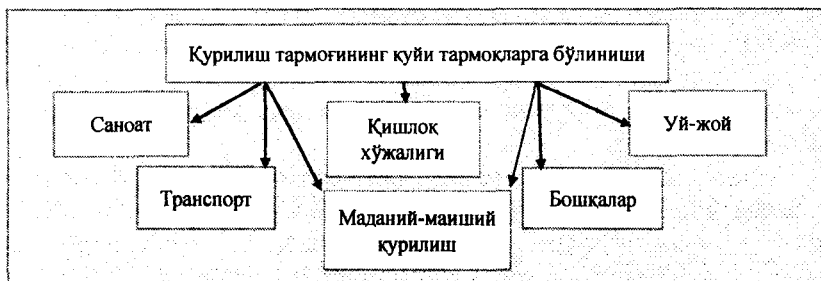
3.3. Қурилиш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида инвестициялаш жараёнлари таҳлили

Мамлакат иқтисодиёти, аҳоли турмуш фаровонлиги ва яшаш шароитини яхшилашда қурилиш тармоғи муҳим аҳамият касб этади. Қурилиш асосий моддий ишлаб чиқариш тармоқларидан бири бўлиб, у миллий иқтисодиётда (саноат ва қишлоқ хўжалигидан кейин) учинчи ўринда туради. Қурилишнинг маҳсулоти - барча турдаги ишлар бўйича тугалланган ва ишга туширишга тайёр бўлган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондлари, шунингдек,

амалдаги корхоналарнинг кенгайтирилиши ва қайта таъмирланиши, уларда ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта жиҳозланишидир. Уй-жой муаммларининг ечими батамом қурилиш зиммасига юклатилади.

Қурилиш ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва миллий иқтисодиётни комплекс юксалтиришда катта роль ўйнайди. Қурилишнинг миллий хўжалик миқёсидаги аҳамияти ва етакчи роль ўйнашига яна бир сабаб шуки, у аҳолининг катта қисмини иш билан таъминлайди, фан-техника ва ижтимоий тараққиётнинг жадаллашувиغا, ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсишига имкон яратади.

Қурилиш, моддий ишлаб чиқариш тармоғи сифатида, аввало ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг характери, яъни унинг кўчмаслиги, ўлчамлари, катталиги, серқирра ва мураккаблиги билан боғлиқ ўзига хос хусусиятларга эгадир. Қурилиш маҳсулоти кўп меҳнат ва капитал сарф-харажатларни талаб қилиб, уни ишлаб чиқариш даври узоқ муддатлидир. Қурилиш тармоғи қурилаётган объектларнинг характери ва мақсадига қараб бир неча қуйи тармоқларга бўлинади(3.4-расм).

3.4-расм. Қурилаётган объектларнинг характери ва мақсадига кўра тармоқларга бўлиниши

3.4-расмда келтирилганидек, тармоқларга бўлиниш, ўз навбатида, қурилишда ихтисослашувни чуқурлаштириш ва қурилиш қувватларини шакллантиришга хизмат қилади ҳамда бирор-бир тармоқ иқтисодиётини ривожлантириш учун керак.

Қурилиши тугалланмаган объектлар капитал маблағ билан таъминланмаган ёки уларнинг қурилишини давом эттириш учун бундан кейин маблағ қўйиш вақтинча ёки узил-кесил мақсадга

мувофик эмаслиги асосланганда – қурилиш тиклангунгача бўлган ёки объект янги мулкдорга сотилгунгача бўлган даврда «Фойдаланилмаётган асосий воситаларни, қурилиши тугалланмаган объектларни консервация қилиш тартиби тўғрисида НИЗОМ»га (Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 16 сентябрдаги 401-сонли қарорига илова) кўра консервация қилиниши мумкин.

Консервация – асосий воситалар ёки қурилиши тугалланмаган объектларнинг тегишли қарор билан белгиланадиган даврда сақланишини таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар, бу давр тамом бўлгач улардан фойдаланилиши ёки қурилиш давом эттирилиши керак бўлган ҳолатни акс эттиради.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг капитал қурилиш янги дастур асосида давом эттирилди. Республика иқтисодиёти учун муҳим бўлган автомобиль, олтин қазиб олиш, нефть ва бошқа саноат тармоқларида янги корхоналарни қуриш бошланди. Барча вилоятларда саноат корхоналари, уй-жойлар, маданий-маиший бинолар, бозор ва савдо расталари, ҳаммом, чойхона, шифохона, маҳалла марказлари, масжидлар қурилди, ўнлаб меъморий мажмуалар, тарихий ёдгорликлар, мадрасалар, масжидлар таъмирланди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қурилиш ишлари самарадорлигини янада ошириш мақсадида айрим қурилиш вазирликлари тугатилиб, мулкчиликнинг турли шакллариغا ўтказилган ихтисослашган давлат концернлари, компаниялар, давлат акциядорлик бирлашмалари, уюшмалар ташкил этилди.

Уларнинг энг йириклари: “Ўзсаноатхўжаликқурилиш” корпорацияси, “Ўзмонтажмахсусқурилиш” уюшмаси, “Ўздеҳқончиликқурилиш”, “Ўзжамоахўжаликқурилиш” давлат ширкат бирлашмалари, “Тошкентуй-жойинвестқурилиш” корпорацияси ва бошқалардир. Сув хўжалиги ва мелиоратив ишларни “Ўзсувқурилиш” давлат концерни олиб боради. “Ўзтрансқурилиш”, “Ўзавтойўл” концерни, Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги ҳам қурилиш ишларини бажаради.

Қурилиш соҳасида олиб борилган ислохотлар ҳар йили амалга оширилиб унда ўтган йилда режалаштирилган ишларнинг якунлари ва келгусида қилинадиган вазифалар ҳамда устувор йўналишлар белгилаб олинади. Жумладан, 2015 йилда бу соҳада 384 та объектнинг моддий-техника базасини янада ривожлантириш ва

мустаҳкамлаш бўйича қиймати 423 миллиард сўмлик ишлар амалга оширилди, намунавий лойиҳалар асосида 29 та янги умумтаълим мактаблари барпо этилди, 219 та мактаб реконструкция қилиниб, 136 таси капитал таъмирланди. Ушбу соҳада бундай ижобий ишларни кўплаб келтириш мумкин. Бунинг учун эса албатта қурилиш тармоқларида бажарилган ва бу соҳада амалга оширилаётган ислохотларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир (3.7-жадвал).

3.7-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қурилиш тармоғининг умумий ҳолати

Т/р	Кўрсаткичлар	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2014 й.	2014 йилнинг 1995 йилга нисбатан ўзгариши, (-,+)
1.	Қурилиш ишлари (млрд. сўм)	40,5	388,4	1453,1	8245,8	20060,4	20019,9
2.	Тармоқда бандлар сони (минг)	538	676	849	1065	1209	671
3.	Қиритилган инвестиция (млрд. сўм)	0,4	3,6	27,3	219,7	808,3	807,9
4.	Тармоқ фойда ва зарари (млрд. сўм)	7,0	16,0	43,6	83,5	145,2	138,2
5.	Самарадорлик даражаси, %	17,3	0,9	3,0	2,7	0,7	-16,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвал маълумотлари асосида қурилиш тармоғида бажарилган ишлар ва унинг натижалари бўйича таҳлил қилсак, Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг дастлабки 1995 йилида бажарилган қурилиш ишлари 40,5 млрд. сўмни ташкил этиб, у 538 минг ишчи ва 7,0 млрд. сўм инвестиция ҳисобидан амалга оширилган. Бунинг натижасида 17,3 фоиз самарадорликка эришилган.

2005 йилда тармоқда бажарилган ишлар 2000 йилга нисбатан 1064,7 млрд. сўмга ошиб, 1453,1 млрд. сўмга етган. Тармоқда банд бўлган аҳоли сони ҳам ўтган 2000 йилга нисбатан 25,6 фоизга ўсиб,

849 минг нафарга етди ва бу даврда тармоққа киритилган инвестиция ҳажми 27,3 млрд. сўми ташкил этиб самарадорлик даражаси 3 фоизга тенг бўлди.

2014 йилда 2010 йилга нисбатан Республикамизда қурилиш тармоғида бажарилган ишлар ҳажмига эътибор қаратсак, ҳайратланарли даражада 11814,6 млрд. сўмга ўсганлигини кўриш мумкин. Бу ҳолатни 2009 йилда “Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастури қабул қилинганлиги ва бу Дастурда белгиланган вазифаларни кейин ҳам давом эттирилиши назарда тутилган бўлиб, унда:

- қишлоқ жойларида саноат ишлаб чиқариш ва қурилишини жадал ривожлантириш ҳамда локализациялаштириш;

- қишлоқ ҳаётини тубдан юксалтириш, аҳоли пунктларини меъморий жиҳатдан лойиҳалаштириш;

- қишлоқ уйлари ва ижтимоий иншоотларини намунавий лойиҳалаш, қишлоқ объектларини барпо этиш;

- замонавий уйлар қуриш, қишлоқ врачлик пунктлари, спорт иншоотлари, мактаблар бўлимини ривожлантириш, қуриш, қишлоқ инфратузилмасини барпо этиш каби вазифалар белгилаб берилган бўлиб, ушбу ишларни амалга ошириш учун биргина 2014 йилнинг ўзида 808,3 млрд. сўм инвестиция киритилганлиги билан изоҳлаш ўринли.

Албатта, ушбу белгилаб берилган вазифаларни бажариш учун изчиллик билан қилинган ҳаракат ўз натижасини берди. Яъни, 2014 йилда қурилиш тармоғида бажарилган ишлар ҳажми, 20060,4 млрд. сўмга етганлиги, бунинг натижасида тармоқ 145,2 млрд. сўм миқдоридан фойда кўриб, самарадорлик даражаси 0,7 фоизга тенг бўлди.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда фан-техника таракқиёти таъсири остида қурилиш ишлаб чиқаришида сифат ўзгаришлари юз бермоқда, уларнинг замирида эса қурилишнинг бино ва иншоотларни саноатда тайёрланган ва тайёрлик даражаси юқори бўлган деталлар ва қисмлардан йиғишдан иборат узлуксиз механизациялашган жараёнга ўтиши ётади.

Қурилиш ишлаб чиқаришининг характери ҳам тубдан ўзгарди. Оғир қўл меҳнати йирик ва майда механизация воситалари томонидан тобора сиқиб чиқарилмоқда. Қурувчи-монтажчиларнинг қурилиш майдончаларидаги меҳнати индустриал меҳнатнинг бир

турига айланиб бормокда. Курилиш ишлаб чиқаришининг техник жиҳозланганлик даражаси ортиб борган сари, жонли меҳнат сарфлари камайиб, енгиллашиб боради, бундан ташқари, унинг унумдорлиги ортади, курилишнинг муддатлари кискариб, унинг сифати яхшиланиб боради.

Хулоса қилиб айтганда, курилиш моддий ишлаб чиқариш тармоғи сифатида фақат маҳсулот ишлаб чиқарибгина қолмай, балки бунинг учун у ёки бу турдаги ресурсларни истеъмол қилади ёки ундан фойдаланади ҳам. Тадқиқот натижаларига кўра, курилиш тармоғи курилиш материаллари саноати маҳсулотларининг 80 фоизи, ёғоч материалларининг тахминан 50 фоизи, металл прокатининг 20,3 фоизи, машинасозлик саноати маҳсулотларининг 10 фоиздан кўпроқ қисми курилишда фойдаланилади. Курилиш харажатлари таркибида транспорт хизматига қилинадиган сарф-харажатларининг 20-25 фоизини ташкил қилади.

Бундай натижадан келиб чиқиб таъкидлаш мумкинки, ҳозирги кунда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришда хизмат кўрсатиш соҳаси муҳим аҳамият қаб этади. Маркетинг назарияси асосчиларидан бири Ф. Котлер шундай деган: “Хизмат – бир томон иккинчи томонга таклиф этиши мумкин бўлган ҳар қандай фаолиятдир; бунинг натижасида ҳеч бир нарсага эга бўлинмайди. Хизмат кўрсатиш моддий маҳсулот билан боғлиқ бўлиши мумкин”.

Баъзида товар ва хизматлар фарқланиши қийин бўлади. Умуман, хизматларнинг тўрт хил тавсифи мавжуд: пайқай олмаслик; сақлашга қобилиятсизлиги; хизмат кўрсатувчидан ажратиб бўлмаслиги ва сифати жиҳатидан ўзгарувчанлиги. Бундан ташқари, хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

- хизматлар моддий неъмат тарикасида кўзга кўринмайди ва хизмат кўрсатувчи субъектларнинг аксарияти жисмоний шахс сифатида намоён бўлади;

- хизмат кўрсатувчилар ягона шахс сифатида ҳар бири ўзига хос ва хизматларни ишлаб чиқарувчилардан ажратиб олиш ёки ажратиб сотиш имконияти йўқ;

- хизмат сифати ўзгариб туради, яъни бир кишининг хизмати бир даврда турли сифатга эга бўлиши мумкин ва хизматлар олди-сотди жараёнида предмет сифатида намоён бўлмайди;

- хизматни захирага олиб қўйиб, сақлаш имконияти йўқ, балки хизматни фақат кўрсатилаётган хизмат жараёнида истеъмол қилиш мумкин;

- хизматнинг ўзини эгасидан айри ҳолда бир жойдан иккинчи жойга кўчириш имконияти йўқ, балки хизмат ишлаб чиқарилиши ва истеъмол қилиниши бир пайтнинг ўзиде содир бўлади;

- хизмат кўрсатувчи ва истеъмол қилувчи субъектлар хизмат жараёнида бевосита бирга бўлиши мумкин ва ҳоказо.

Ушбу жиҳатлар жаҳон миқёсида умумэтироф этилган хусусиятлардан ташқари мамлакатнинг тараққиёт йўлига мос хусусиятларни ҳам ўз ичига олган. Таъкидлаш жоизки, хизматларни пайқай олмаслигимиз – уларни намойиш қилиш, ташиш, сақлаш, ўраш (қадоклаш) ёки сотиб олингандан кейин ўрганишнинг иложи йўқлигини билдиради. Ўзининг моҳиятига кўра хизматлар бозори, бозор иқтисодиёти қонунлари асосида ривожланиб боради ва товарлар бозорининг бир қисмини ташкил этади. Шу билан бирга, у бир қатор ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, тадбиркорлик ва маркетинг фаолиятида хизматларга бўлган талабни қондиришга қаратилган алоҳида ёндашувни талаб қилади.

Хизмат бир вақтнинг ўзиде ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий соҳадир. Чунки барча жабҳаларда, жумладан иқтисодий, ижтимоий ва ҳаттоки, сиёсий соҳаларда ҳам хизмат кўрсатиш тармоғи фаолиятидан фойдаланилади. Хизматларнинг иқтисодий соҳалиги шунда намоён бўладики, ушбу соҳада мамлакат ялпи ички маҳсулотининг бир қисми ярагилади. Унинг ижтимоий соҳалиги шундаки, унинг аксарият қисми инсонлар ҳаётини яхшилашга, яшашини қулайлаштиришга қаратилган.

Келтирилган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, "Хизмат кўрсатиш – инсоният камолоти, жамоа муносабатлари такомиллашуви, оила, давлат равнақи ва ҳудуд, жамият тараққиёти учун маълум бир эҳтиёжни қондириш ҳамда наф келтиришга қаратилган кишиларнинг онгли фаолиятига айтилади", – деб таъриф бериш, фикримизча, ўринли.

Хизмат кўрсатиш соҳаси фаолиятидан келиб чиқиб, хизматларни 3.5-расмда берилганидек гуруҳлаш мумкин.

3.5-расм. Хизмат кўрсатиш соҳаси фаолиятига кўра хизматларнинг гуруҳланиши

Ҳозирги кунда хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг тез ривожланувчи тармоқлари бўлиб, Ўзбекистон иқтисодиётининг таракқиётини белгиловчи янги йўналиш сифатида намоён бўлмоқда. Хизматларнинг хилма-хил турлари кенгайиб, жадаллик билан ривожланиб бормоқда, жумладан хизматлар бозорида салмоқли ўринни эгаллаб бораётган банк-молия, туризм, суғурта, ахборот-коммуникация хизматлари ва бошқаларни ривожлантириш ҳисобига янги иш ўринлари барпо этилмоқда. Айниқса, хизмат турларининг ривожланиши бўйича ахборотлаштириш хизмати энг оммавийлашиб бормоқда, унинг фаолияти хилма-хил минитурдаги хизматларга ажратилиб, кенг таракқий эттирилмоқда. Жумладан, компьютер ва интернет хизматлари шулар жумласидандир.

Бу хизмат бевосита алоқа хизматига қўшилиши натижасида замонавий пуллик хизмат – жўнатиш каналлари (Paynet, Unipay, Western-union ва бошқалар) шаклланди. Республикада хизматлар бозорининг таракқий этиб бориши тадбиркорлик учун инкубатор бўлиб хизмат қилади. Чунки бунда капитал айланишининг тезлиги боис, бизнес тадбиркорлигида қулай шарт-шароитлар яратилади. Хизматлар бозорининг таркиби кўпчилик ҳолатда кичик корхоналардан иборат бўлиб, бу иқтисодий фаол шахсларнинг кўпчилигини бизнес билан шуғулланишга имкон яратади. Хизматлар бозори – аҳолига маиший, маърифий, тиббий, техник, коммунал, маданий, алоқа, транспорт, консалтинг, инжиниринг, лизинг ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича олди-сотди муносабатларини ифодалайди. Унинг ҳам ўзига хос шаҳобча ва муассасалари шаклланади.

Бу, ўз навбатида, ўрта мулкдорлар синфи (тадбиркорлар)ни шакллантиришнинг муҳим гарови ҳисобланади ва мамлакат иқтисодиёти тараққиётининг негизи ҳисобланади. Шу боис, бизнингча, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасида олиб борилаётган ислохотлар, уларни амалга ошириш жараёнлари ва натижалари бўйича иқтисодий таҳлилни кўриб чиқиш ўринлидир (3.6-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

3.6-расм. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш тармоғининг ЯИМдаги улуши

1992-1994 йилларда, асосан савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналарини, уй - жойларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари амалга оширилди. Натижада 69 мингдан ортиқ объект давлат тасарруфидан чиқарилиб, улардан 18,4 мингтаси хусусий мулкка ўтди. 1569 та акциядорлик жамиятлари тузилди. Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларнинг сони 80 мингга етди. Бунинг ижобий натижаси сифатида 3.6-расмдан кўриш мумкинки, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш тармоғининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 34,4 фоизни ташкил этган.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримовнинг «2010 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида хизматлар ва сервисни ривожлантиришни жадаллаштириш бўйича қўшимча чора-

давлат томонидан тартибга солишнинг хусусиятлари билан баҳоланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон иқтисодиётига жалб қилинган ва ўзлаштирилган инвестицияларнинг янги асбоб-ускуналар сотиб олишга, корхоналарни техник ва технологик модернизация қилишга йўналтирилганлиги ҳамда янги корхоналар қуришга ажратилганлиги мамлакат иқтисодиётининг келгуси истиқболда ривожланишини белгилашдан иборат, деб изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистон Республикасида асосий капиталга киритилаётган инвестициялар ҳажмининг ўзгариши, фойдаланиш жараёнлари ва натижаларини чуқурроқ ўрганиш учун, албатта, илмий тадқиқотлар олиб бориш ҳамда иқтисодий математик инструментарийлардан фойдаланган ҳолда 2000-2015 йиллардаги статистик маълумотлар динамикасини илмий жиҳатдан эконометрик таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бунда иқтисодий таҳлил орқали кўринмаган айрим четланишларни кузатиш имконияти пайдо бўлади ва бу ўз-ўзидан илмий асосланган қарорлар чиқаришга ёрдам беради (4.1-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.1-расм. Жами капитал қўйилмаларнинг эконометрик модели

Тадқиқот натижаларига асосан ишлаб чиқилган модель куйидагича ифодаланади: ($R^2=0,998$),

$$y = -0,0834x^6 + 4,2074x^5 - 82,458x^4 + 795,92x^3 - 3716,5x^2 + 7904,9x - 4363,7;$$

Бу ерда: Y – инвестициянинг натижавий қиймати;

X – инвестициялар миқдори.

Аниқланган модель натижаларига кўра, 2000 йилда Ўзбекистон Республикасида асосий капиталга киритилган инвестиция ҳажми илмий жиҳатдан адекват бўлган қийматидан 202,7 млрд. сўмга фарқ қилади, яъни ҳақиқатда киритилган 745 млрд. сўм ўрнига 542,3 млрд. сўм инвестиция киритилган ҳолатда ҳам кутилган натижани олиш мумкин бўлган. Худди шу каби, 2003 йилда (1978,1 млрд.)⁴⁵ 389,8 млрд. сўм ва 2004 йилда (2629 млрд. сўм) 582 млрд. сўм ортган бўлиб, бу, ўз навбатида, мамлакат реал иқтисодиётига йўналтирилган инвестициялар ҳажмининг сезиларли даражада ошганлигидан далолат беради. 2004 йилда бу кўрсаткич 2003 йилга нисбатан 5,2 фоизга ўсди ва ялпи ички маҳсулотнинг 20 фоизини ташкил этди. Бунда, асосан марказлаштирилган манбалар улуши кескин камайди ва марказлаштирилмаган манбалар, аввало, корхоналарнинг ўз маблағлари улуши ошиб, жами инвестицияларнинг 43 фоиздан ортигини ташкил этди. Иқтисодиётга тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этиш кескин, яъни 1,5 баробар кўпайди. Айниқса, нефть, газ, тўқимачилик саноатида уларнинг улуши янада салмоқли бўлди.

Бундан ташқари, 2008 йилда (9556 млрд. сўм) 472,8 млрд. сўм; 2009 йилда (12532 млрд. сўм) 816,7 млрд. сўм; 2010 йилда (15338,7 млрд. сўм) 485,3 млрд. сўмга илмий жиҳатдан асосланган қийматга нисбатан ҳақиқатдаги қиймат ортиб кетган ҳолатни кузатиш мумкин. Ушбу ҳолатни эса мамлакатда қабул қилинган 2009-2012 йилларда жаҳон иқтисодий инқирози оқибатларининг олдини олиш ва бартараф қилиш бўйича Инқирозга қарши дастурни амалга ошириш, шу асосда иқтисодий ўсишнинг узок муддатли барқарор суръатлари ва иқтисодиётнинг мувозанатли ривожланишини таъминлаш бўйича белгиланган вазифалар изчиллик билан амалга оширилганлигидан далолат беради.

2014 йилда (35580,5 млрд. сўм) 426 млрд. сўмга ортган бўлиб, бу, ўз навбатида, Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатининг ўзига хос хусусияти маҳаллий 'хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлашни таъминлайдиган, юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришларни ташкил этишга қаратилган инвестиция лойиҳаларига устувор аҳамият берилаётганида намоён бўлмоқда.

⁴⁵ Изоҳ: Қавс ичидаги қиймат ҳақиқатда киритилган инвестиция миқдори.

Аммо бир қатор йилларда, жумладан: 2006 йилда (4041 млрд. сўм) 741,8 млрд. сўм, 2007 йилда (5903,5 млрд. сўм) эса 884,3 млрд. сўм, шунингдек, 2011 йилда (17953,4 млрд. сўм) 771,1 млрд. сўм, 2012 йилда (22797,3 млрд. сўм) 689,8 млрд. сўм ва 2013 йилда (28694,6 млрд. сўм) 351,6 млрд. сўмга илмий жиҳатдан ҳисобланган қийматдан кам инвестиция киритилганлиги аниқланди. Таъкидлаш лозимки, ушбу камайиш ҳолатини жамият таракқиётининг диалектика қонуларидан келиб чиқадиган спиралсимон ривожланиш ҳолатида оддийдан мураккабга, микдордан сифат жиҳатига ўтиш билан изоҳлаш ўринлидир.

Алобатга, республика миқёсида асосий капиталга киритилган ушбу инвестициялар, асосан, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларига тақсимланади. Шу маънода, авваламбор, ишлаб чиқариш тармоқларига тақсимланган инвестициялар динамикасининг эконометрик таҳлилни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир(4.2-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.2-расм. Ишлаб чиқариш тармоқларига киритилган инвестиция ҳажмининг эконометрик модели

4.2-расмда келтирилган маълумотларга кўра, ишлаб чиқариш тармоқларига киритилган инвестиция ҳажми 2005 йилда (2159 млрд. сўм) 244,5 млрд. сўм, 2006 йилда (2787,7 млрд. сўм) 651,1 млрд. сўм, 2007 йилда (4 223,8 млрд. сўм) 554,8 млрд. сўм, 2011 йилда (12411,1) 1004,4 млрд. сўм, 2012 йилда (15153 млрд. сўм) 1225,9 млрд. сўмга аниқланган

$$y = -0,3494x^4 + 13,467x^3 - 27,468x^2 + 68,129x + 527,53;$$

модель натижаларига кўра камайганлигини кўриш мумкин. Бу, авваломбор, юқорида жами капитал ҳажмининг камайиши билан изоҳланса, асосий ҳолатда аниқланган модель қийматида эътиборга олинган ҳолатлар (қорхоналар сони, ишчилар сони, ва инфратузилмалар ҳолати) ни даврга мос ҳолда ўсиб, яхшиланиб бориши назарда тутилган. Шу боис, юқорида келтирилган даврларда кўзланган миқдорда қайсидир ҳолатларни камроқ ўзгариши аниқланган модель қийматидан камайишига олиб келади.

Аммо, шунини айтиш жоизки, ушбу камайган даврларда ҳам асосий капиталга киритилган инвестициялар ўтган даврларга нисбатан 2012-2013 йилларда ўртача 12,2 фоизга ошиб, 2012 йилда иқтисодиётга 11 миллиард 700 миллион доллар миқдоридан ички ва хорижий инвестициялар жалб этилди ёки бу борадаги кўрсаткич 2011 йилга нисбатан 14 фоизга ўсди. Жами инвестицияларнинг 22 фоиздан ёки 2 миллиард 500 миллион доллардан ортиғини хорижий инвестициялар ташкил этди, уларнинг 79 фоиздан кўпроғи тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар бўлиб, жами инвестицияларнинг қарийб 74 фоизи ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва янгилашга қаратилган дастур ва лойиҳаларни амалга оширишга йўналтирилди.

2013 йилда эса Инвестиция дастурини амалга ошириш доирасида мамлакатда 13 млрд. АҚШ доллари қийматидаги капитал қўйилмалар ўзлаштирилди, бу 2012 йилдагига нисбатан 11,3 фоизга кўпдир. Ўзлаштирилган капитал қўйилмалар умумий ҳажмининг деярли ярми, яъни 47 фоизини хусусий инвестициялар, яъни қорхоналар ва аҳолининг шахсий маблағлари ташкил этгани ҳамда жалб этилаётган инвестицияларнинг асосий қисми (70 фоиздан ортиғи) биринчи навбатда, ишлаб чиқариш объектларини қуришга йўналтирилди, энг янги замонавий ускуналар харид қилишга сарфланган инвестициялар улуши эса қарийб 40 фоизни ташкил этди⁴⁶.

Ўзлаштирилган умумий капитал қўйилмалар ҳажмининг 3 млрд. АҚШ доллардан ортиғини хорижий инвестициялар ташкил этди. Шунинг 72 фоиздан зиёди ёки 2 миллиард 200 миллион АҚШ доллари тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардир.

⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқули ва 2014 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Lex.uz.17.01.2014 й.

Албатта, $y = -0,3494x^4 + 13,467x^3 - 27,468x^2 + 68,129x + 527,53$ модель асосида аниқланган қийматдан 2008 йилда (7331,7 млрд. сўм) 890,9 млрд. сўм, 2009 йилда (9491,2 млрд. сўм) 1056,2 млрд. 2010 йилда (11312,3 млрд. сўм) 550 млрд. сўм ва 2014 йилда (25473,7 млрд. сўм) 2341,8 млрд. сўмга ошган ҳақиқий қийматлар ҳам мавжуд бўлиб, булар жами капитал қўйилманинг ҳажмини ўзгаришига бир хил равишда ўзгарганлигини кўриш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатда инвестицион фаолиятнинг такомиллаштирилганлиги ва фойдаланилаётган инвестициялар самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар тўғри олиб борилаётганлигидандир.

Бундай натижаларга кўра таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш тармоқларига тақсимланаётган инвестициялар ҳажмини меъёрга келтириш мақсадга мувофиқдир. Энди ноишлаб чиқаришга киритилган инвестициялар ҳажмининг эконометрик таҳлилни ўрганиш лозим. Шундагина натижаларни умумлаштирган ҳолда инвестициялар тақсимоти бўйича хулоса чиқариш фикримизча, тўғри бўлади (4.3-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.3-расм. Ноишлаб чиқариш тармоқларига киритилган инвестиция ҳажмининг эконометрик таҳлил графиги

4.3-расмда келтирилган маълумотларга асосланадиган бўлинса, 2010 йилгача бўлган даврда аниқланган адекват ($R^2 = 0,9929$) бўлган

$$y = -0,0421x^5 + 1,0914x^4 - 1,2001x^3 - 66,653x^2 + 437,93x - 92,365;$$

модель графиги билан деярли устма-уст тушган. 2010 йилда (4026,4 млрд. сўм) 235,1 млрд. сўм, 2011 йилда (5542,3 млрд. сўм) 104,1 млрд. сўм ва 2014 йилда (9759,6 млрд. сўм) 952,2 млрд. сўмга камайган.

Ушбу ҳолатларни олдинги даврларда киритилган инвестицияларни ўзлаштирилиши ва ишга туширилиши лозим бўлган вазибаларни сарҳисоб қилиш мақсадида кўрилган чора-тадбир деб қараш ўринли. Чунки ҳақиқатда ноишлаб чиқаришга тақсимланган инвестиция ҳажми 2012 йилда (7644,3 млрд. сўм) 404,5 млрд. сўм, 2013 йилда (9594 млрд. сўм) 627,6 млрд. сўм ва 2015 йилда (12693 млрд. сўм) 376,3 млрд. сўмга аниқланган модель қийматларидан ошиб кетган.

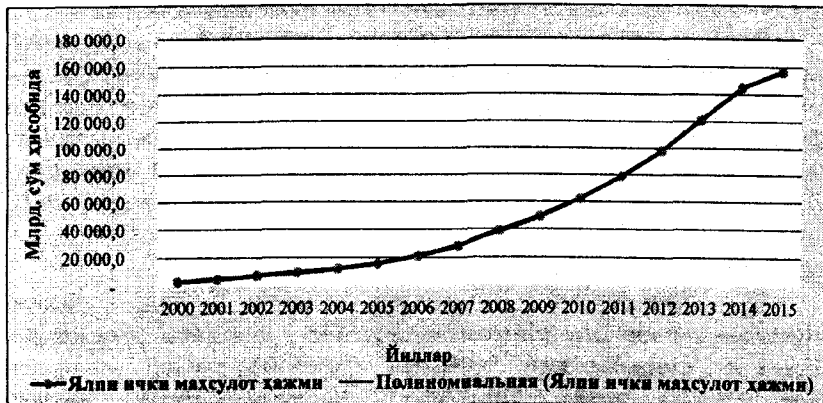
Бу даврлардаги ўзгаришлар, асосан, Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юкори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш мақсадида⁴⁷ ҳамда 2011-2016 йилларда олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини модернизация қилиш дастури доирасида 19 та олий таълим муассасасида қурилиш, реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш ва жиҳозлаш бўйича қиймати 230 миллиард сўмлик ишлар бажарилганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Бундан ташқари, 2015 йилнинг ўзида республикада ЮНЕСКОнинг мамлакатни барқарор ривожлантиришни таъминлаш учун таълимга йўналтирилиши зарур бўлган инвестициялар миқдори бўйича тегишли тавсияларидан, яъни 6-7 фонздан қарийб 2 баробар кўп бўлган инвестицияларни таълим соҳасига йўналтириб, 384 та объектнинг моддий-техника базасини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш бўйича қиймати 423 миллиард сўмлик ишлар амалга оширилди, намунавий лойиҳалар асосида 29 та янги умумтаълим мактаби барпо этилди, 219 та мактаб реконструкция қилиниб, 136 таси капитал таъмирланди.

Инвестиция дастурини амалга оширишда корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан йўналтирилган тўғридан-тўғри хусусий инвестицияларнинг йилдан-йилга ошиб бораётгани ва капитал қўйилманинг ортиши мамлакат иқтисодиёти ривожланишида муҳим

⁴⁷ «Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юкори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2011 йил 20 майдаги ПҚ-1533-сон қарори.

аҳамият касб этиб, мамлакат ялпи ички маҳсулот ҳажмининг барқарор ўсиб боришини таъминламоқда (4.4-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.4-расм. Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўзгаришини эконометрик модели

4.4-расмда келтирилган маълумотлар тадқиқот асосида аниқланган

$$y = -0,2464x^6 + 11,434x^5 - 205,23x^4 + 1837,7x^3 - 7973,1x^2 + 17164x - 8051,9;$$

модель қийматларидан камайганлиги аниқланди. Унга кўра, 2001 йилда (4925,3 млрд. сўм) 1226,4 млрд. сўм, 2006 йилда (21124,9 млрд. сўм) 1045,7 млрд. сўм, 2007 йилда (28190 млрд. сўм) 1149,1 млрд. сўм, 2012 йилда (97 929,3 млрд. сўм) 1588,2 млрд. сўм, 2013 йилда (120 861,5 млрд. сўм) 1390,1 млрд. сўм ва 2015 йилда (156457,3 млрд. сўм) 1779 млрд. сўмга ишлаб чиқилган.

Ушбу камайганлик ҳолатларини, авваламбор, киритилган инвестициялар миқдори ўзгаришида ҳамда юқорида таъкидланганидек, аниқланган модель графигининг ўзгариши танланган омиллар ва ҳодисаларга боғлиқлигини назарда тутадиган бўлсак, бу ўзгариш табиий эканлиги келиб чиқади.

Шу маънода тадқиқот натижаларидан олинган маълумотларни умумлаштирган ҳолда, айниқса, ўзгариш юз берган ҳолатларни тадқиқ этиш бу борада аниқ бир хулосага келиш имкониятини беради. Тадқиқот натижалари тўрт ҳолат учун ажратиб олинади.

4.2-жадвал

Эконометрик модель натижалари билан ҳақиқатдаги ЯИМ ва асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмининг таққослама жадвали (млрд. сўм ҳисобида)

Ҳолатлар	Йил	Ялпи ички маҳсулот ҳажми	Жами капитал қўйилмалар	Ишлаб чиқилган модель бўйича аниқланган ЯИМ қиймати	Аниқланган инвестиция қиймати	Ҳақиқатдаги ва аниқланган ЯИМ қийматлари фарқи	Ҳақиқатдаги ва аниқланган умумий капиталлар фарқи
1-ҳолат	2000	3255,6	745,0	2782,7	542,3	472,9	202,7
	2003	9844,0	1978,1	8807,6	1588,3	1036,4	389,8
	2004	12261,0	2629,0	11765,6	2047,1	495,4	582,0
	2008	38969,8	9556,0	37991,5	9083,2	978,3	472,8
	2009	49375,6	12532,0	48678,1	11715,3	697,5	816,7
	2010	62388,3	15338,7	62157,8	14853,4	230,5	485,3
	2014	144867,9	35233,3	143973,1	34807,3	894,8	426,0
2-ҳолат	2001	4925,3	1321,0	6151,7	1757,4	-1226,4	-436,4
	2006	21124,9	4041,0	22170,6	4782,8	-1045,7	-741,8
	2007	28190,0	5903,5	29339,1	6787,8	-1149,1	-884,3
	2011	78764,2	17953,4	79084,7	18724,5	-320,5	-771,1
	2012	97929,3	22797,3	99517,5	23487,1	-1588,2	-689,8
	2013	120861,5	28694,6	122251,6	29046,2	-1390,1	-351,6
	2015	156457,3	38580,5	158236,4	39370,4	-1779,0	-789,9
3-ҳолат	2005	15923,4	3165,3	16280,4	3150,5	-357,0	14,8
4-ҳолат	2002	7450,2	1527,0	7275,3	1674,8	174,9	-147,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвал маълумотларида келтирилган биринчи ҳолатда асосий капиталга киритилган инвестиция ҳажмини меъёр даражасидан ортиб кетган даврларни ажратиш олиш лозим. Бунда, асосий капиталга киритилган инвестиция ҳажмининг кўпайиши, албатта, ялпи ички маҳсулотни ошишига олиб келади, лекин чекланганлик ёки тўйиниш

даражасини эътиборга олсак, у ҳолда ортиқча инвестиция фойдасиз туриб қолишига олиб келади.

Жадвал маълумотларига кўра, 1- ҳолатда жами 3375,3 млрд. сўм ёки йилларга нисбатан ўртача 482,2 млрд. сўм маблағ жоиз бўлса, фойдасиз туриб қолган.

Иккинчи ҳолат асосий капиталга меъёрдан кам миқдорда йўналтирилган инвестиция йиллари: 2006 йилда (4041 млрд. сўм) 741,8 млрд. сўм, 2012 йилда (17953,4 млрд. сўм) 771,1 млрд. сўм ва 2013 йилда (22797,3 млрд. сўм) 689,8 млрд. сўм кўшимча инвестиция киритилганда ялпи ички маҳсулот ҳажми ўртача 6,2 фоизга ортиши мумкин эди.

Учинчи ҳолат юқорида келтирилган ҳар икки ҳолатда ҳам кутилмаган натижага эга бўлиш мумкин бўлган ҳолат бўлиб, унда 2005 йилда (3165,3 млрд. сўм) киритилган инвестиция 14,8 млрд. сўм ортиқ сармоя киритилган бўлса-да, тадқиқот асосида аниқланган модель:

$$y = -0,2464x^6 + 11,434x^5 - 205,23x^4 + 1837,7x^3 - 7973,1x^2 + 17164x - 8051,9$$

қийматларидан ялпи ички маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажми (15923,4 млрд. сўм) 357 млрд. сўмга камайган.

Тўртинчи ҳолат 2002 йилда (1527, млрд сўм) киритилган инвестиция аниқланган модель:

$$y = -0,0834x^6 + 4,2074x^5 - 82,458x^4 + 795,92x^3 - 3716,5x^2 + 7904,9x - 4363,7$$

қийматидан 147,8 млрд. сўм миқдорида кам инвестиция асосий капиталга киритилишига қарамай аниқланган 7275,3 млрд. сўм ўрнига 7450,2 млрд. сўм ҳажмда мамлакатда ялпи ички маҳсулот яратилган.

Хулоса сифатида айтиш лозимки, юқорида таъкидлаб ўтилган, натижалардан келиб чиққан ҳолда, ишлаб чиқариш жараёнига киритилган инвестиция самарадорлигини оширишда ижтимоий-иқтисодий ўсишни ифодаловчи мезон ва кўрсаткичларни аниқ билиш, уларнинг қайси омилларга ва қандай боғлиқликда эканлигини аниқ тасаввур қилиш ҳам ўта муҳимдир. Юқоридаги маълумотларни умумий ҳолда таҳлил қилиш учун бевосита математик инструментарийларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун, албатта, моделлаштириш жараёнларини ўрганиш, математик формулалар ҳақида тушунча ва хулосаларга эга бўлиш талаб этилиб,

бунда берилган статистик маълумотларнинг бир-бири билан алоқадорлиги, ўзаро муносабатлари ва боғланишлари кўзда тутилади.

4.2. Саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқларига киритилган инвестициялар ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмининг эконометрик модели

Ҳозирги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини ривожлантириш ва жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувини таъминлашда кўплаб кичик, ўрта ва йирик ишлаб чиқариш саноат корхоналари фаолият юритаётган бўлиб, улар иқтисодиётнинг деярли барча тармоқлари – оғир саноатдан енгил саноатгача, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашдан илмий ишлаб чиқаришгача қамраб олган. Улар, албатта, ўз фаолиятини ривожлантириш ҳамда узвийлигини таъминлашда ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан, жумладан, ер, табиий ва меҳнат ресурслари, инвестициялар, замонавий ахборот тизимлари, техника ва технологиялардан фойдаланади.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатнинг миллий бойлиги ёки унинг салоҳияти бир нечта авлод ва бутун жамиятнинг хатти-ҳаракатлари эвазига яратилади. Бу борада саноат корхоналарининг вазифаси ушбу бойликни асраб-авайлаш ва ундан самарали фойдаланишда ифодаланади. Хўжалик юритишнинг юқорида келтириб ўтилган тамойилларидан бир оз бўлса-да четга чиқиши, жамоатчилик ишлаб чиқариши самардорлигининг пасайишига, хўжасизлик ва исрофгарчиликка олиб келади. Албатта, бу борада саноат корхоналарининг фаолияти ҳам бундан мустасно эмас.

Барча иқтисодий тармоқлар каби саноат ишлаб чиқариш корхоналарининг фаолияти ҳам бозор ислохотлари шароитида ўзгариб боради. Улар, биринчи навбатда, ўзларининг ишлаб чиқариш ҳажмларини сақлаб қолиш ва ривожлантириб бориш учун ҳаракат қилсалар, иккинчидан, ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ва сифатини оширишга, учинчидан, бозорда ўз харидорларига ва мавқеини сақлаб қолишга интиладилар. Бундай ҳаракатлар бозор ислохотлари шароитида мураккаб рақобат курашини юзага келтириб, ўз навбатида, турли мулк шаклидаги корхона ва ташкилотлар ўртасидаги муносабатларнинг такомиллашувига ҳамда ўзларининг ишлаб чиқариш самардорлигини орттириб боришига олиб келади.

Ўзбекистон Республикасида изчиллик билан олиб борилган иқтисодий ислохотлар натижасида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримов таъкидлаганларидек, “Саноатнинг энгил, озик-овқат ва қурилиш материаллари ишлаб чиқариш каби кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқларида ишчиларнинг энг кўп сони илгариги 100 кишидан 200 кишигача оширилгани кичик бизнесни рағбатлантириш борасидаги чора-тадбирлар тизимидаги муҳим қарор бўлди”⁴⁸.

Шу боис, бозор иқтисодиёти шароитида маъмурий - буйрукбозлик хўжалигидан фарқли ўлароқ иқтисодий фаолият маркази барча иқтисодиётнинг асоси ва айниқса, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бош бўғини бўлган саноат корхоналарини ривожлантиришни илмий иқтисодиётнинг асосий масалалари сифатида ҳал этишда иштирокини таъминлаш лозим. Жумладан, бунда маҳсулотлар яратиш ва хизматлар кўрсатиш муайян технологик жараёнлар, меҳнат қуролилари материаллари, кишиларнинг билими ҳамда кўникмалари ижтимоий меҳнат тақсмоти каби бошқа кўплаб дастурларни амалга ошириш кўзда тутилади.

Саноат корхоналарининг иқтисодий самарадорлигини ошириш ва шу асосда аҳоли турмуш даражасини юксалтириш йўлларида бири сифатида саноат корхоналарига киритиладиган инвестицияларни кўпайтириш ва инвестицион дастурларни самарали амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Бу борада Ўзбекистон Республикасида ўзига хос инвестицион муҳит яратилди, ҳамда бунга мамлакатнинг ресурсларга бой эканлиги ва уларни казиб чиқариш, қайта ишлаш борасида корхоналарни ташкил этиш, мавжудларини модернизациялаш бўйича берилган кенг имкониятлар хорижлик инвесторларнинг кириб келишига замин яратди.

Таъкидлаш лозимки, ҳар қандай корхона ўз фаолиятини бошлаши, кенгайтириши ва янгилаши учун инвестицияларга зарурат сезади. Инвестициялар корхоналарни ривожлантириш, мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлашнинг бош омилларидан бири бўлиб,

⁴⁸ “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий талбдорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир”. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. LEX.UZ. 16.01.2015 й.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг келгуси тараққиёти, янги техника ва технологиялар билан жиҳозлаш, модернизациялаш, асосан, инвестицияларга боғлиқлигини англаб етган ҳолда, ҳозирги кунда республика иқтисодиётига инвестицияларни, хусусан, хорижий инвестицияларини кенгроқ жалб этиш ҳамда улардан самарали фойдаланиш мамлакатда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг самарали ижросини таъминлашнинг муҳим асосига айланди.

Шу боис республикада саноат тармоқларини ривожлантириш ва унда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида киритилаётган инвестициялар ҳажми йиллар давомида ошиб бормоқда. Албатта, бундай ўзгаришларни иқтисодий таҳлиллар билан бир қаторда эконометрик таҳлилларини ҳам ўтказиб, илмий хулоса ва таклифларни бериб бориш мақсадга мувофиқдир (4.5-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.5-расм. Саноат ишлаб чиқаришига киритилган инвестицияларнинг эконометрик модели

4.5-расмда келтирилган маълумотларга кўра, 2000 йилдан 2006 йилгача саноат тармоқларига ҳақиқатда киритилган инвестициялар ҳажмининг графиги тадқиқотдан келиб чиқиб аниқланган:

$$y = -0,0083x^6 + 0,5642x^5 - 13,342x^4 + 147,18x^3 - 743,48x^2 + 1669,1x - 845,79$$

модель графиги билан деярли устма-уст тушганлигини кўриш мумкин.

Аммо саноат тармоқларига ҳақиқатда киритилган инвестиция ҳажми 2006 йилда (1384,6 млрд. сўм) 80,3 млрд. сўм 2009 йилда (3556,9 млрд. сўм) 120,3 млрд. сўм ва 2013 йилда (9813,4 млрд. сўм) 70,1 млрд. сўмга аниқланган модель қийматидан камайган. Аммо шуни ҳам айтиш мумкинки, 2013 йилда 2002 йилга нисбатан саноат тармоқларига киритилган инвестиция ҳажми 44,3 баробар ортиб, 9813,4 млрд. сўмни ташкил этди. Лекин таҳлил натижаларидан шу жиҳат ҳам маълумки, 2013 йилда киритилган инвестициянинг ҳақиқатдаги қиймати, модель қиймати (9883,5 млрд.сўм)дан 70,1 млрд. сўм камайгани аниқланди.

Бу борада Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатининг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлашни таъминловчи, юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришларни ташкил этишга қаратилган инвестиция лойиҳаларига устувор аҳамият берилаётгани ва бунда хорижий инвестициялардан кўра, корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан йўналтирилган тўғридан-тўғри хусусий инвестицияларнинг ҳажми ортиб бораётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

2007 йилда (2223,2 млрд. сўм) 126,1 млрд. сўм ва 2008 йилда (3293,8 млрд. сўм) 459 млрд. сўмга 2011 йилда (6070,3 млрд. сўм) 154,9 млрд. сўм ва 2012 йилда (7794 млрд. сўм) 215,9 млрд. сўмга аниқланган модель қийматидан ҳақиқатда саноат тармоғига киритилган инвестиция ҳажми ошган.

Бундай ўзгаришларни 2008 йилда бошланган жаҳон иқтисодиётида рўй бераётган молиявий - иқтисодий инқирозга қарамай мамлакатда олиб борилган ислоҳотларни изчиллик билан амалга оширилганлигидан деб, изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитининг барқарорлиги ва инвестицион жозибadorлигининг тўғри йўлга қўйилгани ҳам хорижий инвестицияларнинг кириб келиши учун замин бўлмоқда.

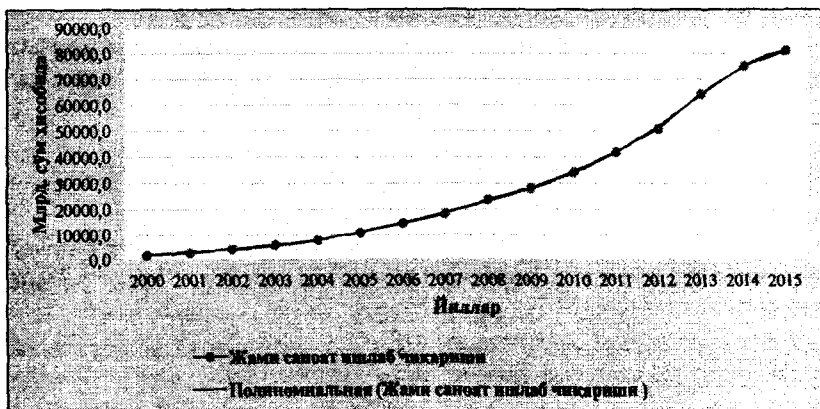
Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий таракқиётини таъминлаш йўлларида бири – саноатни юқори суръатлар билан ривожлантиришдир. Албатта, ривожлантириш учун, аввало, корхоналарнинг ҳолати ва имкониятларини билиш лозим, бунинг учун бир қатор таъсир этувчи омилларнинг бир-бири билан муносабатларини ҳар томонлама мукамал ўрганиш керак.

Жумладан, биринчи навбатда, саноат тармоқларининг жами ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариш динамикасини эконометрик моделлар асосида илмий жиҳатдан таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқот натижаларида келтирилган маълумотлардан фойдаланиб таъкидлаш лозимки, 2001 йилда (2830,9 млрд. сўм) 679,1 млрд. сўм, 2006 йилда (14640,3 млрд. сўм) 371,4 млрд. сўм, 2007 йилда (18447,6 млрд. сўм) 549,4 млрд. сўм ва 2012 йилда (51059,3 млрд. сўм) 1074,3 млрд. сўмга аниқланган адекват

$$y = -0,1856x^6 + 8,7063x^5 - 155,35x^4 + 1332,9x^3 - 5392,1x^2 + 10782x - 4929,9;$$

модель бўйича аниқланган қийматдан кам миқдорда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарганлиги аниқланди (4.6-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.6-расм. 2000-2015 йилларда жами саноат ишлаб чиқариши ҳажмининг эконометрик модели

4.6-расмда берилган маълуматларга кўра, саноат корхоналари томонидан жами ишлаб чиқариш ҳажмининг ҳақиқатдаги қийматини аниқланган моделнинг қийматидан кам бўлишининг маъноси шундаки, биринчидан, ишлаб чиқилган моделда танланган омилларнинг даврга мос ҳолда пропорционал ўзгариши назарда тутилгани, иккинчидан, дастлабки ишлаб чиқариш ҳолатларини кейинги олинган барча даврлар учун ўзгаришсиз деб олинганлиги ва

ниҳоят, учинчидан, иқтисодий жараёнларнинг кўп омилли эканлиги деб қараш лозим.

Ҳаҳондаги хорижий инвестицияларни жалб қилиш амалиётини, моделлари таркибини чуқурроқ ўрганиш ва уларнинг илғор тажрибаси, мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётни моделлаштириш ва чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишда ижобий ишлар амалга оширилиб, ижобий натижаларга эришилмоқда.

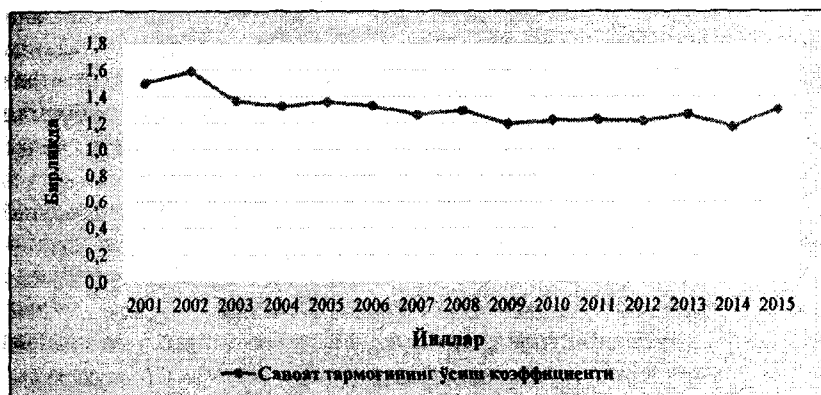
Ҳозирги кунда жорий этилаётган миллий тараққиёт модели миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилмоқда. Миллий иқтисодиётни модернизациялаш жараёнлари инвестицион фаолиятни жадаллаштириш заруратини келтириб чиқарди ва бу ўз навбатида, иқтисодий, институционал ислохотларнинг чуқурлаштирилишига, мамлакатда инвестиция муҳитининг яхшиланишига имконият яратди. Мамлакат иқтисодиётининг барқарорликка эришилиши инвестиция фаоллигининг сезиларли даражада кучайишига ва иқтисодиётга йўналтирилаётган капитал қўйилмалар самарадорлигининг ошишига олиб келди.

Мамлакат иқтисодиётида саноат тармоқлари фаолиятини чуқур ўрганиш учун кўшимча ўсиш суръатлари ўзгаришини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Чунки кўшимча ўсиш суръатини ҳар бир кейинги давр даражасидан бошланғич давр даражаси айрилиб, 100 га кўпайтирилади ва бошланғич давр даражасига бўлиш орқали аниқланади.

Ўзбекистон Республикасида инвестицион сиёсатни олиб боришда иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, ишлаб чиқаришнинг замонавий стандартларига ўтиш, тежамкор ва самарали технологияларни қўллаш каби чора-тадбирлар амалга оширилиши натижасида саноат ишлаб чиқариши бошқа тармоқлар ривожланиши каби ўсиб бормоқдаки, шу боис, саноат тармоқларининг ўсиш коэффициентини доимий равишда ўзгариб туриши кўзда тутилади.

Маълумотларга кўра, мамлакат саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш коэффициенти 2001 йилда 1,5 бирликка тенг бўлган бўлса, бу кўрсаткич 2002 йилда 0,1 бирликка ошган. 2015 йилда 2001 йилга нисбатан олганда 0,2 бирлик камайган бўлиб, 2014 йилга нисбатан

олганда 0,1 бирликка ошиб, саноат тармоғи фаолиятининг ривожланиб бораётганлигидан далолат беради. (4.7-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.7-расм. Саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш коэффициенти ўзгариши модели

Биргина 2015 йилнинг ўзида 2014 йилга нисбатан саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 8 фоизга ошди. Албатта, бундай ижобий натижаларга “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги қарорнинг қабул қилинганлиги ва унга кўра, саноатни ривожлантиришнинг комплекс дастури ва модернизация қилиниши, техник ва технологик янгиланиши, янгидан барпо этилиши кутилаётган йирик инвестицион лойиҳалар акс этган бўлиб, жумладан:

- саноат корхоналарини кенг миқёсда модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, уларни энг замонавий юқори технологик ускуналар билан жиҳозлаш, саноат тармоқларида замонавий илмий ютуқлар ва илғор инновация технологияларини жадал татбиқ этиш, саноат учун юқори малакали кадрлар тайёрлашни кенгайтириш;

- ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш, маҳаллий хомашёни чуқур ва сифатли қайта ишлаш негизида экспорт салоҳиятининг барқарор ўсиб боришини, экспортга мўлжалланган рақобатдош саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришни кўпайтиришни, уларни сотиш

бозорлари кенгайтирилишини таъминлаш бир қатор устувор йўналишлар белгилаб берилган⁴⁹.

Ўзбекистон Республикасида саноат тармоқларини модернизациялаш, техник ва технологик янгिलाш ҳамда ривожланишини таъминлаш вазифаларини амалга оширишда хорижий инвестициялардан кенг фойдаланиш ҳамда жалб қилинган ҳар бир сўмлик инвестициялардан самарали фойдаланиш талаб этилади.

Мамлакатда чуқур ўзгаришлар, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча томонларини изчил ислоҳ этиш ва либераллаштириш, жамиятни демократик янгिलाш ва модернизация қилиш жараёнлари жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Бунда кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида белгилаб олинган ва изчил равишда амалга оширилаётган улкан вазифалар мустаҳкам замин яратмоқда. Ушбу вазифалардан бири саноат тармоқларини хомашё билан таъминловчи, мамлакат озиқ-овқат сиёсатини амалга оширувчи тармоқлардан бири қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, етиштирилаётган маҳсулотларни сифатли ва рақобатбардошлигини ошириб жаҳон бозорларига олиб чиқиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишдан иборат.

Бу борада республикада экин майдонларини оптималлаштириш ва қишлоқ хўжалиги экинларини районлаштириш борасида ҳар томонлама пухта ўйланган сиёсат олиб борилаётгани, энг муҳим хомашё ва экспортбоп маҳсулот бўлган пахта етиштиришнинг нисбатан барқарор ҳажмини сақлаган ҳолда, бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни бир неча баробар кўпайтириш имконини берди.

Мамлакатнинг аграр соҳасида олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида барқарор ривожланишни таъминлаш учун етарли даражада мустаҳкам ресурслар базаси, ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий ҳамда институционал асослар яратилди. Аввало, аграр соҳада ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш усулларини қўллаш асосида барқарор ривожлантиришга эришилди. Бу жараёни ташкил этишда фермер хўжаликларининг устувор ривожлантирилиши, моддий-техник ва молиявий таъминлаш бўйича бозор иқтисодиёти тамойилларига мос ишончли тизим ва

⁴⁹ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг "2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида"ги ПК-1442-сонли қарори.

механизмларнинг шакллантирилиши, фермер хўжаликларида ички инвестициялардан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш кабилар муҳим омил ҳисобланади.

2015 йил якунлари бўйича ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 8 фоизни, жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қарийб 7 фоизни ташкил этди. Амалга оширилган тадбирлар натижасида бугунги кунда аграр соҳада кескин пасайишларнинг олдини олиш ва мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан барқарор равишда таъминлаб туришга эришилмоқда. Аммо таъкидлаш лозимки, бугунги кунда қишлоқ хўжалигидаги мавжуд ички имкониятлардан етарли даражада фойдаланилмаслиги натижасида соҳада ресурслар (ер, сув, меҳнат ва моддий ресурслар)дан фойдаланиш самарадорлиги пастлигича қолмоқда. Кейинги йилларда ерларнинг шўрланиш даражасини ортиб, унумдорликнинг эса пасайиб бориш тенденциясини бартараф этиш мақсадида ўтган давр мобайнида бу борада қўрилган чора-тадбирлар натижасида 1 миллион 700 минг гектар суғориладиган ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланди. Бу эса жами экин экиладиган майдонларнинг ярмидан кўпини ташкил этади.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатда олиб борилган ушбу тадбирлар натижасида сизот сувлари энг оғир даражада, яъни 2 метргача юзада жойлашган ерлар қарийб 500 минг гектарга ёки учдан бирига камайтирилди. Кучли ва ўртача шўрланган ерлар эса 100 минг гектарга ёки 12 фоизга қисқартирилди.

Шунга қарамай, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчилар кўпроқ бугунги кун натижасини кўзлаган ҳолда фаолият юритмоқдалар. Аксарият ҳолларда мамлакат бўйича экинлардан юқори ҳосил олинishiга қарамай, ишлаб чиқариш рентабеллиги даражаси паст бўлмоқда, айрим хўжаликлар эса, зарар билан фаолият юритмоқдалар.

Юқоридаги ҳолатларнинг барчаси қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришни таъминлаш юзасидан чора-тадбирларни амалга ошириш, келажакда мавжуд табиий-иктисодий салоҳиятдан самарали фойдаланишнинг бозор муносабатларига мос механизмларини жорий этиш ва мунтазам тақомиллаштириб боришни тақозо этади. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжаликларида маҳсулот етиштириш тизимини самарали йўлга қўйиш, мавжуд ресурс ва имкониятлар ҳамда инвестициялардан оқилона фойдаланишни ташкил этиш алоҳида аҳамиятга эга.

Иктисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларидан бири иктисодиётга инвестицияларни жалб қилиш билан боғлиқ. Инвестицияларни жалб этмай, айниқса, етакчи тармоқларда инвестиция иштирокини кенгайтирмай туриб, иктисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва модернизациялаш, корхоналарни замонавий техника билан қайта жиҳозлаш ҳамда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин эмас. Мамлакатда ҳозирги пайтда хорижий инвесторлар учун қулай инвестиция муҳити яратилган. Бу қулайликлар улар учун яратилган турли давлат кафолатлари ва имтиёзларда ўз аксини топган.

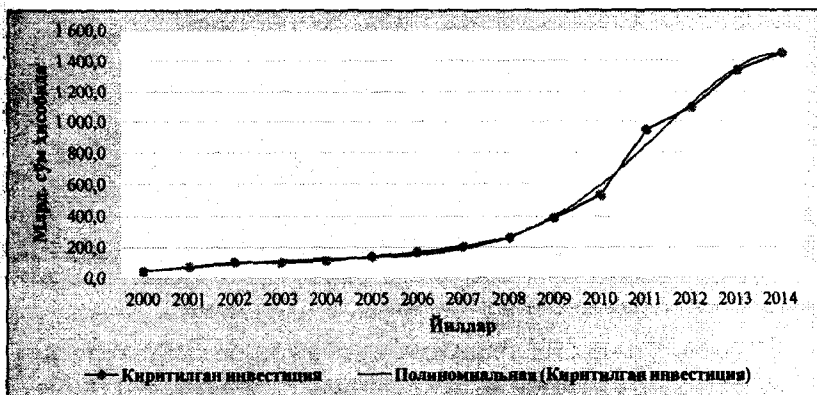
Мамлакат иктисодиётини модернизациялаш шароитида фермер хўжаликларини ривожлантиришда ички инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишларини ишлаб чиқиш учун ҳозирги вақтда инвестициялардан фойдаланиш масалалари ва унинг ҳолатини ўрганиш зарур. Ўтган даврда мамлакатда ички инвестициялардан фойдаланиш соҳасида катта ишлар амалга оширилди. Бу мақсадда мамлакатда инвестиция дастурлари тузилмоқда ва амалга оширилмоқда.

Инвестиция дастурларида муайян даврда амалга оширилиши мўлжалланган лойиҳалар, уларнинг бажарилиш босқичлари ва сарфланиши кўзда тутилган маблағлар қиймати ҳудудлар ва тармоқлар бўйича акс эттирилади. Инвестиция дастурлари узок муддатга мўлжалланган бўлиб, унда ҳар бир йил учун мўлжалланган чора-тадбирлар алоҳида ифодаланган. Лекин шунга қарамай, киритилган инвестициялардан фойдаланиш даражаларини доимий ўрганиш, таҳлиллар ўтказиш ва хулосалар қилиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Шу маънода Ўзбекистон Республикасининг кишлоқ хўжалиги иктисодиётида инвестициялардан фойдаланиш ҳолатларининг эконометрик таҳлилинини ўтказиб, тадқиқот натижаларига кўра акс этган 4.8-расмдаги маълумотларга асосан шунини таъкидлаш лозимки, 2003 йилда (98,5 млрд. сўм) 14,8 млрд. 2010 йилда (531 млрд. сўм) 71,3 млрд.сўм, 2012 йилда (1089,2 млрд. сўм) ва 2013 йилда (1335,6 млрд. сўм) 39,6 млрд. сўмга кишлоқ хўжалиги иктисодиётига ҳақиқатда киритилган инвестициялар ҳажмининг ўзгариши бўйича аниқланган:

$$y = -0,0017x^6 + 0,0404x^5 - 0,0801x^4 - 2,9343x^3 + 19,139x^2 - 16,374x + 46,208;$$

модель қийматидан камайган бўлиб, бу ўзгаришни кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноатини ривожлантириш ҳисобидан ялпи ички маҳсулот таркибида кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари улушини камайтиришга қаратилган вазифаларни изчиллик билан амалга оширилаётганлигидан деб қараш мақсадга мувофиқдир. қуйидаги натижалар олинди (4.8-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

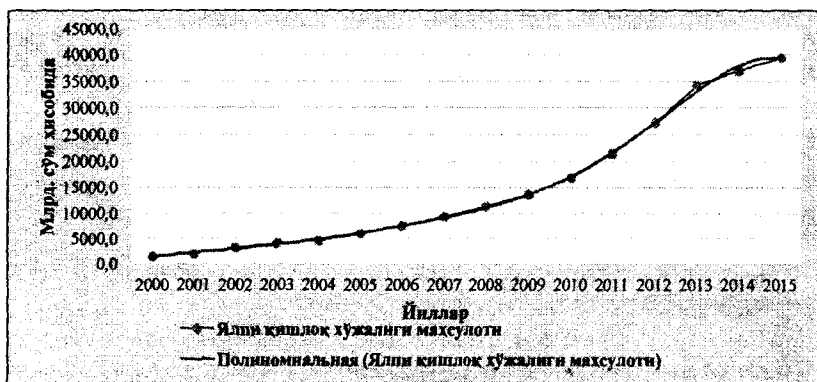
4.8-расм. Кишлоқ хўжалиги тармоғига киритилган инвестицияларнинг эконометрик таҳлили графиги

Албатта, юқорида келтирилган модель орқали аниқланган қийматдан кишлоқ хўжалиги иқтисодиётига киритилган ҳақиқатдаги инвестиция ҳажми 2011 йилда (942,5 млрд. сўм) 86,5 млрд. сўм ва 2015 йилда (1448 млрд. сўм) 179,4 млрд. сўмга ошганлиги аниқланди. Ушбу ҳолатлар бўйича маълум бир хулосага келиш учун, албатта, жараёни тўлиқ ўрганиш лозим. Шу маънода аграр соҳада яратилган ялпи кишлоқ хўжалиги маҳсулоти бўйича ҳам таҳлилни ўрганиш талаб этилади.

Қуйида 4.9-расмда кўрсатилган маълумотларга асосан аграр соҳада яратилган ялпи кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳақиқатдаги ҳажми адекват ($R^2=0,9989$) бўлган

$$y = -0,0689x^6 + 2,9009x^5 - 45,934x^4 + 356,36x^3 - 1351,6x^2 + 3127,4x - 743,66;$$

модель қийматидан 2001 йилда (2104,8 млрд. сўм) 204,3 млрд. сўм, 2004 йилда (4615,8 млрд. сўм) 312,5 млрд. сўм, 2010 йилда (16774,7 млрд. сўм) 267,2 млрд. сўм ва 2014 йилда (36957 млрд. сўм) 463,5 млрд. сўмга камайганлиги аниқланди.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.9-расм. Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ ҳўжалиги иқтисодиётида яратилган ялпи қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари

Таъкидлаш лозимки, албатта, ушбу моделда барча таъсир этувчи омиллар назарда тутилмаган ҳамда ҳозирги кун ҳолатидан келиб чикиб аниқланган. Шундай бўлса-да, фикримизча, режалаштириш жараёнида ҳисобланган қийматни назардан қолдирмаслик мақсадга мувофиқдир.

Аммо, 2002 йилда (3255,3 млрд. сўм) 225,4 млрд. сўм, 2007 йилда (9304,9 млрд. сўм) 226,1 млрд. сўм, 2008 йилда (11310,7 млрд. сўм) 294,9 млрд. сўм ва 2013 йилда (34201,4) 1435,2 млрд. сўмга аниқланган модель қийматидан ҳақиқатда яратилган ялпи қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари ҳажми ортаганлиги аниқланди. Бу, ўз навбатида, аграр соҳада олиб борилган ислоҳотлар ва белгиланган вазифаларни ўз вақтида изчилик билан амалга оширилганликнинг самарали натижаси деб қараш мумкин.

4.3-жадвалда келтирилган маълумотларга асосан, қишлоқ ҳўжалиги иқтисодиётида олиб борилаётган ислоҳотларни қандай амалга оширилаётганлиги ва унинг натижалари тўғрисида аниқроқ маълумотга эга бўлиш ва илмий жиҳатдан асосланган хулоса қилиш

учун юкорида келтириб ўтилган тўрт ҳолат бўйича таҳлил ўтказилади.

4.3-жадвал

Эконометрик модель, натижалари билан ҳақиқатдаги ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ва унга киритилган инвестициялар ҳажмининг таққослама жадвали (млрд. сўм ҳисобида)

	Йил	Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	Киритилган инвестиция	Модель бўйича ҳисобланган маҳсулот қиймати	Модель бўйича ҳисобланган инвестиция қиймати	Ҳақиқатдаги ва аниқланган маҳсулот қийматлари фарқи	Ҳақиқатдаги ва аниқланган умумий капиталлар фарқи
1-ҳолат	2002	3255,3	102,2	3029,9	92,3	225,4	9,9
	2006	7538,8	164,4	7513,1	150,6	25,7	13,8
	2007	9304,9	200,9	9078,8	189,3	226,1	11,6
	2015	39433,1	1448,0	38469,0	1268,6	964,1	179,4
2-ҳолат	2004	4615,8	113,6	4928,3	126,0	-312,5	-12,4
	2010	16774,7	531,0	17041,9	602,3	-267,2	-71,3
	2014	36957,0	1448,0	37420,5	1473,1	-463,5	-25,1
3-ҳолат	2001	2104,8	71,8	2309,1	66,5	-204,3	5,4
	2005	5978,3	138,2	6149,2	134,8	-170,9	3,4
	2011	21422,3	942,5	21559,8	856,0	-137,5	86,5
4-ҳолат	2000	1387,2	42,6	1345,4	46,0	41,8	-3,4
	2003	4083,3	98,5	3876,6	113,2	206,7	-14,8
	2008	11310,7	261,2	11015,8	268,7	294,9	-7,5
	2009	13628,6	385,9	13580,3	404,0	48,3	-18,1
	2012	27164,2	1089,2	27010,8	1134,5	153,4	-45,3
	2013	34201,4	1335,6	32766,2	1375,2	1435,2	-39,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.3-жадвалда келтирилган 1-ҳолат бўйича 2002, 2006, 2007, 2015 йилларда ҳақиқатда қишлоқ хўжалигига киритилган инвестиция ҳажми, тадқиқот асосида аниқланган:

$$y = -0,0017x^6 + 0,0404x^5 - 0,0801x^4 - 2,9343x^3 + 19,139x^2 - 16,374x + 46,208;$$

модель қийматларига кўра, мос ҳолда йилда 9,9 млрд. сўм, 13,8 млрд. сўм, 11,6 млрд. сўм ва 179,4 млрд. сўм ортик инвестиция киритилганлиги аниқланган бўлса, ушбу 2002, 2006, 2007, 2015 йилларда ҳақиқатда киритилган инвестициялар ҳисобида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ўзгаришини илмий жиҳатдан аниқланган эконометрик модели:

$$y = -0,0689x^6 + 2,9009x^5 - 45,934x^4 + 356,36x^3 - 1351,6x^2 + 3127,4x - 43,66;$$

қийматидан ҳақиқатда ишлаб чиқилган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажми мос равишда (3255,3 млрд. сўм) 92,3 млрд. сўм, (7538,8 млрд. сўм) 150,6 млрд. сўм, (9304,9 млрд. сўм) 189,3 млрд. сўм ва (39433,1 млрд. сўм) 1268,6 млрд. сўмга ортган. Бу, эса ўз навбатида, тармоққа киритилган инвестициядан самарали фойдаланганлигини кўрсатади.

2-ҳолат бўйича таъкидлаш лозимки, 2004 йилда (113,6 млрд. сўм) 12,4 млрд. сўм, 2010 йилда (531 млрд. сўм) 71,3 млрд. сўм ва 2014 йилда (1448 млрд. сўм) 25,1 млрд. сўмга аниқланган модель қийматидан ҳақиқатда қишлоқ хўжалигига киритилган инвестиция ҳажми камайган бўлиб, бу, албатта, тармоқда ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришига ўз таъсирини кўрсатган. Натижада ҳақиқатда ишлаб чиқарилган ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти аниқланган модель қийматларидан 2004 йилда (4615,8 млрд. сўм) 312,5 млрд. сўм, 2010 йилда (16774,7 млрд. сўм) 71,3 млрд. сўм ва 2014 йилда (36957. млрд. сўм) 25,1 млрд. сўмга камайишига олиб келган.

3-ҳолат 2001 йилда (71,8 млрд. сўм) 5,4 млрд. сўм, 2005 йилда (138,2 млрд. сўм) 3,4 млрд. сўм ва 2011 йилда (942,5 млрд. сўм) 86,5 млрд. сўм ҳақиқатда модель қийматидан кўп миқдорда инвестиция киритилган бўлсада натижа аксинча, яъни 2001 йилда (2104,8 млрд. сўм) 204,3 млрд. сўм, 2005 йилда (5978,3 млрд. сўм) 170,9 млрд. сўм ва 2011 йилда (21422,3 млрд. сўм) 137,5 млрд. сўм миқдоридан кам ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарилган.

4-ҳолат бўйича ажратиб олинган 2003, 2008, 2009, 2012 ва 2013 йилларда ўртача 25,1 млрд. сўм миқдоридан аниқланган модель қийматидан кам инвестиция киритилганда ҳам ушбу даврларда ҳақиқатда ишлаб чиқарилган ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулот ҳажми мос равишда (4083,3 млрд. сўм) 206,7 млрд. сўм, (11310,7 млрд. сўм) 294,9 млрд. сўм, (13628,6 млрд. сўм) 48,3 млрд. сўм, (27164,2 млрд. сўм) 153,4 млрд. сўм ва (34201,4 млрд. сўм) 1435,2 млрд. сўмга ошган.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатни иқтисодий ривожлантиришга қаратилган узоқ муддатли стратегик мақсадни амалга оширишнинг моҳияти мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошланган ва Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги рақобатдошлигини ошириш ва мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган таркибий ўзгаришлар ва юксак технологияларга

асосланган замонавий тармоқлар ва ишлаб чиқариш соҳаларини жадал ривожлантириш сиёсатини асосий устувор йўналиш сифатида давом эттиришни тақозо этади. Чунки мамлакат салоҳиятининг тобора юксалиб бораётгани, сўнгги йилларда ишга туширилган янги замонавий қувватлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожини, тизимли равишда амалга оширилаётган ислохотлар ва иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши, мамлакатда яратилган ниҳоятда қулай инвестиция муҳити янада юксакроқ мақсадли кўрсаткичларини белгилаш имконини беради.

4.3. Қурилиш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида инвестициялаш жараёнларининг эконометрик модели

Дунёдаги ҳар қандай мамлакатнинг муваффақиятли ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши, авваламбор, давлат ҳокимияти олиб бораётган сиёсатга боғлиқдир. Яъни давлат сиёсати – мамлакат тараққиёти тактикаси ва стратегиясини тўлиқ акс эттирувчи сиёсат бўлиб, шу сиёсат туфайли ушбу мамлакат дунёнинг бошқа давлатлари томонидан тан олинади ёки эътиборга олинмайди. Таъкидлаш лозимки, давлат иқтисодий, аграр, саноат, таълим, сиёсат, савдо ва бошқа соҳаларда турли хил сиёсатлар олиб бориши мумкин. Баъзан бу сиёсатларнинг умумий нуктаси мавжуд бўлиб, иқтисодий сиёсатда комплекс акс этиши мумкин. Шу боис, иқтисодий сиёсат бирор-бир мамлакатнинг умумий давлат сиёсатида ҳал қилувчи, энг муҳим сиёсат ҳисобланади.

Бугунги иқтисодиётни модернизациялаш шароитида Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми ҳисобланган инвестицион сиёсат, шаҳар ва қишлоқларни қайта таъмирлаш ва ободонлаштиришга, янгиларини қуришга, саноат ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш ва техник қайта жиҳозлаш, аҳолининг уй-жойга бўлган эҳтиёжи ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш, қазилма бойликлар захирасини хўжалик айланмасига самарали жалб қилиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказоларга қаратилган. Демак, инвестиция сиёсати – давлатнинг ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш, иқтисодиётни модернизациялашга қаратилган сиёсат бўлиб, бу, кўп жиҳатдан, капитал қўйилмаларнинг устувор йўналишларини тўғри танлашга боғлиқ.

Инвестиция сиёсати иқтисодий ўзгаришларга ва мамлакат салоҳиятини янада юксалтиришга чамбарчас боғлиқ бўлиб, инвестиция базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш Ўзбекистон Республикаси ислохотчилик сиёсатининг энг муҳим шартидир. Иқтисодий таркибий қайта қуриш, экспорт салоҳиятини кенгайтириш фақат кучли инвестиция сиёсати орқалигина амалга оширилади. Инвестиция – қурилиш жараёни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим элементи ҳисобланиб, усиз такрор ишлаб чиқаришни тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки бу фақат табиий эскириш жараёнида ишдан чиқаётган меҳнат воситаларини алмаштириш эмас, балки ишлаб чиқариш қувватларини кучайтириш, шу жумладан юқори сифат даражаси, иқтисодий ўсиш ва аҳолининг фаровон турмуш даражасини таъминлашдир.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президент И. Каримов таъкидлаганларидек, “Бугунги кунда шаҳарлар, айниқса, қишлоқларда барпо этилган, шифтлари баланд, хоналари шинам ва ёруғ янги уйлар пишиқ гиштдан қурилган бўлиб, уларни бунёд этишда замонавий қурилиш ва том ёпиш материалларидан фойдаланилмоқда, улар зарур хўжалик биноларига эга. Бундай қишлоқ уйлари сифати ва шароитининг қулайлиги билан ҳеч бир жиҳатдан шаҳардаги уй-жойлардан асло қолишмайди”⁵⁰.

Қурилиш соҳаси асосий моддий ишлаб чиқариш тармоқларидан бири бўлиб, у миллий иқтисодий ҳаётда учинчи (саноат ва қишлоқ хўжалигидан кейин) ўринда туради. Қурилиш тармоқларини ҳам бошқа иқтисодий тармоқлар каби ишлаб чиқариш маҳсулоти мавжуд бўлиб, жумладан, барча турдаги ишлар бўйича тугалланган ва ишга туширишга тайёр бўлган ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш асосий фондлари, шунингдек, амалдаги корхоналарнинг кенгайтирилиши ва қайта таъмирланиши, уларда ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта жиҳозланишидир. Содда қилиб айтганда, қурилиш тармоғининг маҳсулоти ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондлари бўлиб, улар мамлакатнинг миллий бойлиги ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлашнинг асосини ташкил этади. Шунингдек, энг асосийси, уй-

⁵⁰ Каримов И. 2015 йилда иқтисодий ҳаётдаги таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнини изчил равишда ҳисобдан хусусий мулк ва хусусий тадбирдорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. LEX.UZ. 16.01.2015 й.

жой муаммоларининг ечими батамом қурилиш зиммасига юклатилади.

Бундан ташқари, қурилиш тармоқлари ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва миллий иқтисодийетни комплекс юксалтиришда катта роль ўйнайди. Бу тармоқда жамғариш фондининг тахминан учдан икки қисми амалга оширилади, мамлакат ялпи ижтимоий маҳсулотининг 10 фоиздан кўпроқ қисми яратилади⁵¹. Қурилишнинг миллий хўжалик миқёсидаги аҳамияти ва етакчи роль ўйнашига яна бир сабаб шуки, у аҳолининг катта қисмини иш билан таъминлайди, фан-техника ва ижтимоий тараққиётнинг жадаллашувига, ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсишига имкон яратади.

Мавжуд маълумотларга кўра, қурилиш материаллари саноати маҳсулотларининг 80 фоизи, ёғоч материалларининг тахминан ярми, металл ижарасининг 20 фоиздан кўпроғи, машинасозлик саноати маҳсулотларининг 10 фоиздан кўпроқ қисми қурилишда фойдаланилади⁵².

Таъкидлаш лозимки, қурилиш харажатлари таркибида транспорт сарф-харажатларининг қиймати 20-25 фоизни ташкил қилади. Шу боис ушбу тармоқ фаолиятида эконометрик моделлардан фойдаланиш максадга мувофиқ бўлиб, унда келтирилган транспорт масаласи шулар жумласига киради. Бошқача айтганда, қурилишга халқ хўжалиги тармоқларининг деярли барчаси хизмат кўрсатишини эътиборга олсак, макродаражада эконометрик моделлардан фойдаланиш ўринлидир.

Қурилишнинг бугунги вазифаси – қурилиш суръатларини кучайтириш, унинг сифатини ошириш, ноишлаб чиқариш харажатларини камайитириш ва меҳнат унумдорлиги ўсишини таъминлашдан иборат. Уни муваффақиятли ҳал қилиш фақат қурувчиларга эмас, балки инвестиция жараёнининг барча иштирокчиларига боғлиқ бўлиб, бу вазифа қанчалик тезроқ ҳал қилинса, қурилишнинг ва бутун миллий иқтисодийетнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади.

Инвестициялаш ва қурилишни инвестиция ҳамда қурилиш жараёнлари каби кўпинча алоҳида ўрганиш мумкин. Аммо

⁵¹ Экономика строительства: Учебник / под общей ред. И.С.Степанова. - 3-е изд., доп. и перераб. - М.: Юрайт-Издат, 2006. - 620 с.

⁵² Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие. Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004.

инвестиция ресурсларининг 60 фоиздан кўпроқ қисми қурилиш соҳасида фойдаланилаётганлигини ҳисобга олсак, бу тушунчалар кўпинча айнан қурилиш мажмуасининг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда қўлланилади. Қурилиш мажмуасининг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш учун моддий-техника базасини ривожлантириш ва жойлаштириш учун қурилиш ҳудуди ва жойини танлашга таъсир килувчи барча омиллар ва шартларни миқдорий ифодалашга имкон берадиган усулларга эга бўлиш лозим.

Бундай усуллар таркибига ҳам юқорида таъкидланганидек, эконометрик моделларни киритиш лозим бўлиб, у ўзгарувчан катталикларнинг берилган чизиқли чеклашларни ва ушбу катталикларнинг мақсадли функциясини максималлаштирувчи ёки минималлаштирувчи қийматлари мажмуасини топиш талаб қилинадиган экстремал масалаларни ечишнинг назарияси ва амалиётини ўзида бирлаштиради(4.10-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.10-расм. Қурилиш тармоқларига киритилган инвестиция ҳажмининг эконометрик модели

Қурилиш инвестиция жараёнининг ўзаги, асосий босқичи бўлишига қарамай, унинг қолган таркибий қисмлари ҳам ҳозирги кунда инвестиция жараёнининг муддати, ҳажми ва ундан фойдаланиш самарадорлигига маълум даражада таъсир кўрсатмоқда.

4.10-расмда келтирилган маълумотларга кўра, қурилиш тармоқларига киритилган инвестиция ҳажмининг динамик ўзгариш графиги бўйича аниқланган эконометрик модель:

$$y=0,0062x^6-0,2363x^5+3,2195x^4-18,871x^3+47,521x^2-40,866x+10,635;$$

қийматидан 2004 йилда (19,5 млрд. сўм)⁵³ 13,4 млрд. сўм, 2007 йилда (140,7 млрд. сўм) 8,3 млрд. сўм ва 2009 йилда (354,6 млрд. сўм) 63,5 млрд. сўмга ўсган.

Аммо, тармоққа киритилган инвестиция ҳажмининг ўзгариши бўйича аниқланган модел қийматига нисбатан 2006 йилда (47,5 млрд. сўм) 20,8 млрд. сўм, 2010 йилда (219,7 млрд. сўм) 106,6 млрд. сўм, 2012 йилда (277,5 млрд. сўм) 77,9 млрд. сўм, 2013 йилда (422,8 млрд. сўм) 119,1 млрд. сўм ва 2014 йилда (808,3 млрд. сўм) 344,6 млрд. сўмга инвестиция кам киритилган.

Таъкидлаш лозимки, қурилиш тармоқлари моддий ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоғи бўлиб, иқтисодийётнинг бошқа тармоқ ва соҳаларидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг характери, техникаси, технологияси ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши ҳамда бошқарув тизими билан фарқ қилади. Албатта, маҳсулотнинг кўп капитал ва меҳнат талаб қилиши, меҳнат предметлари ва қурооларининг кўчма характери, маҳсулотнинг ишлаб чиқарилган жойда стационар ўрнашган бўлиши, ишчиларнинг касбий таркиби, ишлаб чиқариш циклининг узоклиги ва бошқалар қурилишнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради.

Қурилиш оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш бўлиб, жамиятнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш учун зарурдир. Аммо қурилиш, халқ хўжалигининг бир тармоғи сифатида ижтимоий ишлаб чиқариш тараққиётининг фақат энг юксак поғоналаридагина, ижтимоий меҳнат тақсимооти жараёнида вужудга келади⁵⁴. Сўнги йилларда фан-техника тараққиёти таъсири остида қурилиш ишлаб чиқаришида сифат ўзгаришлари юз бермоқда, уларнинг замирида эса тармоққа киритилаётган инвестициялар ҳажмининг йилдан-йилга ошириб бораётганлиги ва бунинг натижасида қурилишнинг қуйи ишлаб чиқариш бўғинлари баъзан саноатдаги завод ёки фабрикалар бажарадиган ишлаб чиқариш функцияларини ўзлари амалга ошираётганлари билан изоҳлаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси қурилиш тармоқларига киритилаётган инвестициялар ҳажми ортиб борар экан, албатта бу борада амалга

⁵³ Изоҳ: Қавслар ичидаги қиймат ҳақиқатда ўша даврда эришилган қийматдир.

⁵⁴ Экономика строительства: Учебник / под общей ред. И.С.Степанова. - 3-е изд., доп. и перераб. - М.: Юрайт-Издат, 2006. - 620 с.

ошириладиган ишлар режасини доимий назоратга олиш ва киритилаётган инвестициялардан фойдаланиш жараёнларини таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқдир (4.11-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.11-расм. Қурилиш ишлари бажарилишининг эконометрик модели

4.11-расмда берилган ҳисоб-китоб натижаларига кўра, 2001 йилда (571 млрд. сўм) 115,4 млрд. сўм, 2006 йилда (1938,4 млрд. сўм) 115,4 млрд. сўм, 2007 йилда (2733,5 млрд. сўм) 317 млрд. сўм, 2008 йилда (3576 млрд. сўм) 761,6 млрд. сўм, 2011 йилда (9504,8 млрд. сўм) 386,4 млрд. сўм, 2012 йилда (11754 млрд. сўм) 662,6 млрд. сўм ва 2013 йилда (15219,3 млрд. сўм) 235,2 млрд. сўмга ҳақиқатда бажарилган қурилиш ишларининг ҳажмининг ўзгариши бўйича аниқланган:

$$y=0,1356x^5-5,5885x^4+89,564x^3-552,49x^2+1455,8x-646,78;$$

модель қийматидан камайган.

Ҳақиқатда бажарилган қурилиш ишлари ҳажмининг аниқланган модел қийматларидан бир қатор йилларда, жумладан, 2003 йилда (831,1 млрд. сўм) 54 млрд. сўм, 2005 йилда (1453,1 млрд. сўм) 96,8 млрд. сўм, 2009 йилда (7067,4 млрд. сўм) 1165,2 млрд. сўм, 2010 йилда (8246 млрд. сўм) 501,9 млрд. сўм ва 2014 йилда (20060,4 млрд. сўм) 844 млрд. сўмга ортганлиги аниқланди. Бу эса, ўз навбатида, ушбу йилларда бажарилган ишлар ҳажмининг ўртача 21,0 % ўсишига олиб келди.

Таъкидлаш лозимки, қурилиш тармоқларида инвестиция фаолиятини самарали ташкил этиш қуйидаги бир қатор вазифаларнинг ҳал қилинишини кўзда тутлади:

- инвестиция жараёнининг асосий бўғини сифатида қурилиш фаолиятини ташкил қилишдаги асосий ёндашувларни янада такомиллаштириш;

- инвестиция-қурилиш фаолиятини ташкил қилишда бозор иқтисодиёти тамойилларини ҳисобга олиш;

- инвестициялашда устувор йўналишларни танлаш ва инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашда эконометрик моделлардан фойдаланиш;

- қурилиш тармоқларида инвестиция фаолиятини амалга оширишда таваккалчилик ва хатарлилик даражаларини аниқлаш ҳамда уларни бошқариш;

- қурилиш тармоқлари молиявий ресурсларини шакллантириш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари аниқлаш каби келтириб ўтилган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш нафақат инвестициялар ҳамда қурилиш тармоқларининг самарадорлигини оширибгина қолмай, балки мамлакат иқтисодиётини таркибий қайта қуришни муваффақиятли амалга ошириш ва қулай инвестиция муҳитини яратиш муаммосининг ҳал қилинишига ҳам имкон беради.

Қурилиш тармоқлари фаолияти ривожланиши ва унинг самарадорлиги ошиши бевосита транспорт хизматларига боғлиқлигини эътиборга олсак, хизматлар соҳасида республикада қандай ишлар амалга оширилаётганлиги ва унинг натижалари тўғрисида маълумотга эга бўлиши учун ушбу соҳа таҳлилини ўрганиб чиқиш лозим. Мамлакат иқтисодиётида хизматлар соҳаси, бошқа тармоқлардагига нисбатан барқарор ривожланиб бормоқда. Капитал сиғими юқори бўлмаган ва унча мураккаб бўлмаган технологияларни талаб этувчи хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг нисбатан юқорироқ суръатлар билан ривожланиши натижасида бу соҳа ичида таркибий ўзгаришлар рўй берди. Албатта, бундай сифат ўзгаришлари йўналишига давлатнинг бозор ислохотларини жадаллаштиришга қаратилган кўп томонлама иқтисодий сиёсати ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича қонунлар ҳамда бошқа норматив ҳужжатларнинг қабул қилиниши, бу жараёнларнинг қонуний ўтказилиши, кичик бизнес ва хусусий

тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш билан бир вақтда хорижий инвестицияларни иқтисодиётга жалб қилиш ҳамда хорижий фирмалар фаолиятини кучайтиришнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш имкониятини яратди.

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантирувчи янги йўналиш сифатида намоён бўлган хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг тез ривожланувчи тармоқлардан бўлиб, хизматларнинг хилма-хил турлари кенгайиб, жадаллик билан ривожланиб бормоқда. Чунки, иқтисодиётни юксалтириш муаммоларини ҳал этишда хизмат кўрсатиш соҳаси алоҳида ўрин тутиб, аҳолининг турли-туман хизматларга ҳамда тобора ўсиб ва кенгайиб бораётган эҳтиёжларини имкон қадар тўлароқ қондиришга қаратилган масалалар, мамлакатда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг устувор вазифаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг бош стратегик мақсади бозор иқтисодиётини шакллантириш ҳисобланиб; иқтисодиётни эркинлаштириш ва жамиятни модернизациялашга қаратилган ислохотлар, мамлакат иқтисодиётида чуқур таркибий ўзгаришларга ва турли мулкчиликка асосланган хусусий секторнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ҳозирги кунда ушбу секторнинг асосий қисмини хизмат кўрсатиш соҳаси ташкил этади.

Ривожланган давлатлар тажрибасига кўра, хусусий тадбиркорлик, айниқса хизмат кўрсатиш соҳаси субъектлари жамият тараққиётининг барча жабҳаларида ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминловчи асосий омиллардан биридир. Ушбу соҳанинг ривожланиши мамлакат аҳолиси бойиши, иқтисодиёт ривожланиши, истеъмол бозори тўйиниши ва давлат бюджети тушумлари кўпайиши ҳамда ишсизлик камайишига олиб келади.

Шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳаси ҳозирги кунда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим манбаи ва омили ҳисобланади. Жаҳон тажрибаси бугун айнан ушбу соҳа ялли ички маҳсулотни шакллантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш, одамларнинг фаровонлигини оширишда етакчи ўрин тутишини ўз тажрибасида намоён этмоқда. Жаҳондаги энг ривожланган мамлакатларда ишга яроқли аҳолининг 65-70 фоизи ана шу хизматлар

бозори соҳаларида фаолият кўрсатади ва уларнинг иктисодиётдаги салмоғи ҳам жуда юқори⁵⁵.

Ҳозирги кунда мамлакатда хизматлар бозори ҳам жуда катта истикболга эга. Чунки хизмат бир вақтнинг ўзида ҳам иктисодий, ҳам ижтимоий соҳани ўзида мужассамлаштиради. Хизматларнинг иктисодий соҳалиги шунда намоён бўладики, ушбу соҳада мамлакат ялпи ички маҳсулотининг бир қисми яратилса, ижтимоий соҳалиги инсонлар ҳаётини яхшилашга, яшашини қулайлаштиришга қаратилганлигида намоён бўлади.

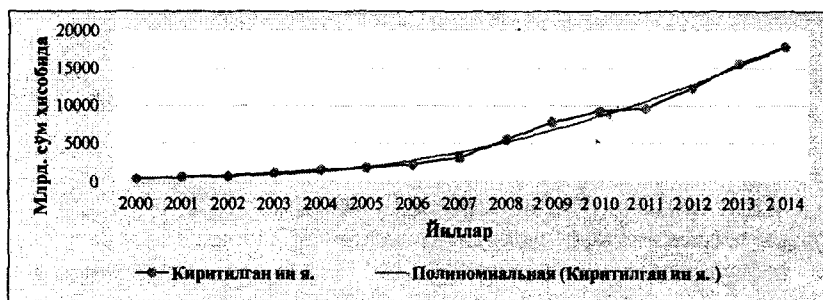
Хизматлар соҳаси жадал ривожланиб борар экан, тобора кўпроқ ишчи кучининг банд бўлишини таъминламоқда, давлат бюджетига солиқ тушумлари, валюта захирасига қатъий валюта тушумларининг кўпайишига ҳисса қўшмоқда. Айниқса, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ички истеъмол бозорида мутаносибликка эришишда, иқтисодий ўсишнинг муҳим шарти бўлган ички талабни кенгайтиришда муҳим роль ўйнайди. Автомобиллар ва майший техникага сервис ва таъмирлаш хизматини кўрсатувчи корхоналарнинг ташкил қилиниши ҳамда ривожланиши шу маҳсулотларга бўлган талабнинг кенгайишига олиб келди ва юқори технологияларга асосланган хизматлар орасида биргина алоқа ва ахборотлаштириш хизматларининг бошқа соҳаларга нисбатан жадал ривожланаётганини алоҳида таъкидлаш ўринли.

Хизмат кўрсатиш соҳаси муҳимлигини яна шундан ҳам англаш мумкинки, сўнгги йилларда уни ривожлантириш ва такомиллаштиришга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти ҳамда Ҳукуматининг қатор фармон ва қарорлари, вилоятларда эса унинг ижросини таъминлаш юзасидан ривожланиш дастурлари ва бир қатор қарорлар қабул қилинмоқда. Жумладан, Иқтисодиёт ва жамият ҳаётида ахборот-коммуникация технологияларининг алоҳида ва муҳим ўрин тутишини ҳисобга олиб, 2013 йилда 2013-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасининг Миллий ахборот-коммуникация тизимини ривожлантириш комплекс дастури қабул қилинди. Ушбу дастур доирасида амалга оширилаётган лойиҳалар асосида мамлакатда барча автомат телефон станцияларини рақамли тизимга ўтказишни яқунлаш учун замин яратди. Бу эса

⁵⁵Жумаев Н.Х., Алимов Р.Х., Байхонов Б.Т., Бекмирзаев, М.А., Имомов Ж.О., Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлида. Ўқув қўлланма - Т., 2011, 213-бет.

халқаро ахборот тармоқларидан фойдаланиш тезлигини сезиларли даражада ошириш имконини берди.

Бугунги кунга келиб, нафақат кишилар ҳаётининг маиший жиҳатлари, балки барча иқтисодий тармоқларнинг ривожланиши, миллий иқтисодиётнинг самарадорлиги олдиндан мавжуд бўлган ҳамда янгидан пайдо бўлаётган ўнлаб турдаги хизматларга боғлиқ бўлиб бормоқда. Шу боис, республикада хизмат кўрсатиш тармоқларини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш орқали кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш мақсадида хизмат кўрсатиш тармоқларига давлат дастурлари асосида киритилаётган инвестициялар ҳажми йилдан-йилга ошириб борилмоқда (4.12-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.12-расм. Пуллик ва маиший хизмат кўрсатиш тармоқларига киритилган инвестициялар ҳажмининг эконометрик модели

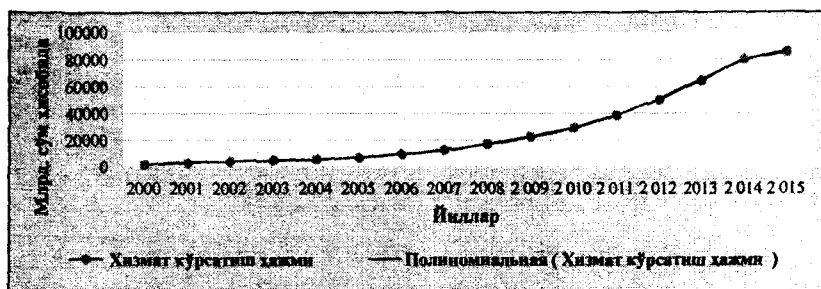
4.12-расмда келтирилган маълумотларга кўра, 2000 йилда (421,8 млрд. сўм) 111,3 млрд. сўм, 2005 йилда (1838,3 млрд. сўм) 146,5 млрд. сўм, 2006 йилда (2284,8 млрд. сўм) 524,8 млрд. сўм, 2007 йилда (3169,0 млрд. сўм) 704,2 млрд. сўм, 2011 йилда (9613,2 млрд. сўм) 966,6 млрд. сўм ва 2012 йилда (12322,2 млрд. сўм) 490,4 млрд. сўм маиший хизмат кўрсатиш тармоқларига ҳақиқатда киритилган инвестициялар ҳажмининг йиллар бўйича ўзгаришини ўзида ифодаловчи эконометрик:

$$y = -0,3463x^4 + 11,957x^3 - 29,503x^2 + 72,397x + 478,64;$$

модель бўйича аниқланган қийматдан камайганлиги аниқланди.

Аммо 4.12-расмдан кўриш мумкинки, эконометрик модель орқали ҳисобланган қийматлардан 2003 йилда (1199,3 млрд. сўм) 226,5 млрд. сўм, 2004 йилда (1586,5 млрд. сўм) 205,3 млрд. сўм, 2008 йилда (5513 млрд. сўм) 328,0 млрд. сўм, 2009 йилда (7737,8 млрд. сўм) 991,5 млрд. сўм, 2010 йилда (9229,5 млрд. сўм) 679,8 млрд. сўм ва 2013 йилда (15566 млрд. сўм) 349,8 млрд. сўмга ҳақиқатда киритилган инвестиция ҳажми ортган. Бу эса, ўз навбатида, тармоқнинг иктисодиётдаги ўрни ва таъсири нақадар катта эканини кўрсатади. Биргина 2015 йилнинг ўзида хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2010 йилдаги 49 фоиздан 54,5 фоизга етди ва ҳозирги кунда жами банд аҳолининг ярмидан кўпи ушбу соҳада меҳнат қилмоқда.

Банк, суғурта, лизинг, консалтинг ва бошқа турдаги бозор хизматлари барқарор суръатлар билан ривожланмоқда, улар хусусий сектор ва кичик бизнес ривожига хизмат қилмоқда. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, хизмат кўрсатиш соҳасида 80 минг 400 та кичик бизнес субъекти фаолият юритмоқда ва бу хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари умумий сонининг 80 фоиздан ортигини ташкил қилади. Давом этаётган бундай ижобий натижалар ушбу тармоқда бажарилган жами ишларнинг ҳажмига ҳам ўз таъсирини кўрсатди (4.13-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.13-расм. Пуллик ва маиший хизмат кўрсатиш тармоқларида бажарилган ишлар ҳажмининг эконометрик модели

Тадқиқот натижаларига асосан 4.13-расмда келтирилган маълумотларга кўра, 2001 йилда (3172,2 млрд. сўм) 904,4 млрд. сўм, 2005 йилда (7205,9 млрд. сўм) 354,2 млрд. сўм, 2006 йилда (9647,9

млрд. сўм) 466,6 млрд. сўм, 2007 йилда (12612,9 млрд. сўм) 593 млрд. сўм, 2012 йилда (50560,5 млрд. сўм) 838,2 млрд. сўм ва 2014 йилда (65009,8 млрд. сўм) 698,2 млрд. сўмга ҳақиқатда манший хизмат кўрсатиш тармоқларида бажарилган ишлар ҳажмининг динамик ўзгариши асосида тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб аниқланган:

$$y = -0,2163x^6 + 9,9979x^5 - 177,55x^4 + 1560x^3 - 6807,7x^2 + 14192x - 7021;$$

модель қийматидан кам бўлганлиги аниқланди. Аммо 4.13-расмда келтирилган маълумотларга кўра, 2000 йилда (2097,4 млрд. сўм) 533,1 млрд. сўм, 2002 йилда (4497,7 млрд. сўм) 2003 йилда (5238,1 млрд. сўм) 676,1 млрд. сўм, 2004 йилда (6030,9 млрд. сўм) 390,3 млрд. сўм, 2008 йилда (17309,4 млрд. сўм) 277,2 млрд. сўм, 2009 йилда (22919,6 млрд. сўм) 801,5 млрд. сўм, 2010 йилда (29730,8 млрд. сўм) 538,8 млрд. сўм ва 2013 йилда (80529,3 млрд. сўм) 1509 млрд. сўмга модель қийматларидан тармоқларда бажарилган ишлар ҳажми ўсган бўлиб, ушбу тармоқ натижаларининг юқорида таъкидлаб ўтилган тўрт ҳолат учун таҳлилини амалга оширилади (4.4-жадвал).

4.4-жадвал

Эконометрик модель натижалари билан хизмат кўрсатиш соҳаси фаолиятининг таққослама жадвали (млрд. сўм ҳисобида)

	Йиллар	Хизмат кўрсатиш ҳажми	Ҳисобланган хизмат	Киритилган инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Хизмат фарқи	Инвестиция фарқи
1-ҳол	2002	4497,7	4295,057	792,4	725,1	202,6	67,3
	2003	5238,1	4561,985	1199,3	972,8	676,1	226,5
	2004	6030,9	5640,6	1586,5	1 381,2	390,3	205,3
	2008	17309,4	17032,16	5513,0	5 185,0	277,2	328,0
	2009	22919,6	22118,1	7737,8	6 746,3	801,5	991,5
	2010	29730,8	29192	9229,5	8 549,7	538,8	679,8
2-ҳол	2014	80529,0	79019,98	17803,2	17 749,9	1509,0	53,3
	2005	7205,9	7560,078	1838,3	1 984,8	-354,2	-146,5
	2006	9647,9	10114,48	2284,8	2 809,6	-466,6	-524,8
	2007	12612,9	13205,94	3169,0	3 873,2	-593,0	-704,2
3-ҳол	2012	50560,5	51398,75	12322,2	12 812,6	-838,2	-490,4
	2001	3172,2	4076,59	636,9	595,5	-904,4	41,4
	2013	65009,8	65708,03	15566,0	15 216,2	-698,2	349,8
4-ҳол	2000	2097,4	1754,632	421,8	533,1	342,8	-111,3
	2 011	39059,9	38905,61	9613,2	10 579,8	154,3	-966,6

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

Иккинчи ҳолатда 2005 йилда (1838,3 млрд. сўм) 146,5 млрд. сўм, 2006 йилда (2284,8 млрд. сўм) 524,8 млрд. сўм, 2007 йилда (3169 млрд. сўм) 704,2 млрд. сўм ва 2012 йилда (12322,2 млрд. сўм) 490,4 млрд. сўмга юкорида тадқиқот асосида аниқланган:

$$y = -0,3463x^4 + 11,957x^3 - 29,503x^2 + 72,397x + 478,64;$$

модель қийматидан кам миқдорда киритилиши натижасида мос равишда (7205,9 млрд. сўм) 354,2 млрд. сўм, (9647,9 млрд. сўм) 466,6 млрд. сўм, (12612,9 млрд. сўм) 593 млрд. сўм ва (50560,5 млрд. сўм) 838,2 млрд. сўмга тармоқда бажарилган ишлар ҳажмининг динамика ўзгаришини ўзида мужассамлаштирувчи:

$$y = -0,2163x^6 + 9,9979x^5 - 177,55x^4 + 1560x^3 - 6807,7x^2 + 14192x - 7021;$$

модель қийматидан хизмат кўрсатиш тармоғида ҳақиқатда бажарилган умумий хизмат ҳажми камайганлиги аниқланди. Бу эса, ўз навбатида, тармоқда бажарилган умумий хизмат ҳажмининг ушбу танланган йиллар давомида ўртача 4,1 фоизга камайишига олиб келган.

Учинчи ҳолат учун 2001 йилда (636,9 млрд. сўм) 41,4 млрд. сўм ва 2013 йилда (65009,3 млрд. сўм) 349,8 млрд. сўм аниқланган модель қийматидан кўп миқдорда тармоққа инвестиция киритилган бўлса-да, натижа кутилганидек бўлмади, яъни ҳақиқатда ушбу даврларда бажарилган умумий хизмат ҳажми модель қийматида нисбатан мос равишда 904,4 млрд. сўм ва 698,2 млрд. сўм камайишига олиб келди ва ялпи хизмат ҳажмини ўртача 14,9 фоизга камайишига сабаб бўлди.

Тўртинчи ҳолатда тармоққа ҳақиқатда киритилган инвестиция ҳажми 2000 йилда (421,8 млрд. сўм) 111,3 млрд. сўм ва 2011 йилда (9613,2 млрд. сўм) 966,6 млрд. сўмга ушбу тармоққа киритилган инвестиция ҳажмининг ўзгариши бўйича аниқланган модель:

$$y = -0,3463x^4 + 11,957x^3 - 29,503x^2 + 72,397x + 478,64;$$

қийматидан камайган бўлса-да, аммо натижа ижобий бўлиб, ҳақиқатда тармоқда бажарилган умумий иш ҳажми ўзгаришини тасвирловчи:

$$y = -0,2163x^6 + 9,9979x^5 - 177,55x^4 + 1560x^3 - 6807,7x^2 + 14192x - 7021;$$

модель қийматидан мос ҳолда (2097,4 млрд. сўм) 342,8 млрд. сўм ва (39059,9 млрд. сўм) 154,3 млрд. сўмга ошган.

Тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда, фикримизча, хизмат кўрсатиш соҳасининг шаклланиши ва тараққий этиши ҳамда уларнинг юқори самарадорлик билан ишлашини таъминлашда юзага келадиган муаммоларни бартараф қилиш, унинг нафақат амалий, балки бир қатор назарий масалаларини ҳам ҳал этиш лозимлиги мазкур соҳа самарадорлигини ошириш эвазига мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиёти барқарор ривожланишига қаратилган тадқиқот ишлари олиб борилишини тақозо қилмоқда. Бунинг учун бир қатор чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Жумладан:

- республикада хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси бозор талаблари даражасида ривожланишини эътиборга олиб, хизматлар кўрсатиш соҳасида тадбиркорликнинг фаоллигини янада кучайтириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, маъмурий тўсиқларни бартараф этиш ва ялпи ички маҳсулотда хизмат кўрсатиш тармоғининг улушини ошириш;

- бугунги кун талабидан келиб чиқиб, хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорликни оширишнинг объектив зарурлигини очиб бериш ва унинг иқтисодий таҳлилларини эконометрик таҳлиллар билан биргаликда олиб бориш;

- мамлакат иқтисодиётида хизмат кўрсатиш соҳаси келажакда асосий секторлардан бирига айланишини инobatга олиб, уларнинг бугунги кунда тутган ўрни ва унинг ЯИМдаги улушини ошириш;

- хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини оширишда ушбу тоифани тўғри баҳолаш, бунинг учун унга таъсир этувчи омилларни корреляцион ва регрессион таҳлилларини ўтказиш йўлларини ишлаб чиқиш;

- ҳозирги кунда хизмат кўрсатиш соҳасининг фойдалилик нуктасини аниқлаш муҳимлигидан келиб чиқиб, бир қанча усуллардан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатиб бериш ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш орқали самарадорликни ошириш йўлларини кўрсатиш.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, бозорда талаб ва таклиф муносабатлари ўзгаришини эътиборга олган ҳолда ноаниқлик шароитида барча иқтисодий тармоқлар каби хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш ҳамда унга киритилаётган инвестициялардан самарали фойдаланиш йўлларини такомиллаштириб бориш учун доимий равишда жараёнларнинг

корреляцион-регрессион таҳлилларини олиб бориш натижалари орқали келгуси вазифаларни белгилаб бориш мақсадга мувофиқдир.

4.4. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий тармоқлараро инвестиция тақсимланишининг чегаралари

Миллий иқтисодиётда рўй бераётган жараёнларни баҳолашда, албатта, макроиқтисодий томондан ёндашилади. Демакки, бутун мамлакат миқёсида рўй бераётган ўзгаришлар кузатилади ва таҳлил қилинади. Жамият тараққиётини таъминлаш учун олдинда турган энг муҳим вазифалардан бири иқтисодиётда жами ишлаб чиқариш натижаларини ҳисоблаб боришдир. Бунинг учун миллий ҳисоб-китоблар тузиш борасида керак бўладиган баъзи муаммоларни ҳал этиш лозим. Бир бутун иқтисодиёт учун ҳам ижтимоий ҳисоб-китобларнинг зарурати ана шунга мисол бўла олади. Миллий иқтисодиёт жараёнларини баҳолашга макроиқтисодий ёндашув уни барқарорлаштириш, миллий валютани мустаҳкамлаш, капитал қуриш дастури, иқтисодиётнинг таркибий жиҳатдан янгиланиш йўлини давом эттириш режасини янгилаш, қонунчилик ёки ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлашдан иборат.

Иқтисодий ривожланиш даражасини баҳолаганда кўпгина давлатлар АҚШ даражасини стандарт сифатида қабул қилиб, ишлаб чиқариш омиллари ва ривожланишнинг турлича шароитлари иқтисодий ривожланиш даражасини қандайдир битта нуктасидан туриб баҳолашга имкон бермайди. Булардан энг муҳими, аҳоли жон бошига тўғри келувчи ЯИМ (ЯММ) кўрсаткичидир. Бу кўрсаткичга мувофиқ мамлакат халқаро стандарт бўйича ривожланаётган ёки ривожланган давлатлар категориясига киритилади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаганларидек, “Ўтган йил яқунларини сарҳисоб қилар эканмиз, биринчи навбатда, иқтисодиётимиз ва унинг етакчи тармоқларини ривожлантириш борасида барқарор юқори ўсиш суръатларига эришганимизни таъкидлаш жоиз”⁵⁶. Жумладан, 2014 йил якунига кўра, мамлакатда ялпи ички маҳсулот 8,1 фоиз, саноат ишлаб чиқариш ҳажми 8,3 фоиз, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши 6,9 фоиз, капитал қурилиш 10,9 фоиз ва чакана савдо айланмаси ҳажми

⁵⁶ Каримов И. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. LEX.UZ. 16.01.2015 й.

14,3 фоизга ошди. Шуниси эътиборга лойикки, ишлаб чиқарилган махсулотларнинг қарийб 70 фоизини юқори қўшимча қийматга эга бўлган тайёр товарлар ташкил этди.

Ушбу эришилган ижобий натижалар мустақилликнинг ўтган даври мобайнида Ўзбекистон ҳукумати макроиктисодий барқарорликни таъминлаш, аҳоли турмуш даражасини ошириш, бозор ислохотларини чуқурлаштириш, тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қаратилган оқилона сиёсат олиб борилганлигидан далолатдир⁵⁷. Ўз навбатида, бундай ислохотлар ҳозирги кунда ҳам аграр, мулкий муносабатлар, молия-кредит, ташқи иқтисодий алоқалар, нарх-наво ва ижтимоий соҳаларда ҳам амалга оширилмоқда.

4.5-жадвал

2000-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси асосий капиталга киритилган инвестиция ва модель бўйича ҳисобланган қийматлар ўртасидаги фарқлар (млрд. сўм ҳисобида)

Йиллар	Жами капитал қўйималар	$y_{\text{т.}}$ 0,0834x ⁶ +4,2074x ⁵ - 82,458x ⁴ +795,92x ³ - 3716,5x ² +7904,9x MODELNING INVES- TITSIYA QIYMATI	Ялли ички махсулот ҳажми	$y = -0,2464x^6 + 11,434x^5 - 205,23x^4 + 1837,7x^3 - 7973,1x^2 + 17164x - 8051,9$ модель бўйича аниқланган ЯИМ қиймати	Ҳақиқатдаги ва аниқланган умумий капиталлар фарқи	Ҳақиқатдаги ва аниқланган ЯИМ қийматлари фарқи
2000	745,0	542,3	3255,6	2782,7	202,7	472,9
2001	1321,0	1757,4	4925,3	6151,7	-436,4	-1226,4
2003	1978,1	1588,3	9844,0	8807,6	389,8	1036,4
2004	2629,0	2047,1	12261,0	11765,6	582,0	495,4
2006	4 041,0	4782,8	21124,9	22170,6	-741,8	-1045,7
2007	5 903,5	6787,8	28190,0	29339,1	-884,3	-1149,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган.

Натижалардан келиб чиқиб, асосий капиталга киритилган инвестициялар миқдорини 15 %дан юқори даражада фарқ қилган ҳолатларни таҳлил қилишни мақсад қилиб олган мақул. Чунки тадқиқот натижаларига кўра, 20 %гача бўлган хатолик инвестиция

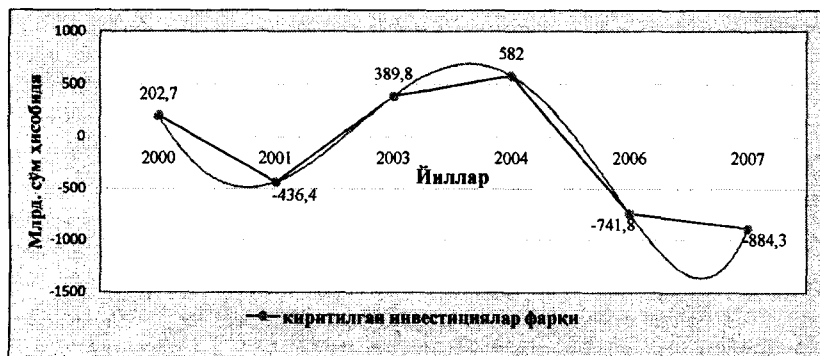
⁵⁷ Жумаев Н.Х., Алимов Р.Х., Байхонов Б.Т., Бекмирзаев М.А., Имомов Ж.О. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлида. Ўқув қўлланма – Т., 2011, 213–бет.

жараёнларида салбий оқибатларни юзага келтирмайди. 4.5-жадвал маълумотларига кўра, 2000 йилда Ўзбекистон Республикасида ҳақиқатда асосий капиталга киритилган инвестиция ҳажми модель бўйича аниқланган қийматдан 202,7 млрд. сўмга ошиб, 745 млрд. сўмга етган. Натижادا ялпи ички маҳсулот ҳажми ҳам модель қийматига нисбатан ҳақиқатдаги қиймати 472,9 млрд. сўмга ошиб, 3255,6 млрд. сўмга етди. Бу эса, ўз навбатида, ҳақиқатдаги ялпи ички маҳсулот қийматини модель бўйича ҳисобланган қийматдан 17 %га ошганлигини кўрсатади.

2003 йилда эса ҳақиқатда киритилган инвестиция 1978,1 млрд. сўм бўлиб, модель қийматидан 1036,4 млрд. сўмга ошган ва ялпи ички маҳсулот ҳажми ҳам модель қийматидан 389,8 млрд. сўмга ошиб, 9844 млрд. сўмга етиб, модель қийматига нисбатан 11,8 %га ўсган. 2004 йилда ҳам ҳақиқий ялпи ички маҳсулот ҳажми модель бўйича аниқланган қийматдан 495,4 млрд. сўм ошиб, 12261 млрд. сўмга етди. Бунга сабаб ушбу даврда ҳақиқатда киритилган инвестиция модель қийматидан 582 млрд. сўмга ўсиб, 2629 млрд. сўмга тенг бўлди. Бунинг натижасида ҳақиқатдаги ялпи ички маҳсулот ҳажми ҳам модель қийматидан 4,2 %га ошди.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида реал ЯИМнинг ўсиши барча иқтисодий тармоқларнинг ривожланиш ва тараққий этиши билан боғлиқ, чунки ҳар бир тармоқнинг улушини ўзида мужассамлаштирган ҳолда ўсишга эришади. Албатта, тадқиқот мавзусидан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда ялпи ички маҳсулотни яратишда киритиладиган инвестициялар тақсимотини ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Аммо Ўзбекистон Республикаси асосий капиталига киритилган ҳақиқатдаги инвестиция ҳажми 2001 йилда 436,4 млрд. сўм, 2006 йилда 741,8 млрд. сўм ва 2007 йилда 884,3 млрд. сўмга модель қийматидан камайиши, ўз навбатида, мамлакат ялпи ички маҳсулотининг ҳақиқатдаги қийматининг ҳам мос равишда 1226,4 млрд. сўм, 1045,5 млрд. сўм ва 1149,1 млрд. сўмга камайишига олиб келган. Бу эса умумий жиҳатдан олганда белгиланган даврлар мобайнида мамлакат ялпи ички маҳсулоти ўртача 11,3 %га камайишига олиб келди. Ушбу ҳолатларни, яъни киритилган инвестициялар фарқини қуйидаги расмда келтирилганидек умумлаштирган ҳолда ифодалаш мумкин.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган.

4.14-расм. Асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмининг модель қийматидан фарқи

Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ривожланиши, аҳоли турмуш фаровонлигининг ошиши мамлакатда олиб борилаётган ислохотларнинг амалий натижаси бўлиб, кенг қўламли тизимли бозор ислохотларини жорий этиш ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш, инвестициялардан самарали фойдаланиш асосида рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариб, экспортга ихтисослашган янги тармоқ ҳамда корхоналарни барпо этиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка қаратилган эътиборнинг принципиал аҳамиятидир.

Қуйида келтирилган 4.6-жадвал маълумотларига асосан, 2001 йилда саноат тармоғига ҳақиқатда киритилган инвестиция ҳажми 11,6 млрд. сўмга модель қийматидан ошган бўлиб, ўз навбатида, ҳақиқатда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми модель қийматидан 679,1 млрд. сўмга камайиб, 2830,9 млрд. сўмга тенг бўлган. Бу эса жами саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини эконометрик қийматдан 24 фоизга камайишига олиб келди.

2004 ва 2008 йилларда тармоққа киритилган инвестиция ҳажми модель орқали ҳисобланган қийматдан мос равишда ўсиб, 121 млрд. сўм ва 459 млрд. сўмга ошиб, 763,4 млрд. сўм ва 3293,8 млрд. сўмга етган. Бу ҳолат, ўз навбатида, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми модель қийматларига нисбатан 119,7 млрд. сўм ва 604,4 млрд.

сўмга ўсиб, 8123,1 млрд. сўм ва 23848 млрд. сўмни ташкил этди ҳамда ушбу даврларда 1,5 % ва 2,6 %га ошишига олиб келди.

4.6-жадвал

Саноат тармоқларига киритилган инвестиция ва унда ишлаб чиқарилган маҳсулот ўзгаришининг эконометрик модель қийматлари билан фарқи

Йиллар	Жами саноат ишлаб чиқариши	$y = -0,1856x^4 + 8,7063x^3 - 155,35x^2 + 1332,9x^2 - 5392,1x^2 + 10782x - 4929,9$ модель бўйича маҳсулот ҳажми	Саноат тармоғига киритилган инвестиция	$y = -0,0083x^6 + 0,5642x^5 - 13,342x^4 + 147,18x^3 - 739,48x^2 + 1669,1x - 845,79$ модель бўйича инвестиция ҳажми	Ҳақиқатдаги ва аниқланган маҳсулот ҳажми қийматлари фарқи	Ҳақиқатдаги ва аниқланган умумий капиталлар фарқи
2001	2830,9	3510,0	514,0	502,4	-679,1	11,6
2004	8123,2	8003,5	763,4	642,4	119,7	121,0
2008	23848,0	23243,6	3 293,8	2834,8	604,4	459,0
2009	28387,3	28110,1	3 556,9	3677,2	277,2	-120,3

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

2009 йилда 120,3 млрд. сўм модель бўйича аниқланган қийматдан кам, яъни 3556,9 млрд. сўм саноат тармоғига инвестиция киритилган бўлса-да, республикада ушбу соҳада олиб борилган ислохотлар амалга оширилиши натижасида аниқланган модель қийматидан 277,2 млрд. сўм ошиб, саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 28387,3 млрд. сўмга етди. Бу эса аниқланган модель қийматидан саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 1,0 %га ошганлигини белгилайди.

Бундай ижобий натижаларга эришишнинг асосий сабаби, мамлакатда инвестицион фаолият такомиллаштирилганлиги ва фойдаланилаётган инвестициялар самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар тўғри олиб борилаётганлиги дейиш мумкин. Албатта, бундай олиб борилаётган ислохотлар таркибига инвестицияларни тармоқлараро тақсимланиши бўйича ҳам тадқиқотлар олиб боришни ва айниқса, эконометрик моделлаштириш асосида илмий жиҳатдан асосланган қарорлар қабул қилиш, таклиф

ҳамда тавсиялар ишлаб чиқишни қўшиш мақсадга мувофиқдир (4.15-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.15-расм. Саноат тармоқларига киритилган инвестицияларнинг ҳақиқатдаги ва эконометрик модель қийматларининг фарқи

Расмда тасвирланган графикдан фойдаланиб, таъкидлаш лозимки, саноат тармоқларига киритилган инвестицияларнинг ҳақиқатдаги ва эконометрик модель қийматлари фарқининг тасвирида оралик йилларда деярли фарқ бўлмаганлиги сабабли олинмаган. Бундан ташқари, биламизки, инвестициянинг киритилиши маълум бир вақтда амалга оширилади, натижада синик чизиклар орқали тасвир ҳосил бўлади.

Энди саноат тармоқларини, айниқса, озиқ-овқат ва енгил саноат тармоқларининг хомашё манбаи бўлган Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида яратилган ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқиши ва унга ҳақиқатда киритилаётган инвестициялар ҳажми билан ишлаб чиқилган модель бўйича ҳисобланган қийматлари ўртасидаги фарқлар таҳлили кўриб чиқилади. Бу, ўз навбатида, аграр соҳада олиб борилаётган ислохотлар ва белгиланган вазифаларни ўз вақтида қандай амалга оширилганлиги тўғрисида тўлиқроқ маълумот олишга имконият беради (4.7-жадвал).

**Қишлоқ хўжалик тармоғига киритилган инвестиция билан
 модель бўйича ҳисобланган қиймат фарқи (млрд. сўм)**

Йиллар	Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми	$y = -0,0689x^6 + 2,9009x^5 - 45,934x^4 + 356,36x^3 - 1351,6x^2 + 3127,4x - 743,66$ модель бўйича маҳсулот ҳажми	Қишлоқ хўжалиги тармоғига киритилган инвестиция	$y = -0,0017x^6 + 0,0404x^5 - 0,0801x^4 - 2,9343x^3 + 19,139x^2 - 16,374x + 46,208$ модель бўйича инвестиция ҳажми	Ҳақиқатдаги ва аниқланган маҳсулот ҳажми қийматлари фарқи	Ҳақиқатдаги ва аниқланган умумий капиталлар фарқи
2003	4083,3	3 876,6	98,5	113,2	206,7	-14,8
2010	16774,7	17 041,9	531,0	602,3	-267,2	-71,3
2015	39433,1	38 469,0	1448,0	1268,6	964,1	179,4

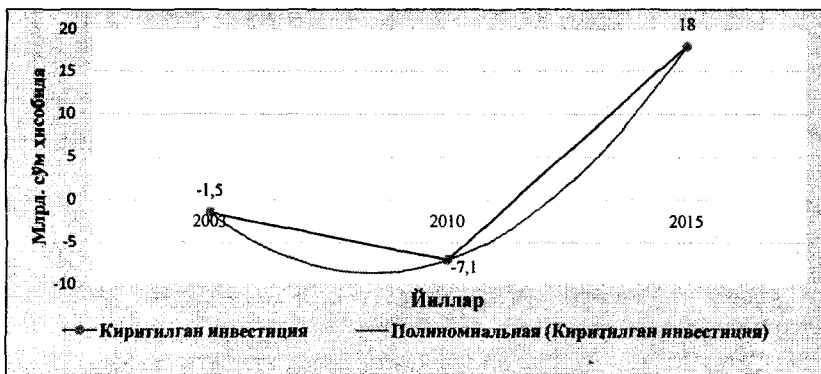
Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвал маълумотларига кўра, 20013 йилда қурилиш тармоқларини ривожлантириш, маҳсулот сифати ва экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида ҳақиқатда киритилган инвестиция ҳажми аниқланган модель қийматидан 14, 8 млрд. сўмга кам бўлиб, 98,5 млрд. сўмни ташкил этган. Аммо шунга қарамай, ҳақиқатда ишлаб чиқарилган ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажми модель қийматидан 206,7 млрд. сўм ошиб, 4083,3 млрд. сўмни ташкил этиб, ҳақиқатдаги ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажмининг 5,3 фоизга ошишига олиб келди.

2010 йилда аграр соҳага киритилган ҳақиқатдаги инвестиция миқдори 531 млрд. сўм бўлиб, модель бўйича аниқланган қийматдан 71,3 млрд. сўмга камайиб, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажмини ҳам модель қийматига нисбатан 267,2 млрд. сўмга камайишига (16774,7 млрд. сўм) сабаб бўлди ва бунинг оқибатида ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ҳақиқатдаги қиймати 1,6%га камайди.

2015 йилда эса 179,4 млрд. сўм миқдоридан аниқланган модель қийматидан кўп бўлган 1448 млрд. сўм инвестиция киритилиб, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг модель қийматидан 964,1 млрд. сўмга ошириб, 39433,1 млрд. сўмга етказилди ва албатта, бу ҳолат ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажмини 2,5%га оширишга сабаб бўлди. Ушбу моделда барча таъсир этувчи омиллар назарда

тутилмаган ҳамда ҳозирги кун ҳолатидан келиб чикиб аниқланган. Юқорида келтирилган жадвал маълумотлари ва мавзу доирасидан келиб чиққан ҳолда қишлоқ хўжалиги иқтисодиётига киритилган инвестициялар ҳажми ва эконометрик модели қийматлари билан фарқини аниқлаш мумкин (4.16-расм).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.16-расм. Инвестицияларнинг эконометрик модель қийматлари ва уларнинг ҳақиқатдаги қийматларидан фарқи

Энди мамлакат ижтимоий-иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим тармоқлардан бири ҳисобланган қурилиш соҳасида амалга оширилаётган инвестицион жараёнларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Олиб борилган тиадкикот лар натижасига кўра, қуйида келтирилган 4.8-жадвал маълумотларига асосан таъкидлаш мумкинки, 2001 йилда 4,2 млрд. сўм 2002 йилда 3,1 млрд. сўм, 2006 йилда 20,8 млрд. сўм, 2012 йилда 77,9 млрд. сўм ва 2013 йилда 119,1 млрд. сўм модельда аниқланган қийматга нисбатан кам миқдорда қурилиш тармоғига ҳақиқатда мос равишда 8,2 млрд. сўм, 11 млрд. сўм, 47,5 млрд. сўм, 277,5 млрд. сўм ва 422,8 млрд. сўм инвестиция киритилган бўлиб, бунинг натижасида модель қийматиغا нисбатан ҳақиқатда қурилиш тармоғида бажарилган умумий ишларнинг ҳажми ўртача 6,22 %га камайишига олиб келган.

**Курилиш тармоқларига киритилган инвестицияларнинг
эконометрик модель қийматлари ва улардан ҳақиқатдаги
қийматларининг фарқи**

Йиллар	Бажарилган қурилиш ишлари ҳажми	$y=0,1356x^2-5,5883x^4+89,561x^3-552,47x^2+1455,8x-646,75$ модель бўйича бажарилган ишлар ҳажми	Қурилиш тармоғига киратилган инвестиция	$y=0,0062x^6-0,2363x^5+3,2195x^4-18,871x^3+47,521x^2-40,866x+10,635$ модель бўйича инвестиция ҳажми	Ҳақиқатдаги ва аниқланган маҳсулот ҳажми қийматлари фарқи	Ҳақиқатдаги ва аниқланган умумий капиталлар фарқи
2000	388,4	340,7	3,6	1,4	47,7	2,2
2001	571	686,4	8,2	12,4	-115,4	-4,2
2002	731,0	746,9	11,0	14,1	-15,9	-3,1
2003	831,1	777,1	10,0	7,4	54,0	2,6
2004	1122,0	946,7	19,5	6,1	175,3	13,4
2006	1938,4	2053,8	47,5	68,3	-115,4	-20,8
2009	7067,4	5902,3	354,6	291,1	1165,2	63,5
2010	8246,0	7744,1	219,7	326,3	501,9	-106,6
2012	11754,0	12416,6	277,5	355,4	-662,6	-77,9
2013	15219,3	15454,5	422,8	541,9	-235,2	-119,1
2014	20060,4	19216,4	808,3	1152,9	844,0	-344,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвал маълумотларига кўра қурилиш тармоғи фаолиятини ривожлантириш ва тараққий эттириш мақсадида ҳақиқатда киритилган инвестиция қиймати 2010 йилда 106,6 млрд. сўм ва 2014 йилда 344,6 млрд. сўмга модель қийматидан камайиб, мос равишда 219,7 млрд. сўм ва 808,3 млрд. сўмга тенг бўлди. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, киритилган инвестиция ҳажми аниқланган модель қийматидан камайган бўлса-да, қурилиш тармоғида бажарилган умумий ишлар ҳажми модель қийматига нисбатан мос равишда 7744,1 млрд. сўм ва 19216,4 млрд. сўмга ошиб, 8246 млрд. сўм ва 20060,4 млрд. сўмга етди. Ўз навбатида, модель қийматларига нисбатан ҳақиқатда қурилиш тармоғида бажарилган ишлар ҳажмининг ўсиши ўртача 5,1 %га етди.

2000 йилда 2,2 млрд. сўм, 2003 йилда 2,6 млрд. сўм ва 2009 йилда 63,5 млрд. сўмга модель қийматидан кўп бўлган инвестиция ҳақиқатда қурилиш тармоғига киритилиб, у мос равишда 3,6 млрд.

сўм, 10 млрд. сўм ва 354,6 млрд. сўмга тенг бўлди. Ушбу киритилган инвестиция ҳисобидан қурилиш тармоғида ҳақиқатда 388,4 млрд. сўм, 831,1 млрд. сўм, ва 7067,4 млрд. сўмлик ишлар бажарилди. Бу билан қурилиш ишлари бажарилиши ўртача ҳисобда модель қийматига нисбатан 11,8 %га ўсди. Мақсадга мувофиқ ҳолда тармоққа инвестициялар киритилиш ҳолатини график ҳолда кўриб чиқилади.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.17-расм. Қурилиш тармоғига киритилган инвестицияларнинг ҳақиқатдаги ва эконометрик модель қийматлари фарқи

Ушбу тармоқда инвестиция жараёнларининг ҳозирги ҳолатларини, уларга инвестициялар тақсимотини чуқур ўрганиш, тадқиқ этиш ҳамда тармоқда инвестициялардан самарали фойдаланиш йўлларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Тадқиқот натижаларидан кўриш мумкинки, қурилиш тармоғида инвестициялар тақсимоти юқорида кўриб ўтилган ҳар икки соҳага, яъни саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқларига нисбатан анча бекорор бўлган.

Энди кўриб ўтилган тармоқлар каторида ҳозирги кунда жуда тез ва жадаллик билан ривожланиб бораётган ҳамда барча тармоқлар билан узвий боғлиқликда иқтисодий муносабатларда бўлган хизмат кўрсатиш тармоқларида инвестициялардан фойдаланиш ҳолатлари таҳлилини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Хизмат кўрсатиш тармоқларининг жадал ривожланиб бориши, ўз навбатида, тобора кўпроқ ишчи кучининг банд бўлишини

таъминлаш билан бирга, давлат бюджетига солиқ тушумлари, валюта захирасига қатъий валюта тушумларининг кўпайишига ҳисса қўшмоқда. Айниқса, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ички истеъмол бозорида мутаносибликка эришишда, иқтисодий ўсишнинг муҳим шарти бўлган ички талабни кенгайтиришда муҳим роль ўйнайди (4.9-жадвал).

4.9-жадвал

Маиший хизмат кўрсатиш тармоқларига киритилган инвестицияларнинг эконометрик модель қийматлари ва улардан ҳақиқатдаги қийматларининг фарқи (млрд. сўм)

Йиллар	Кўрсатилган хизматлар ҳажми	$y = -0,2163x^6 + 9,9979x^5 - 177,55x^4 + 1560x^3 - 6807,7x^2 + 14192x - 7021,9$ модель бўйича баъжарилган ишлар ҳажми	Хизмат кўрсатиш тармоғига киритилган инвестиция	$y = -0,3463x^4 + 11,957x^3 - 29,503x^2 + 72,397x + 478,6$ 4 модель бўйича инвестиция ҳажми	Ҳақиқатдаги ва аниқланган маҳсулот ҳажми қийматлари фарқи	Ҳақиқатдаги ва аниқланган умумий капиталлар фарқи
2000	2097,4	1754,632	421,8	533,1	342,8	-111,3
2003	5238,1	4561,985	1199,3	972,8	676,1	226,5
2006	9647,9	10114,48	2284,8	2 809,6	-466,6	-524,8
2007	12612,9	13205,94	3169,0	3 873,2	-593,0	-704,2
2 009	22919,6	22118,1	7737,8	6 746,3	801,5	991,5

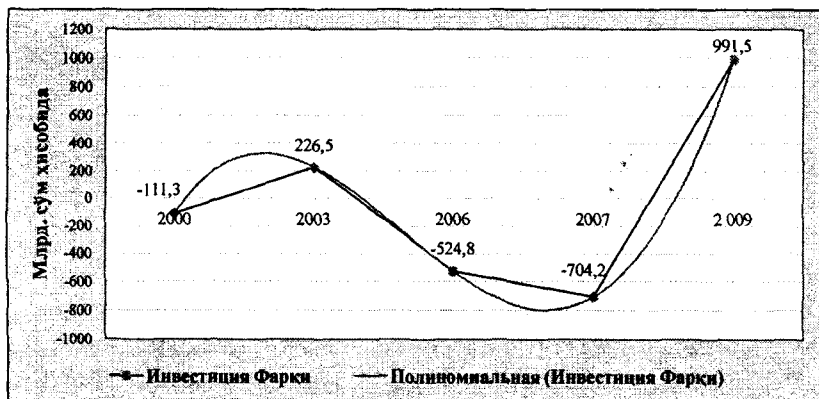
Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Тадқиқот натижаларига кўра, 2000 йилда хизмат кўрсатиш тармоғига модель бўйича аниқланган қийматга нисбатан 111,3 млрд. сўм кам, яъни 421,8 млрд. сўм инвестиция киритилган бўлса-да, 2000 йилда ҳақиқатда жами кўрсатилган хизматлар ҳажми модель қийматидан 342,8 млрд. сўм ошиб, 2097,4 млрд. сўмга етди. 2006 йилда 524,8 млрд. сўм ва 2007 йилда 704,2 млрд. сўм ва 593 млрд. сўм аниқланган модель қийматидан камайиб, ушбу йилларда хизмат кўрсатиш тармоқларида ҳақиқий кўрсатилган хизматлар ҳажми мос равишда 9647,9 млрд. сўм ва 12612,9 млрд. сўм бўлиб, модель бўйича аниқланган қийматдан 466,6 млрд. сўм ва 593 млрд сўмга камайган.

2009 йилда модель қиймати 6746,3 млрд. сўмга нисбатан ҳақиқий ҳолатда киритилган инвестиция ҳажми 991,5 млрд. сўмга ошиб, ҳақиқатда ушбу даврда хизмат кўрсатиш тармоқларида

кўрсатилган жами ишлар 22919,6 млрд. сўмни ташкил этиб, ушбу кўрсаткич модель қийматига нисбатан 3,6 фоизга ошган.

Таъкидлаш лозимки, хизмат кўрсатиш корхоналари молиявий-хўжалик фаолиятини амалга ошираётган ҳуқуқий муҳитни такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар мажмуасини амалга оширмас экан, уларнинг самарали ва барқарор ривожланишига эришиш қийин. Бозор иқтисодиётининг асосида тадбиркорлик фаолияти муайян субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тизими ётади. Бу субъектлар мустақил равишда фаолият юритиши ҳамда ўз муаммоларини конун ва қоидалар доирасида ҳал қилиши лозим.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

4.18-расм. Хизмат кўрсатиш тармоғига ҳақиқатда киритилган инвестиция ҳажми ва модель қиймати ўртасидаги фарқ

Юқорида келтириб ўтилган ушбу тармоққа тегишли статистик маълумотлардан фойдаланиб, киритилган инвестиция ҳажми ва модель қийматлари ўртасидаги фарқларнинг эконометрик модели аниқланади. Таъкидлаш жоизки, олиб борилган тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган моделлардан компьютер технологиясида EXCEL дастуридан фойдаланиб, инвестицияларнинг тармоқлараро тақсимланиш ҳолати таҳлил қилинади.

Бунинг учун, биринчидан, бир хил давр оралиқда танланган объектларнинг статистик кўрсаткичларини аниқлаб, уларни EXCEL

дастурига жойлаштирилади ва йиллар бўйича ўртача арифметиғи охириги устунда аниқланади (4.10-жадвал).

4.10-жадвал

Инвестицияларни иқтисодий тармоқлараро тақсимланиш таҳлили

Т/р	Йиллар	Саноат тармоғи	Қишлоқ хўжалиғи	Қурилиш тармоғи	Хизмат кўрсатиш соҳаси	Йиллик ўртача
		1	2	3	4	5
1	2000	221,5	42,6	3,6	421,8	172,3
2	2001	514,0	71,8	8,2	636,9	307,7
3	2002	502,0	102,2	11,0	792,4	351,9
4	2003	574,3	98,5	10,0	1199,3	470,5
5	2004	763,4	113,6	19,5	1586,5	620,8
6	2005	1032,4	138,2	27,3	1838,3	759,1
7	2006	1384,6	164,4	47,5	2284,8	970,3
8	2007	2223,2	200,9	140,7	3169,0	1433,5
9	2008	3293,8	261,2	187,2	5513,0	2313,8
10	2009	3556,9	385,9	354,6	7737,8	3008,8
11	2010	4660,0	531,0	219,7	9229,5	3660,1
12	2011	6070,3	942,5	317,9	9613,2	4236,0
13	2012	7794,0	1089,2	277,5	12322,2	5370,7
14	2013	9813,4	1335,6	422,8	15566,0	6784,5
15	2014	13164,5	1444,5	808,3	17803,2	8305,1
Жами		55568,3	6922,1	2855,8	89713,9	38765,0

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

4.10-жадвал маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалиғи ва қурилиш тармоғига киритилган инвестиция ҳажми саноат ва хизмат кўрсатиш тармоқларига нисбатан ўртача 10-15 баробар кам бўлган. Иқтисодий тармоқларга киритилган инвестицияларнинг йиллик ўртача қиймати 38765,0 млрд. сўмга етган.

Энди иқтисодий тармоқларда инвестициялар даврий тақсимланишининг чизикли шкала бўйича картаси тузиб олинади. Бунинг учун, биринчи навбатда, инвестициялар тармоқлараро

тақсимланишининг йиллик ўртача қийматларидан фойдаланиб, уларни чегаравий қийматлари бўйича гуруҳлаш лозим.

Жадвал маълумотлари шуни англатадики, 2, 3 ва 4-устунлар киритилган инвестицияларнинг йиллик ўртача қийматлари ўртасидан 8 та ҳолат бўйича ўрнатилган шартлар асосида тақсимланиши келтирилган бўлиб, 5-устунда ҳолатлар бўйича мос қийматлар асосида ажратилган даврлар сони, 6-устун ушбу ажратилган даврлар сонининг жамига нисбатан фоиз кўрсаткичини ифодалайди. Энг асосийси 7-устун бўлиб, унда инвестицияларнинг тармоқлараро ҳолатлар бўйича тақсимланиш меъёри аниқланган.

4.11-жадвал.

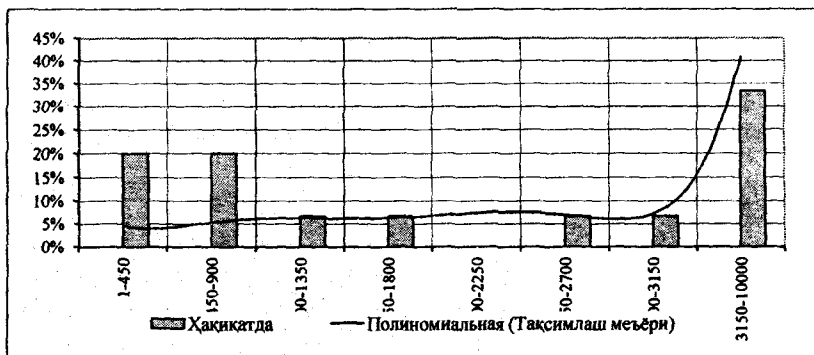
Чизикли шкала бўйича тармоқларда инвестицияларнинг даврий тақсимланиши

Т/р	Инвестицияларнинг даврий миқдори (млрд. сўм)			Даврлар сони		Тақсимот меъёри
	≥	<	"дан - гача"	бирликда	%	%
1.	1	450	1-450	3	20,0%	4,6%
2.	450	900	450-900	3	20,0%	5,4%
3.	900	1350	900-1350	1	6,7%	6,0%
4.	1350	1800	1350-1800	1	6,7%	6,6%
5.	1800	2250	1800-2250	0	0,0%	7,0%
6.	2250	2700	2250-2700	1	6,7%	7,2%
7.	2700	3150	2700-3150	1	6,7%	7,1%
8.	3150	10000	3150-10000	5	33,3%	40,9%
<i>Даврлар бўйича ЖАМИ</i>				15	100,0%	84,8%
<i>Инвестицияларнинг ҳақиқатда ва меъёрий тақсимланишининг таққосланиши</i>						99%

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Унга кўра, биринчи ва иккинчи ҳолат учун белгиланган меъёрдан 15 фоиз ортиқ инвестиция тармоқлараро тақсимланган, учинчи ҳолатда меъёрга нисбатан 0,7 фоиз кўп бўлган. Олтинчи, еттинчи ва саккизинчи ҳолатда мос равишда 5 %, 4 % ва 7,6 %га тармоқларга киритилган инвестиция ҳажми меъёр ҳажмидан кам киритилган. Таъкидлаш лозимки, умумий жиҳатдан олганда ҳозирги кундаги тармоқларда танлаб олинган даврларда инвестициялардан самарали фойдаланиш ҳолатини 155060,1 млрд. сўм ўрнига 15,2 % кам бўлган 131491,0 млрд. сўм ҳолатда ҳам амалга ошириш мумкин эди. Чунки ҳисоб-китоб натижаларига кўра, ҳақиқатда тақсимланган инвестиция ҳажми 100 % ҳолатда меъёр даражаси 84,8 фоиз бўлиши

аниқланди. Ушбу жадвал қийматлари тасвирини 4.19-расмдан кўриш мумкин.

4.19-расм. Ҳисобланган инвестиция тақсимоти (полиномия шкаласи)

Расмда келтирилган диаграммалар ҳақиқатда тармоқларга киритилган инвестиция ҳажмини, эгри чизиқ эса киритилиши лозим бўлган меъёр кўрсаткичини ифодалайди. Ушбу меъёр чизигининг тадқиқот натижасида аниқланган модели:

$$y=0,0002x^6-0,0056x^5+0,0526x^4-0,2452x^3+0,593x^2-0,6848x+0,3358;$$

дан иборат. Ушбу расм эса ўзгаришларни аниқ ўзида акс этган бўлиб, бу борада аниқ хулосага келиш имконини беради.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, тадқиқот натижалари барча тармоқларга киритилган инвестициялар ҳажми маълум бир даврларда меъёрлардан камайганлиги аниқланди. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ҳажмининг камайишига олиб келди. Ушбу ҳолат киритилаётган инвестиция миқдори, ишлаб чиқариш ҳажмига ва имкониятининг чекланганлик даражасига мос келиши лозим. Чунки инвестиция тақсимотида сармоянинг фойдасиз туриб қолиши ва етишмовчилигининг олдини олиш, ўз навбатида, инвестициядан самарали фойдаланишнинг асосий негизини ташкил этади.

5-боб. ТАРМОҚЛАРАРО ИНВЕСТИЦИЯ ТАҚСИМОТИДА ИНВЕСТИЦИОН МУҲИТ ЖОЗИБАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ ВА МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ИСТИҚБОЛЛАРИ

5.1. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тармоқларининг инвестицион жозибadorлигини «McKinsey & Co.» методикаси бўйича баҳолаш

Иқтисодиётнинг изчил ва барқарор иқтисодий ўсишини таъминлашда келгуси давр учун пухта ва ҳар томонлама асосланган чора-тадбирлар, муҳим вазифа ва йўналишлар, турли даражалардаги иқтисодий тараққиёт дастурларининг ишлаб чиқилиши ва аниқ белгилаб олиниши муваффақият гарови ҳисобланади. Айти пайтда, босиб ўтилган йўл – олдинги даврдаги эришилган ютуқ ва натижаларни танкидий баҳолаш орқали тегишли хулосалар чиқариш, улар асосида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини янада такомиллаштириб бориш ҳам муҳим принципаал аҳамият касб этади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2016 йилга белгилаб олинган марра ва мақсадлари, ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий устувор йўналишларини аниқлаб олишда жаҳон миқёсидаги ҳали-бери давом этаётган глобал инқироз билан боғлиқ юзага келаётган жиддий муаммоларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

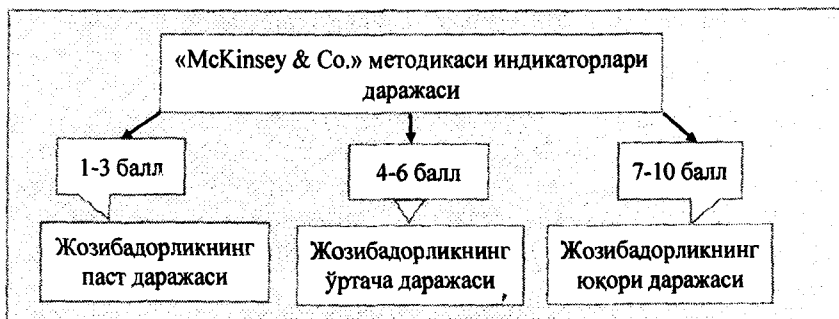
Ушбу муаммолар сабаб, бугунги кунда дунё бозорларида талабнинг кескин камайиб, шафқатсиз рақобатнинг тобора кучайиб бораётгани, ноаниклик шароитида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши жаҳондаги кўпчилик давлатларга салбий таъсир кўрсатаётгани барчага маълум. Шу боис, мамлакат иқтисодиётини барқарор ривожлантириш учун ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаб бориш, доимий равишда ички имконият ва захираларни излаб топиш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, саноатни модернизация ва диверсификация қилишни изчил давом эттиришдан иборат бўлиши лозим.

Ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаш, саноатни модернизация ва диверсификация қилишда иқтисодиётга хорижий инвестицияларни кенг миқёсда кириб келишини таъминлаш лозим бўлиб, бунинг учун, аввало,

иктисодиётда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда кулай инвестиция муҳитини яратиш асосий омил бўлиб келмоқда.

Инвестиция муҳити – мамлакатдаги инвестиция жараёнларига таъсир этувчи иқтисодий, сиёсий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа шарт-шароитлар мажмуидир. Инвестиция муҳити, энг аввало, табиий шарт-шароитлар, шу жумладан фойдали қазилмалар захиралари, ишчи кучи малакаси ва ўртача иш ҳақи даражаси, иқтисодий конъюнктура ҳолати, ички бозор сиғими ҳамда товарларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари, кредит тизими ҳолати, солиққа тортиш даражаси, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожланганлиги, хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсати, унга нисбатан имтиёзли шарт-шароитлар белгиланганлиги каби бир қанча иқтисодий омиллар орқали белгиланади. Шу боис ҳам, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан буён кулай инвестиция муҳитини яратиш давлат иқтисодий сиёсатининг марказий масалаларидан бири бўлиб келмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида инвестицион муҳит жозибadorлигининг 3 та индикаторидан ташкил топган матрицага асосланган ва у хорижий инвесторни инвестициялаш бўйича қарор қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган «McKinsey & Co.» методикасидан фойдаланилади. Ушбу методикада ҳар бир индикатор 10 баллик шкала бўйича баҳоланувчи бир қатор омилларни ўз ичига олади (5.1-расм).

5.1-расм. «McKinsey & Co.» методикаси индикаторлари даражаси

5.1-расмда келтирилган даража кўрсаткичи балларининг ўртача арифметик қиймати индикаторнинг умумий баҳосини кўрсатади. Индикаторлар бўйича олинган баҳолар асосида инвесторнинг

инвестициялаш бўйича қарор қабул қилиши учун ҳар бир индикаторнинг муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда тармоқнинг инвестицион жозибadorлик даражаси чиқарилади.

«McKinsey & Co.» методикаси бўйича тармоқларнинг инвестицион жозибadorлиги индикаторлари матрицасининг баҳолаш кўрсаткичлари ва омиллари тўғрисида сўз борганда юқорида таъкидланганидек, учта индикаторлар, яъни тармоқнинг ривожланиш салоҳияти ва таркиби ҳамда тармоқ фаолиятига таъсир этувчи ташқи муҳит ва уларга мос омиллар назарда тутилади:

Биринчиси, тармоқнинг ривожланиш салоҳияти. Хорижий инвесторнинг инвестициялаш бўйича қарор қабул қилиш жараёнида мазкур индикаторнинг муҳимлик даражаси 45 % даражасида баҳоланади. Бунинг учун иқтисодий статистик маълумотларни белгиланган муайян давр учун танлаб олиш лозим. Шу маънода «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича индикаторларни 2015 йилги иқтисодий статистик маълумотлар асосида аниқлашга ҳаракат қилинди. Келтириб ўтилган индикатор бир қатор омилларга боғлиқ бўлган ҳолда тармоқни инвестициялашнинг истиқболли эканлигини баҳолашга имкон беради.

Жумладан:

- тармоқда ишлаб чиқариш динамикаси тармоқ ривожланишининг умумий тавсифини беради (тармоқда ишлаб чиқариш ҳажмининг бир йилда 5 %дан ортиққа камайиши – жозибadorликнинг паст даражаси, унга кўра, ишлаб чиқариш ҳажмининг аҳамиятсиз ўзгариши назарда тутилади, йилига ± 5 % – жозибadorликнинг ўртача даражаси ва ниҳоят ишлаб чиқариш ҳажмининг бир йилда 5 %дан ортиқроққа ортиши – жозибadorликнинг юқори даражаси). Бунда ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси саноат тармоқларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг йиллик ўртача ўсиши 8 %ни, қишлоқ хўжалигида 7%, қурилиш тармоғида 18 % ва хизмат кўрсатиш соҳасида 16 %ни ташкил этишини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир;

- тармоқда сўнгги 3 йилда янги ишлаб чиқариш лойиҳаларининг сони хўжалик юритувчи субъектларнинг янги ишлаб чиқаришларни яратиш ва мавжудларини кенгайтиришда қизиқишини тавсифлайди (4 тадан кам лойиҳа амалга оширилиши – паст жозибadorлик, 4 дан 6 тагача лойиҳа – ўртача жозибadorлик, 10 тадан ортиқ лойиҳа – жозибadorликнинг юқори даражаси); Ушбу индикатор учун 2015

йилда 2651 та инновацион лойиҳалар давлат рўйхатидан ўтган бўлиб, ундан 1762 та ихтиролар, 138 та саноат намуналари, қишлоқ хўжалигида селекция ютуқлари бўйича 510 та, хизмат кўрсатишда биргина ЭХМ дастурлари бўйича 153 та инновацион лойиҳаларни амалга оширилганлигини таъкидлаш мумкин;

- маҳаллий хомашё билан таъминланганлик тармоқнинг ишлаб чиқариш ресурсларига бемалол киришини акс этади, бу эса ўз навбатида, инвестицион лойиҳанинг унумдорлиги ва рентабеллиги кўрсаткичларига бевосита таъсир этади (тармоқнинг маҳаллий хомашё билан таъминланганлиги 10 %дан кам бўлса – инвестицион жозибадорликнинг паст даражаси, 10-40 %га таъминланганлик – ўртача жозибадорлик, 40 % ва ундан ортиқ таъминланганлик – инвестор учун юқори даражадаги жозибадорлик); Республикада маҳаллийлаштириш дастурига асосан ҳозирги кунда барча иқтисодий тармоқларда, масалан, саноат тармоғида 69 фоиз, қишлоқ хўжалигида 74,3 фоиз, қурилиш тармоқларида 68 фоиз, хизмат кўрсатишда эса четдан олиб келинадиган айрим маиший хизмат техника ва технологияларини эътиборга оладиган бўлсак, 64,9 фоиз маҳаллий хомашё ҳисобига ишлаб чиқариш амалга оширилади;

- тармоқнинг импортдаги улуши тармоқ маҳсулотига ички бозордаги потенциал талабни акс эттиради, бу ҳозирги вақтда импортдан келадиган хомашёлар билан таъминланишини акс эттиради ва келгусида маҳаллий ишлаб чиқаришларни ташкил этишга инвестициялаш ҳисобидан ўзгартирилиши мумкин (тармоқ маҳсулотининг импортдаги улуши 0,2 %дан кам бўлганда жозибадорлик даражаси паст бўлади, 0,2 %дан 1,5 %гача – ўртача жозибадорлик, 1,5 %дан юқори бўлса – юқори жозибадорлик).

Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тармоқларининг импортдаги улуши 2015 йилда саноат тармоғи 17,8 %, қишлоқ хўжалиги 9,2 %, қурилиш 5,8 % ва хизмат кўрсатиш соҳаси 7,6 %га тенг бўлган. Ушбу келтириб ўтилган «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича белгиланган ҳар бир индикатор бўйича Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, мамлакатда инвестицион муҳит даражасини баҳолашни амалга ошириш мумкин. «McKinsey & Co.» матрицаси асосида индикаторлар бўйича Ўзбекистон Республикасининг инвестицион муҳит салоҳияти даражасини қуйидаги 5.1-жадвалдан кўриш мумкин.

5.1-жадвал

**Инвестицион мухит жозибадорлигини тармоқ ривожланиш
салоҳияти индикаторини «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича
баҳолаш**

Индикатор	Жозибадорлик баҳоси										Индикаторнинг аҳамияти	
	паст			ўртача			юқори					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
I. Салоҳият												45
Тармоқда ишлаб чиқариш динамикаси	-20 % ва юқори	(-10-20)%	(-5-10)%	-5%	0%	+5%	+5-10%	+10-15%	15-20%	+20 % ва юқори		7,875
Сўнгги 3 йилда янги ишлаб чиқариш лойиҳалари сони	0	0-2	2-4	4-6	6-8	8-10	10-12	12-15	15-20	>20		11,25
Маҳаллий хомашё билан таъминланганлик	0%	0-5%	5-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	>70 %		11,25
Тармоқнинг импортдаги улуши	>0,05%	0,005-0,1%	0,1-0,2%	0,2-0,5%	,5-1%	1-1,5%	1,5-3%	3-4%	4-5%	>5 %		11,25
Яқуний баҳо								8	9	20		37/41,6%

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

Иккинчи индикатор мамлакат иқтисодийётининг тармоқ таркиби ва унинг ҳолатини акс эттиради. Мазкур индикаторнинг хорижий инвесторнинг инвестициялаш бўйича қарор қабул қилиш жараёнидаги муҳимлик даражаси 40 % даражасида баҳоланади. Индикатор тармоқнинг хорижий инвестицияларни самарали жалб қилиши ва ўзлаштириши учун тармоқнинг тайёрлиги ҳамда имкониятларини баҳолашга имкон беради ва у қуйидаги омилларга боғлиқ:

- инфратузилмага кириш тармоқнинг энергия таъминоти, иситиш тизимлари, канализация, транспорт ва бошқа саноат инфратузилмаси билан таъминланганлигини акс эттиради. Лойиҳани амалга ошириш ва бўлажак ишлаб чиқаришларнинг фаолияти мазкур объектларга бевосита боғлиқ (тармоқнинг мавжуд ҳаракатдаги ва салоҳиятли ишлаб чиқаришларининг 65 %дан камроққа таъминланиши – хорижий инвестор учун жозибадорликнинг паст даражасини кўрсатади, 65 дан 80 %гача – жозибадорликнинг ўртача даражаси ва 80 %дан ортиғи – юқори инвестицион жозибадорликни кўрсатади). Мамлакатда иқтисодий тармоқларга хизмат кўрсатувчи

инфратузилмалар мавжудлиги миллий иқтисодий ва ривожлан-тиришга асос бўлмоқда, жумладан, саноат тармоғида 94,2 %, қишлоқ хўжалигида 84,3 %, қурилиш тармоғи 87,6 % ва хизмат кўрсатиш соҳасида 86,4 %ни ташкил этади;

- тармоқ технологик паркида эскирган ускуналарнинг улуши тармоқнинг технологик қуролланганлик даражаси, ишлаб чиқариш қувватларининг эскирганлик даражасини тавсифлайди ва тармоқнинг замонавий ускуналар билан ишлаши учун етарли квалификация даражасини тавсифлайди (тармоқнинг умумий технологик паркида эскирган ускуналар улуши 20 % дан ортиқ бўлса – паст жозибаторликка мос келади, 5 дан 20 %гача – ўртача жозибаторлик, 5 %дан камроқ бўлса – тармоқнинг юқори инвестицион жозибаторлигини кўрсатади. Ҳозирги кунда тармоқ технологик паркида эскирган ускуналарнинг улуши ўртача саноатда 1-3 %, қишлоқ хўжалигида 4-5%, қурилишда 2-3 % ва хизмат кўрсатишда 1-2%га тенг;

- тармоқлар фаолияти ривожланиши ва у орқали тармоқларда умумий аҳоли бандлигининг улушини ифодалайди (2 %гача жозибаторликнинг паст даражаси, 3-5 %гача ўртача жозибаторлик ва 6 %дан катта бўлган ҳолатда тармоқнинг юқори даражада жозибаторлигини белгилаб беради). Ўзбекистон Республикасида иқтисодий фаол аҳолига нисбатан банд бўлганлар 94,9 фоизни ташкил этишини эътиборга олсак, улардан саноатда 12,8 %, қишлоқ хўжалигида 27,6 %, қурилишда 9,4 % ва хизмат кўрсатиш соҳасида 40,6 % аҳоли фаолият юритади;

- тармоқ томонидан ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми динамикасининг мамлакат ЯИМдаги улушида ўзгаришини тавсифлайди. Бунда тармоқ улуши 2 %гача жозибаторликнинг паст даражаси, 3-5 %гача ўртача жозибаторлик ва 6 %дан ошган ҳолатда юқори жозибаторлик даражаси деб белгиланади. Мамлакат иқтисодий амалга оширилаётган кенг кўламли, узокни кўзловчи ислохотларни ҳаётга татбиқ этиш, эркин тадбиркорликка кенг имтиёз ва преференциялар йўлини очиб бериш, инвестициялар, аввало, чет эл инвестицияларининг ҳажмини ошириш ва жорий этиш иқтисодийнинг барқарор ўсиш суръатларини ва унинг макроиқтисодий мутаносиблигини таъминлаб, ялпи ички маҳсулот ҳажмини ўртача йиллик ўсиш суръатлари 8 фоизни ташкил этиб келаётган ҳолда саноатда 24,1 %, қишлоқ хўжалигида 16,6 %,

қурилишда 9,4 % ва хизмат кўрсатиш соҳасида 54,6 %ни ташкил этаётганлигини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир (5.3-жадвал).

5.3-жадвал

Инвестицион муҳит жозибадорлигининг тармоқ таркиби индикаторини «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича баҳолаш

жадвали

Индикатор	Жозибадорлик баҳоси										Индикаторнинг аҳамияти	
	Паст			Ўртача				Юқори				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
2. Таркиб												40%
Инфрагузилмага кириш	>55 %	55-60%	60-65%	65-70%	70-75 %	75-80%	80-85%	85-90 %	90-95 %	95-100 %		7
Тармоқ технологик паркида эскирган ускуналар улуши	>40 %	30-40%	20-30%	15-20%	10-15 %	5-10%	3-5%	1-3%	<1 %	0 %		8
Умумий бандликда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15 %	15-20 %	>20 %		10
ЯИМда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15 %	15-20 %	>20 %		9
Яқуний баҳо							7	16		10		34/34%

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

Учинчиси ташқи муҳит индикатори бўлиб, мазкур индикатор омиллари тармоққа боғлиқлик бўлмаса-да, лекин иқтисодиётдаги умумий ҳолатни тавсифлайди, улар тармоқ инвестицион жозибадорлигига таъсир этувчи ташқи шароитларни шакллантиради. Шу муносабат билан мазкур индикатор барча тармоқлар учун бир хил баҳога эга ва индикаторнинг хорижий инвестор учун инвестициялаш бўйича қарор қабул қилиш жараёнида муҳимлик даражаси 15 %ни ташкил этади. Ушбу индикатор қуйидагилар асосида шаклланади:

- Жаҳон банкининг “Doing Business” методологияси бўйича иқтисодий эркинликни баҳолаш. Бундан халқаро ишбилармон доираларда дунёнинг турли мамлакатларида иқтисодий эркинлик даражасини баҳолаш манбаи сифатида фойдаланилади. Жаҳон банки “Doing Business” нинг 100 баллик шкаласи асосида мамлакатларни иқтисодий эркинлик даражаси бўйича баҳолашни олиб боради. Таъкидлаш лозимки, ҳозирги вақтда “Doing Business” томонидан Ўзбекистонга берилган балл 52,3 ни ташкил этади, бу эса «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича 6 баҳога мос келади (“Doing Business” нинг

100 балли «McKinsey & Co.» нинг 10 балли тизимида бир текис тақсимланган);

- сиёсий ҳолат. Ўзбекистондаги сиёсий барқарорликни эътиборга олган ҳолда, хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича республика ҳукумати олдига қўйилган чора-тадбирлар устуворлиги ҳамда қонунчилик томонидан хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар ва хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига кафолатлар берилишини ҳисобга олиб, «McKinsey & Co.» методикаси бўйича баҳоси максимал 10 балл билан баҳоланган;

- меҳнат бозоридаги тақлиф. Ўзбекистонда меҳнат ресурслари тақлифининг барқарор ортиқчалиги, ишчи кучи тақчиллигининг мавжуд эмаслиги ҳамда аҳолининг 99 %и ўқимишлилигини ҳисобга олиб, «McKinsey & Co.» методикаси бўйича баҳоси максимал 10 балл билан баҳоланган.

Берилган жадвал маълумотларидаги инвестициялаш тўғрисида қарор қабул қилишда индикаторларнинг умумий киймати 100 %ни ташкил этиши кўзда тутилган ва жозибадорликнинг якуний баҳоси ҳам 110 балл қилиб белгиланган. Бу эса жозибадорликни ҳар икки кийматда кўриш имконини беради.

5.4-жадвал

Инвестицион муҳит жозибадорлигининг ташқи муҳит индикаторини «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича баҳолаш

жадвали

Индикатор	Жозибадорлик баҳоси										Индикаторнинг аҳамияти	
	Паст			Уртача				Юқори				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
3. Ташқи муҳит												15%
Жаҳон Банки «Doing Business» методикаси бўйича иқтисодий эркинлик баҳоси	0-10%	0-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	70-80%	80-90%	90-100%		3,0
Сиёсий ҳолат	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5%
Меҳнат бозоридаги тақлиф	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5%
Якуний баҳо						6,0				20		26,0/13,0%

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Келтириб ўтилган «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича ҳисоб - китоб натижалари Ўзбекистон Республикасининг саноат тармоқларида инвестицион муҳит жозибadorлиги 87,6 %ни ташкил этиб, ушбу келтирилган тадқиқот қиймати халқаро ташкилотлар томонидан белгиланган мезоннинг юқори даражасини белгилаб, инвесторлар учун мамлакат иқтисодиётига инвестиция киритиш ўринли эканлигини исботлаб берди.

Энди ушбу «McKinsey & Co.» матрицасидан фойдаланган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг кишлок хўжалиги, қурилиш ва хизмат кўрсатиш тармоқларини ҳам инвестицион муҳити жозибadorлиги даражасини илмий жиҳатдан асослаш мумкин.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида тадқиқот объектларининг энг юқори жозибadorлик даражаси хизмат кўрсатиш тармоғи бўлиб, 91,8 %ни ташкил этади. Унда жозибadorлигини иқтисодий томондан акс эттирадиган бўлсак, унинг копланиш муддати камлиги, тез даромад келтиришлиги ҳамда таваккалчилик ва хатарлилиқ даражаларини кичиклигида деб қараш ўринли. Юқорида келтирилган жадвалларнинг умумлашмаси сифатида куйидаги 5.5-жадвалдан фойдаланилади.

5.5-жадвал

Иқтисодий тармоқларнинг инвестицион муҳит жозибadorлиги даражалари

Т/р	Индикаторлар	Кишлоқ хўжалиги	Қурилиш тармоғи	Хизмат кўрсатиш соҳаси
1.	Салоҳият			
	Тармоқда ишлаб чиқариш динамикаси	7,875	10,125	10,125
	Сўнгги 3 йилда янги ишлаб чиқариш лойиҳалари сони	11,25	11,25	11,25
	Маҳаллий хомашё билан таъминланганлик	11,25	10,125	10,125
	Тармоқнинг импортдаги улуши	11,25	11,25%	11,25
2.	Тарқаб			
	Инфратузилмага кириш	7	8%	8,0%
	Тармоқ технологик паркида эскирган ускуналар улуши	8	8%	8,0%
	Умумий бандликда тармоқнинг улуши	10	7%	10%
	ЯИМда тармоқнинг улуши	9	7%	10%
3.	Ташқи муҳит			
	Жаҳон банки «Doing Business» методикаси бўйича иқтисодий эркинлик баҳоси	3,0	3,0	3,0
	Сийёсий ҳолат	5%	5%	5%
	Меҳнат бозоридаги тақлиф	5%	5%	5%
	Жами	97/88,6%	94/85,8%	100/91,8%

Курилиш тармоғининг жозибадорлиги 85,8 %га тенг бўлиб, соҳанинг бошқа барча тармоқлардан энг кичик инвестицион жозибадорлик индикатор кўрсаткичига тенглиги билан фарқланади. Бунда, авваламбор, узоқ муддатда сарфланган инвестициянинг қопланиши, таваккалчилик ва хатарлилик даражаларини юқорилиги билан изоҳланади. Мамлакат иқтисодиётининг локомотиви бўлган саноат тармоғининг инвестицион жозибадорлик даражаси юқорида таъкидлаб ўтилганидек, 87,6 %ни ташкил этиши аниқланган бўлса, кишлоқ хўжалиги иқтисодиётининг жозибадорлиги саноат тармоғи жозибадорлигидан 1 %га ошиб, 88,6 %га тенг бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, «McKinsey & Co.» матрицаси бўйича аниқланган қийматлар бўйича маълумотларнинг ўз вақтида хорижий мамлакатлар инвесторларига етказилиши мамлакатга киритилаётган хорижий инвестиция, айниқса, тўғридан-тўғри инвестиция ҳажмининг бугунги кунда 16,3 фоизга ошишига олиб келди ва бу, ўз навбатида, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, аҳоли бандлиги ҳамда турмуш фаровонлигини оширишда муҳим аҳамият касб этди.

5.2. Ўзбекистон иқтисодиётига тармоқлараро инвестиция тақсимотини математик моделлар татбиқи ва талқини

Ҳозирги кунда иқтисодиётнинг ривожланиш ҳамда барқарор ўсишини таъминлашда максимум ва минимум тушунчаларига эътибор қаратиш, яъни мамлакатда фаолият юритаётган иқтисодий тармоқларда харажатларни минималлаштириш, даромадни максималлаштиришга ҳаракат қилинаётганини эътиборга олсак, иқтисодиётни эконометрик моделлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳар қандай давлат жамиятнинг иқтисодий салоҳиятини максималлаштиришга ҳаракат қилади. Истеъмолчилар эса ўз маблағларини кам сарфлаб, ўз эҳтиёжларини максимум даражада қондиришга интиладилар.

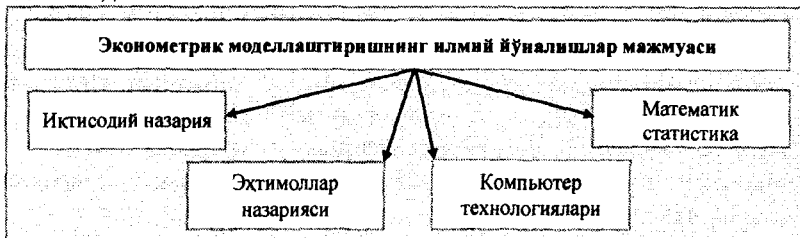
Шу маънода танланган мақсадга эришиш учун ишлаб чиқилган адекват эконометрик моделлар яроқчилигини текшириш, асосан, унинг амалиётга татбиғи қай даражада бўлишлиги, келгусидаги ҳолатларни ишончли акс эттириши билан белгиланади. Бу ўринда барча иқтисодий жараёнлар ҳамда ҳодисалар вақт давомида ўзгарувчан бўлиши ва иқтисодий жараёнларни иқтисодий-статистик моделлар орқали ўрганиш натижасида бирор - бир иқтисодий

кўрсаткичнинг ҳозирги ҳолатини, келажакдаги ўзгаришини илмий асосда таҳлил қилиш ва башоратлаш мумкин.

Иқтисодий-статистик моделлаштириш иқтисодий кўрсаткичлар ва ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги алоқаларнинг моҳиятига кўра, стохастик асосга таянади. Иқтисодий субъектлар фаолиятини статистик моделлаштириш замон ва маконда уларнинг ривожланиш жараёнини ўрганишда асосий ўрин эгаллайди, ҳамда бу моделлар ишлаб чиқариш тенденциялари ва қонуниятларини аниқлаш учун мослашгандир.

Таъкидлаш лозимки, ҳатто энг такомиллашган эконометрик модель ҳам иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг бутун алоқадорлигини қамраб олишга қодир эмас. Одатда, иқтисодий-математик моделлаштиришни қўллаш самарадорлигининг асосий шартларидан бири унинг реал кўриниш ва жараёнга айнан мос келиши ҳисобланади. Шунингдек, эконометрик моделлаштириш бир қатор илмий йўналишлар мажмуасини ташкил этади.

Эконометрик усуллар оддий анъанавий- усулларни инкор этмасдан, балки уларни янада ривожлантириш ва объектив ўзгарувчан натижа кўрсаткичларини бошқа кўрсаткичлар орқали муайян таҳлил қилишга ёрдам беради. Бундан англаб етиш мумкинки, эконометриканинг асосий мақсади – омиллараро боғланишлар, ўзгариш қонуниятлар ва тенденцияларни ўрганиш ҳисобланади.

5.2-расм. Эконометрик моделлаштиришнинг илмий йўналишлар мажмуаси

5.2-расмда келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, аниқланган моделлар ёрдамида компьютер технологиясининг EXCEL дастурида иқтисодий жараёнлар ҳисоб-китобини тенглик ва тенгсизликлар орқали маълум бир шартлар асносида амалга оширилади.

Эконометрик усулларнинг ва компьютерларнинг миллий иктисодиётни бошқаришда афзалликларидан бири шундаки, улар ёрдамида моделлаштирувчи объектга омилларнинг таъсирини, натижа кўрсаткичига ресурсларнинг ўзаро муносабатларини кўрсатиш мумкин. Бу эса ўнлаб тармоқлар ва минглаб корхоналарда ишлаб чиқариш натижалари ва миллий иктисодиётнинг илмий асосда прогноزلлаштириш ва бошқаришга имкон беради.

Бунинг учун, биринчи навбатда, ЯИМ ва тармоқлар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, ҳамда уларга киритилган инвестиция ҳажми ўзгаришининг эконометрик модели асосида қийматлари белгилаб олинади.

Иккинчидан, ҳақиқатдаги қийматлари билан аниқланган модель қийматлари ўртасидаги фарқлар аниқланади.

Учинчидан, ҳар икки, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари ва киритилган инвестициялар миқдори ўртасида бешта ҳолат бўйича келтирилган жадвалда ўрнатилган.

$$\begin{cases} E > 0, H < 0 \text{ бўлса, } X \\ E < 0, H < 0 \text{ бўлса, } M \\ E > 0, H > 0 \text{ бўлса, } Z \\ E > 0, H = 0 \text{ бўлса, } N \\ E < 0, H > 0 \text{ бўлса, } Y \end{cases}$$

шартлар асосида ҳолатлар бўйича қийматлар ажратиб олинади.

Ушбу қўйилган шартлар асосан лойиҳани сифатли баҳолашнинг 5 балли шкаласини кўриб чиқади: “жуда ёмон”, “ёмон”, “ўртача”, “яхши”, “жуда яхши” (5.6-жадвал).

5.6-жадвал

Ўзбекистон Республикасида ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва киритилган инвестиция миқдори таҳлили

Йиллар	t	Ялпи ички маҳсулот ҳажми	Ҳисобланган ЯИМ	Фарқи	Асосий капиталда инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсими
2000	1	3255,6	3193,8	61,8	745,0	788,1	-43,1	X
2001	2	4925,3	5246,9	-321,6	1321,0	1291,2	29,8	Y
2002	3	7450,2	7205,4	244,8	1527,0	1553,1	-26,1	X
2003	4	9844,0	9443,8	400,2	1978,1	1 849,9	128,2	Z
2004	5	12261,0	12339,9	-78,9	2629,0	2380,4	248,6	Y
2005	6	15923,4	16265,9	-342,5	3165,3	3278,6	-113,3	M
2006	7	21124,9	21579,1	-454,2	4041,0	4626,7	-585,7	M
2007	8	28190,0	28613,0	-423,0	5903,5	6467,9	-564,4	M

5.6-жадвал (давоми)

2008	9	38969,8	37667,3	1 302,5	9556,0	8818,4	737,6	Z
2009	10	49375,6	48999,6	376,0	12532,0	11680,9	851,1	Z
2010	11	62388,3	62815,7	-427,4	15338,7	15056,7	282,0	Y
2011	12	78764,2	79260,6	-496,4	17953,4	18958,8	-1005,4	M
2012	13	97929,3	98409,0	-479,7	22797,3	23424,2	-626,9	M
2013	14	120861,5	120256,3	605,2	28694,6	28527,0	167,6	Z
2014	15	144867,9	144709,7	158,2	35233,3	34390,5	842,8	Z
2015	16	171369	171578,4	-209,	40737,3	41200,5	-463,2	M

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

Ҳар бир баллга куйида келтирилаётган жадвалдагидек трапециясимон ноаниқ сонлар Y-жуда ёмон, M-ёмон, N-ўртача, Z-яхши ва X-жуда яхши ҳолатларни англатади.

Тўртинчидан, тадқиқот бўйича ҳисоб-китоб натижалари маънога эга бўлиши учун ҳар икки фарқ қийматларини (ялпи ички маҳсулот ҳажмининг модел қийматлари билан) модули олинади.

Бешинчи босқич ялпи ички маҳсулот ва инвестициялар тақсимоги бўйича ўрнатилган шартлар (ҳолатлар) асосида таҳлил қилиш лозим бўлган ҳолат, текширув йиллар сони ва натижаларни ифодаловчи ўнта устундан иборат бўлган умумий маълумот картасини тузиб олиш зарур (5.7-жадвал).

5.7-жадвал

Тақсимот бўйича умумий маълумот картаси

Ҳолат	Тақсимога кирадиган ҳолатлар			Ҳолатларнинг ўртача кўрсаткичлари					
	Сони	Ҳисса (%)	Ўртача кўрсаткич	Ўзгариш	Ўзгариш	Ўзгариш	Ўзгариш	Ўзгариш	Ўзгариш
Жуда ёмон, Y	3	19%	19%	-827,9	-64%	-64%	560,5	8%	3,1
Ёмон, M	6	38%	56%	-1027,0	-79%	-143%	3358,9	50%	3,4
Ўрта, N	0	0%	56%	0,0	0%	-143%	0,0	0%	#DIV/0!
Яхши, Z	5	31%	88%	2842,1	220%	76%	2727,4	41%	3,1
Жуда яхши, X	2	13%	100%	306,6	24%	100%	69,2	1%	3,7
Жами	16	100%		1293,7	100%		6716,0	100%	

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

Ушбу 5.7-жадвалнинг 1-устуни сифат кўрсаткичлари бўйича белгиланган бешта ҳолатларни ифода этади. 2-устун текширув

йиллар сони (тадқиқот сони)ни ифодалаб, сифат кўрсаткичидан қўйилган шартлар асосида миқдор кўрсаткичига ўтиш имконини беради. Сифат кўрсаткичлари, одатда, бир ёки бир неча экспертлар томонидан қўйиладиган балл кўринишидаги баҳоларда ифодаланади. Кейинчалик эса балли шкала рақамлига ўтказилади. Битта лойиҳанинг турли кўрсаткичлари бўйича олинган сонлар кейинчалик битта рақамли кўрсаткичга бирлаштирилади ва бу умумий баҳодан лойиҳаларни тартиблаш жараёнида фойдаланилади. Ушбу тадқиқотда эксперт хулосаларига эмас, балки илмий натижаларга асосланган ҳолда осонгина сифат кўрсаткичидан миқдорга ўтиш имконини беради. 3-устун ҳолатлар бўйича танланган йиллар сонининг фоиз ҳисоби ва 4-устун ўсиш фоизини ҳисоблайди.

5-устун натижавий устунда жойлашган бўлиб, ҳолатлар бўйича танланган йиллардаги ялпи ички маҳсулот ҳажми фарқларининг йиғиндисини акс эттиради. 6-7-устунлар ялпи ички маҳсулот ҳажмлари йиғиндисининг фоизи ва ўсиши, 8-устун асосий капиталга ҳолатлар бўйича тақсимланган инвестициялар фарқининг йиғиндисини ифодалайди. 9-устун ҳолатлар бўйича тақсимланган инвестицияларнинг ҳолатлари бўйича фоиз кўрсаткичини ва 10-устун танланган ҳолатларда инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини кўрсатади.

5.7-жадвалдан кўриш мумкинки, имкониятларнинг юқори даражаси ҳодисанинг юқори эҳтимолини билдирмайди, бироқ ҳодиса юз бермаса, у ҳолда у эҳтимолсиз бўлади. Шунинг учун бўлаётган ҳодисалар бўйича аниқ маълумотларга эга бўлиши учун имкониятлар назарияси доирасида ҳар бир E ҳодисага 0 ва 1 оралиғида жойлашган аниқ сон $P_{o}(E)$ – ҳодисанинг имконияти таққосланади. Имкониятлар назарияси ноаниқ чегаравий шартларни баҳолаш учун воситалар беради.

Юқорида келтирилган фикрлардан фойдаланган ҳолда q_{TM} – ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлиги, σ_{TM}^2 – ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришга киритилган инвестиция самарадорлигини оширишда юзага келадиган хатарлилик даражалари, σ_{TM} – ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришга киритилган инвестиция самарадорлигини стандарт четланиши ёки таваккалчилик даражаси деб белгиланган ҳолда қуйидаги ҳисоб амалга оширилади:

$$q_{TM} = 3,1 * 0,1 + 3,4 * 0,2 + 3,1 * 0,3 + 3,7 * 0,4 = 3,4$$

$$\sigma_{\text{YIM}}^2 = (3,1 - 3,4)^2 * 0,1 + (3,4 - 3,4)^2 * 0,2 + (3,1 - 3,4)^2 * 0,3 + (3,7 - 3,4)^2 * 0,4 = 0,07$$

$$\sigma_{\text{YIM}} = 0,26$$

Энди юқорида амалга оширилган ҳисоб-китобларни иқтисодий тармоқлар бўйича инвестиция жараёнларини аниқлаш учун амалга ошириш лозим. Бунинг учун, биринчи навбатда, саноат тармоғини модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш, ривожлантириш учун киритилган инвестиция ҳамда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши бўйича статистик маълумотларни аниқлаб, унинг ўзгаришига мос бўлган ялпи ички маҳсулот учун:

$$y = 0,0597x^5 - 2,5093x^4 + 47,702x^3 - 276,41x^2 + 781,12x - 327,06;$$

ҳамда инвестиция миқдори ўзгаришини ифодаловчи:

$$y = 0,0256x^5 - 1,1016x^4 + 19,565x^3 - 145,35x^2 + 467,71x - 372,57;$$

моделлари асосида таҳлилни амалга оширилади.

EXCEL дастурига статистик маълумотларни жойлаштириб, аниқланган моделлар асосида ялпи ички маҳсулот ва инвестициялар ўзгаришини ифодаловчи моделлар қийматини аниқлаймиз, ҳамда ҳақиқатдаги қийматлари ўртасидаги фарқларни ҳисобланади (5.8-жадвал).

5.8-жадвал

Ўзбекистон Республикасида саноат маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унга киритилган инвестиция миқдори таҳлили

Йиллар	t	Жами саноат маҳсулот ҳажми	Ҳисобланган маҳсулот ҳажми	Фарқи	Киритилган инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсмоти
1995	1	233,6	222,9	10,7	40,1	40,3	-0,2	X
1996	2	419,1	472,9	-53,8	67	121,2	-54,2	M
1997	3	607,8	627,8	-20,0	87,8	167,7	-79,9	M
1998	4	957,8	846,5	111,3	114,3	169,0	-54,7	X
1999	5	1296,8	1249,3	47,5	175,2	169,4	5,8	Z
2000	6	1888,9	1924,7	-35,8	221,5	198,5	23,0	Y
2001	7	2830,9	2937,0	-106,1	514,0	275,4	238,6	Y
2002	8	4494,0	4333,2	160,8	502,0	410,7	91,3	Z
2003	9	6127,5	6150,3	-22,8	574,3	610,4	-36,1	M
2004	10	8123,2	8422,1	-298,9	763,4	878,5	-115,1	M

5.8-жадвал (давоми)

2005	11	11028,6	11187,1	-158,5	1 032,4	1220,3	-187,9	М
2006	12	14640,3	14494,8	145,5	1 384,6	1645,2	-260,6	Х
2007	13	18447,6	18413,6	34,0	2 223,2	2170,1	53,1	Z
2008	14	23848,0	23037,4	810,6	3 293,8	2822,4	471,4	Z
2009	15	28387,3	28493,1	-105,8	3 556,9	3642,7	-85,8	М
2010	16	34499,1	34947,8	-448,7	4 660,0	4688,5	-28,5	М
2011	17	42158,8	42615,6	-456,8	6 070,3	6036,8	33,5	У
2012	18	51059,3	51765,3	-706,0	7 794,0	7787,3	6,7	У
2013	19	64354,7	62726,9	1627,8	9813,4	10065,4	-252,0	Х
2014	20	75194,2	75899,3	-705,1	13 164,5	13025,6	138,9	У

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

5.8 - жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда саноат тармоқларига инвестиция тақсимоит бўйича умумий маълумот картаси ишлаб чиқилади. Унга кўра, тадқиқот мақсадига асосан белгилаб олинган бешта ҳолат бўйича инвестиция тақсимоити ва ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотларнинг ўзгариши ажратиб олиниб таҳлил қилинади.

5.9-жадвал

Саноат тармоқларига инвестиция тақсимоити бўйича умумий маълумот картаси

Тақсимоит ҳолати	Текшириш Ўзгариш сови			Нативалар Инвестиция					
	Жами	%	Ушбу	Жами	Ушбу	Жами	%	Самаралорлик	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Жуда ёмон, У	5	25%	25%	2 009,9	33%	33%	440,7	20%	5,2
Ёмон, М	7	35%	60%	1 108,6	18%	51%	587,5	26%	7,3
Ўрта, N	0	0%	60%	0,0	0%	51%	0,0	0%	#DIV/0!
Яхши, Z	4	20%	80%	1 052,9	17%	69%	621,7	28%	6,8
Жуда яхши, Х	4	20%	100%	1 895,3	31%	100%	567,5	26%	5,7
Жами	20	100%		6 066,6	100%		2217,4	100%	

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

5.9-жадвалда келтирилган маълумотларга асосан саноат тармоғида 1995-2015 йилларда жуда ёмон ҳолатга – 5 та, ёмон ҳолатга – 7 та, ўртача ҳолат кузатилмади, яхши ва жуда яхши ҳолатлар учун 4 тадан йиллар белгиланди. Ушбу даврларда ажратиб

$$\sigma_{\text{ТМ}}^2 = (3,1 - 3,4)^2 * 0,1 + (3,4 - 3,4)^2 * 0,2 + (3,1 - 3,4)^2 * 0,3 + (3,7 - 3,4)^2 * 0,4 = 0,07$$

$$\sigma_{\text{ТМ}} = 0,26$$

Энди юқорида амалга оширилган ҳисоб-китобларни иқтисодий тармоқлар бўйича инвестиция жараёнларини аниқлаш учун амалга ошириш лозим. Бунинг учун, биринчи навбатда, саноат тармоғини модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш, ривожлантириш учун киритилган инвестиция ҳамда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши бўйича статистик маълумотларни аниқлаб, унинг ўзгаришига мос бўлган ялпи ички маҳсулот учун:

$$y = 0,0597x^5 - 2,5093x^4 + 47,702x^3 - 276,41x^2 + 781,12x - 327,06;$$

ҳамда инвестиция миқдори ўзгаришини ифодаловчи:

$$y = 0,0256x^5 - 1,1016x^4 + 19,565x^3 - 145,35x^2 + 467,71x - 372,57;$$

моделлари асосида таҳлилни амалга оширилади.

EXCEL дастурига статистик маълумотларни жойлаштириб, аниқланган моделлар асосида ялпи ички маҳсулот ва инвестициялар ўзгаришини ифодаловчи моделлар қийматини аниқлаймиз, ҳамда ҳақиқатдаги қийматлари ўртасидаги фарқларни ҳисобланади (5.8-жадвал).

5.8-жадвал

Ўзбекистон Республикасида саноат маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унга киритилган инвестиция миқдори таҳлили

Йиллар	t	Жами саноат маҳсулот ҳажми	Ҳисобланган маҳсулот ҳажми	Фарқи	Киритилган инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсимооти
1995	1	233,6	222,9	10,7	40,1	40,3	-0,2	X
1996	2	419,1	472,9	-53,8	67	121,2	-54,2	M
1997	3	607,8	627,8	-20,0	87,8	167,7	-79,9	M
1998	4	957,8	846,5	111,3	114,3	169,0	-54,7	X
1999	5	1296,8	1249,3	47,5	175,2	169,4	5,8	Z
2000	6	1888,9	1924,7	-35,8	221,5	198,5	23,0	Y
2001	7	2830,9	2937,0	-106,1	514,0	275,4	238,6	Y
2002	8	4494,0	4333,2	160,8	502,0	410,7	91,3	Z
2003	9	6127,5	6150,3	-22,8	574,3	610,4	-36,1	M
2004	10	8123,2	8422,1	-298,9	763,4	878,5	-115,1	M

5.8-жадвал (давоми)

2005	11	11028,6	11187,1	-158,5	1 032,4	1220,3	-187,9	M
2006	12	14640,3	14494,8	145,5	1 384,6	1645,2	-260,6	X
2007	13	18447,6	18413,6	34,0	2 223,2	2170,1	53,1	Z
2008	14	23848,0	23037,4	810,6	3 293,8	2822,4	471,4	Z
2009	15	28387,3	28493,1	-105,8	3 556,9	3642,7	-85,8	M
2010	16	34499,1	34947,8	-448,7	4 660,0	4688,5	-28,5	M
2011	17	42158,8	42615,6	-456,8	6 070,3	6036,8	33,5	Y
2012	18	51059,3	51765,3	-706,0	7 794,0	7787,3	6,7	Y
2013	19	64354,7	62726,9	1627,8	9813,4	10065,4	-252,0	X
2014	20	75194,2	75899,3	-705,1	13 164,5	13025,6	138,9	Y

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

5.8 - жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда саноат тармоқларига инвестиция тақсимоит бўйича умумий маълумот картаси ишлаб чиқилади. Унга кўра, тадқиқот мақсадига асосан белгилаб олинган бешта ҳолат бўйича инвестиция тақсимоити ва ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотларнинг ўзгариши ажратиб олиниб таҳлил қилинади.

5.9-жадвал Саноат тармоқларига инвестиция тақсимоити бўйича умумий маълумот картаси

Ҳолати қолиғи	Тегиб тура ётилар сови			Натижалар йилинган					Самардорлик
	Жами	%	Учили %и	Жами	%	Учили %и	Жами	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Жуда ёмон, Y	5	25%	25%	2 009,9	33%	33%	440,7	20%	5,2
Ёмон, M	7	35%	60%	1 108,6	18%	51%	587,5	26%	7,3
Ўрта, N	0	0%	60%	0,0	0%	51%	0,0	0%	#DIV/0!
Яхши, Z	4	20%	80%	1 052,9	17%	69%	621,7	28%	6,8
Жуда яхши, X	4	20%	100%	1 895,3	31%	100%	567,5	26%	5,7
Жами	20	100%		6 066,6	100%		2217,4	100%	

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

5.9-жадвалда келтирилган маълумотларга асосан саноат тармоғида 1995-2015 йилларда жуда ёмон ҳолатга – 5 та, ёмон ҳолатга – 7 та, ўртача ҳолат кузатилмади, яхши ва жуда яхши ҳолатлар учун 4 тадан йиллар белгиланди. Ушбу даврларда ажратиб

олинган ҳолатларга мос ҳолда 5,2; 7,5; 6,8 ва 5,7 бирлик самарадорликка эришилди.

Жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда барча ҳолатлар бўйича тармоқнинг умумий самарадорлиги, таваккалчилик ва хатарлилик даражалари қуйидагига тенг:

$$q_{\text{Samot}} = 5,2 * 0,1 + 7,3 * 0,2 + 6,8 * 0,3 + 5,7 * 0,4 = 6,3$$

$$\sigma_{\text{Samot}}^2 = (5,2 - 6,3)^2 * 0,1 + (7,3 - 6,3)^2 * 0,2 + (6,8 - 6,3)^2 * 0,3 + (5,7 - 6,3)^2 * 0,4 = 0,51$$

$$\sigma_{\text{Samot}} = 0,71$$

Юқорида келтириб ўтилган тадқиқот бўйича ҳисоб-китоб усулларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалигида:

$$q_{Q \cdot X} = 32,2 \quad q_{Q \cdot X} = 7,82 \quad \sigma_{Q \cdot X} = 2,8$$

$$\text{Курилишда: } q_{\text{Qurilish}} = 30,3 \quad q_{\text{Qurilish}} = 4,32 \quad \sigma_{\text{Qurilish}} = 2,08$$

$$\text{Хизмат кўрсатишда: } q_{X \cdot K} = 28,2 \quad q_{X \cdot K} = 5,2 \quad \sigma_{X \cdot K} = 2,3$$

Cov – бир вақтнинг ўзида икки турдаги ишлаб чиқаришга киритилган инвестицияларнинг келажакдаги кутилган самарадорликлари орасидаги боғланишлар яқинлиги (ковариацияси), ρ_{ik} – икки турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлиги алоқалари зичлиги (корреляция коэффиценти), v_i – ҳар бир кўринишдаги ишлаб чиқаришга киритилган инвестициянинг умумий жамғармадаги улуши, q_p – умумий инвестиция жамғармасининг самарадорлиги, q_m – умумий инвестиция жамғармасини корхона иқтисодиётида юз берган ҳар бир ҳолатидаги ишлаб чиқаришга қўйилган инвестиция самарадорлиги, σ_p^2 – умумий инвестиция жамғармасининг хатарлиги, σ_p – умумий инвестиция жамғармаси самарадорлигининг стандарт четланиши ёки таваккалчилик даражаси. Ушбу белгилашлар асосида ишлаб чиқилган моделларни ҳар турдаги корхоналарга татбиқ этиб, ҳисоблашларни амалга ошириш мумкин.

5.3. Тармоқлараро инвестиция тақсимотида математик-статистик моделлаштиришнинг иқтисодий истиқболлари

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувини таъминлаш ва келгуси истиқболини белгилаш учун маълум қарор ҳамда меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқиш учун

иктисодий жараёнларни илмий жиҳатдан прогнозлаш муҳим аҳамият касб этади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. Каримов ўз маърузаларида: “ ... ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бутун жараёнини – хомашёни чуқур қайта ишлашдан токи уни тайёр маҳсулотга айлантиришгача бўлган йўлини – циклини, сарфланган харажатларнинг мақсадга мувофиқлиги ва нечоғлиқ ўзини қоплашини асослаб берган ҳолда, прогноз қилишни таъминлаш даркор”, – деб таъкидлаганлари бежиз эмас. Чунки прогнозлаш тўғрисида сўз борар экан, бу тушунча тўғрисида маълумотга эга бўлиш, уни амалга ошириш бўйича қонун - қоидаларини ўрганиб олиш мақсадга мувофиқдир.

Прогнозлаш объектни ривожлантириш истиқболини белгилаб берадиган махсус илмий тадқиқот бўлиб, фақатгина илмий жиҳатдан асосланган ҳолатда амалга оширилади. Шунингдек, прогнозлаш келгусида нима бўлиши мумкинлигини олдиндан кўрсатиб беради. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, прогнозлаштириш натижаларига кўра унга эришиш учун келгуси ишларни режалаштириб олиш талаб этилади. Бундан келиб чиқадиган бўлсак, режалаштириш – албатта бўлиши, амалга оширилиши шарт бўлган вазифалар деб тушуниш ўринлидир.

Бундан ташқари, прогнозлаш маъносига тенглаштирилган ва ўзбек тилига таржимаси башорат деб аталадиган тушунча ҳам мавжуд бўлиб, ҳар икки иборани бир хилда маънога эга деб қараш, бизнингча, илмий жиҳатдан мумкин эмас. Чунки башоратлаш эҳтимолий йўналишлар, объектлар ва ҳодисаларнинг ривожланиш натижалари бўлиб, унинг соҳалари жуда кенг: географик, геологик, экологик, иқтисодий, ижтимоий, ташқи-сиёсий, юридик ва ҳ.к.лар шулар жумласига киради.

Мавзу доирасидан келиб чиқадиган бўлсак, иқтисодиётда башоратлаш, иқтисодий қонунларга илмий ёндашган ҳолда иқтисодий тизим прогнозларини тузиш жараёни бўлиб, бунинг учун, аввало, иқтисодий тизим ривожланишининг мақсади аниқланади. Ушбу мақсадга эришишда келгусида бўлиши мумкин ҳолатлар ўрганилиб прогноз қилинади. Энг самарали деб танланган ривожланиш вариантлари, комплекс дастурлар тузилишига ахборот базаси сифатида қўлланиб, прогноз қилинган ҳолатга тизим эришиш

учун, қандай тадбирлар амалга оширилиши кераклиги дастур кўринишида тузиб олинади.

Сўнгра, дастурда белгиланган режаларнинг илмий асосланганлигини ошириш учун тараққиёт мақсадларидан бирига эришишга қаратилган аниқ режа ёки комплекс дастурни текшириш асоси тарзида қаралади. Ишнинг бу босқичи режа ечимларининг, шунингдек, иқтисодий тадбирлар тизимини ўтказиш муддатларининг изчиллигини танлаш ва асослаш имконини беради.

Шундан сўнг, башоратлаш жараёнида танланган объектнинг таҳлили амалга оширилади. Бу таҳлил прогнозлаш мақсадида, объект фаолиятига таъсир этувчи омилларни ўрганиш, унинг таркиби, бошқариш усулларини ўрганишдан иборат. Шунингдан чикармаслик лозимки, иқтисодий тизим жуда катта ва мураккаб бўлгани учун уни ўрганишда тизимли таҳлил усули қўлланилади.

5.3-расм. Иқтисодиётда тизимли таҳлил усули тамойиллари

Ушбу 5.3-расмда келтирилган таҳлил хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, мавзу доирасида прогнозлаш учун кетма-кет бир нечта босқичларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ, жумладан:

1. Мақсадга эришиш учун танланган омилларнинг корреляцион таҳлили ўтказилади ва улар орасидаги боғлиқлик зичлиги аниқланади.

2. Таҳлил бўйича аниқланган омиллардан фойдаланиб, регрессия тенгламаси тузилади.

3. Тузилган тенглама бир қатор Фишер, Стьюдент, Дарбин-Уотсон ва бошқа мезонлар бўйича баҳоланади.

4. Тенглама белгиланган мезонларга мос келгандан сўнг танланган кўрсаткич прогноз қилинади.

Юқорида келтириб ўтилган фикрлардан келиб чиқиб, биз ушбу тадқиқотда мавзу доирасидан, қўйилган мақсад ва иқтисодий жараёнлар мураккаблигини эътиборга олган ҳолда, ўрганилган объектнинг ривожланишига тааллуқли бўлган омилларнинг доиравийлик, ўзгармаслик шартига асосланган объектнинг ўтмишдаги ва шунга асосланиб келажакдаги ривожланиш қонуниятларини ўрганиш имкониятини берувчи прогнозлашнинг экстраполяция усулидан фойдаланилади.

Бунга сабаб, экстраполяция усули прогнозлашни одатда бир ўлчамли вақтли қатори асосида амалга оширилиши билан бирга бир ўлчамли вақтли қаторларни моделлаш усуллари иқтисодий кўрсаткичларнинг динамик қаторларига асосланганлигидир.

Юқорида прогнозлаш бўйича келтирилган фикр-мулоҳазаларга асосланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулоти ҳажмининг 1995-2015 йилги динамик қаторлар ўзгаришидан ва ҳозирги давр мобайнида ялпи ички маҳсулот ҳажми ва унга киритилган инвестиция миқдори ўзгариши прогноз қилинади (5.10-жадвал).

5.10-жадвал

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига киритиладиган инвестиция ва ЯИМнинг 2016-2020 йиллар учун прогнози (млрд. сўм)

Т/р	Йиллар	Киритилган инвестиция $y = 0,1057x^3 - 4,8057x^4 + 87,19x^2 - 533,08x^2 + 1560,8x - 322,14$	ЯИМ $y = -0,0767x^3 + 1,2977x^4 + 54,401x^3 - 399,21x^2 + 2852,8x + 684,61$
1.	2016	49 217,8	200564,8
2.	2017	58 790,6	231255,1
3.	2018	70 367,4	263110,2
4.	2019	84 509,9	295456,6
5.	2020	101 905,1	327476,9

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Жадвал маълумотларига асосан, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига киритилиши кутилаётган инвестиция ҳажми 2016 йилда 49217,8 млрд. сўмга етиб, унинг ҳисобидан ялпи ички маҳсулотнинг кутилаётган қиймати 200564,8 млрд. сўм қийматга тенг бўлиб, ўтган 2015 йилга нисбатан агар инфляция даражаси ўртача 6,8 % бўлганда 9,6 %га ошиб, 200564,8 млрд. сўмга етиши кутилмоқда.

2020 йилга бориб, мамлакат асосий капиталига киритиладиган инвестиция миқдори 101905,1 млрд. сўмга етиб, ялпи ички маҳсулот ҳажми, иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш бўйича 2015-2019 йилларга мўлжалланган ислохотларнинг изчиллик билан оғишмай амалга оширилиши натижасида 327476,9 млрд. сўмга етиши кутилмоқда. Ўз навбатида, 2015 йилга нисбатан олганда 156107,9 млрд. сўмга ошиб, инфляция даражасининг йилларга нисбатан ўртача 6,8 фоиз деб олинганда 1,4 баробар ошиши кутилмоқда.

Албатта, бундай ижобий кўрсаткичларга эришишда иқтисодий тармоқларнинг ўз ўрни, ўзига хос хусусияти мавжуд бўлиб, уларнинг ўзаро иқтисодий ҳамкорлик муносабатлари бирлиги ва ҳар бир тармоқ ривож учун олиб борилаётган ислохотларни изчиллик билан амалга оширилишини назарда тутмоқ лозим. Чунки ҳозирги ўта мураккаб вазиятда, жумладан, дунё бозорларида талабнинг кескин камайиб, ноаниқлик сақланиб қолаётгани, шафқатсиз рақобатнинг тобора кучайиб бораётгани, ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши, эскича қарашлар ва инерцион усуллардан тўлиқ воз кечишни тақозо этмоқда.

Шу боис мамлакатимиз олдида турган энг долзарб масалалардан ҳисобланган ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаб бориш, доимий равишда ички имконият ва захираларни излаб топиш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, sanoatни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда маҳаллий хомашё базасининг негизи бўлган қишлоқ хўжалиги иқтисодиётининг келгуси ривожланишини олдиндан прогноз қилиш, унинг ижобий натижаларига эришиш учун вазифаларни белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир (5.11-жадвал).

5.11-жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг саноат тармоқларига
киритиладиган инвестиция ва ишлаб чиқарилган маҳсулот
ҳажмининг 2016-2020 йиллар учун прогнози (млрд. сўм)**

Т/р	Йиллар	Тармоққа киритилган инвестиция у $= 0,0256x^5 - 1,1016x^4 + 19,565x^3 - 145,35x^2 + 467,71x - 372,57$	Саноат маҳсулотлари ҳажми $y = 0,0597x^5 - 2,5093x^4 + 47,702x^3 - 276,41x^2 + 781,12x - 327,06$
1.	2016	16854,2	110859,3
2.	2017	21772,3	133852,7
3.	2018	28039,5	161483,2
4.	2019	35956,2	194600,9
5.	2020	45867,1	234167,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

5.11-жадвал маълумотларига кўра, 2016 йилда саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш, модернизация ва диверсификациялаш бўйича мамлакат олдига қўйган вазифаларни давом эттириш мақсадида, 16854,2 млрд. сўм микдоридан 2015 йилга нисбатан инфляция даражаси 6,8 %га тенг бўлганда 20 %га ошган ҳолда инвестиция киритилиши кутилаётган бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 110859,3 млрд. сўмга тенг бўлиши ва бу йўлда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳисобидан уни жадал ривожлантириш ва ялпи ички маҳсулотда саноат улуши юқорида белгиланган инфляция даражаси бўйича 45,3 фоизга етиши кутилмоқда.

2020 йилга бориб, саноат тармоқларига киритиладиган инвестиция ҳажми 45867,1 млрд. сўмга етиб, унинг ҳисобидан саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2015 йилга нисбатан олганда ушбу давр мобайнида ўртача инфляция кийматини 6,8 фоиз деб олганда, 2,1 баробар ўсиб, 219258,0 млрд. сўмга тенг бўлиши кутилмоқда.

2016 йилда қишлоқ хўжалиги тармоғига киритилиши кутилаётган инвестиция микдори 1859,8 млрд. сўмга тенг бўлиб, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилиш ҳажми 50291,8 млрд. сўм бўлиши кутилмоқда. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунда мамлакатда қишлоқ хўжалиги хомашёсини чуқур қайта ишлаш,

етиштирилган маҳсулотларни сақлаш инфратузилмасини ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилиши натижасида ўтган 2015 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган 230 корхона, 77 минг 800 тонна сифимга эга бўлган 114 янги совутиш камераси ташкил этилди ва модернизация қилинди. Мамлакатда мева-сабзавотларни сақлашнинг умумий қуввати 832 минг тоннага етказилди.

5.12-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалиги тармоқларига киритиладиган ва ишлаб чиқиладиган маҳсулотларнинг 2016-2020 йиллар учун прогнози (млрд. сўм)

Т/р	Йиллар	Тармоққа киритилган инвестиция $y = -0,0419x^4 + 2,1991x^3 - 30,949x^2 + 155,31x - 178,41$	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми $y = -0,1112x^4 + 12,756x^3 - 164,98x^2 + 1045,1x - 1282,4$
1.	2016	1859,8	50291,8
2.	2017	2052,8	58101,1
3.	2018	2221,4	66626,8
4.	2019	2355,0	75882,6
5.	2020	2442,2	85879,2

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

2010 йилда Ўзбекистон Республикасида 14,8 % мева-сабзавот маҳсулотлари қайта ишланган бўлса, 2015 йилда ушбу кўрсаткич 19,8 %ни, чорвачилик ва паррандачилик маҳсулотларини қўшганда 40,7 % қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қайта ишланиб, саноат маҳсулотлари таркибига киритилганлигини эътиборга олсак, у ҳолда прогноз натижасига кўра қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларида белгиланган 16,6 %дан 8-10 фоизга камайтириш бўйича устувор вазифаларни бажарилишини 7 фоизга камайтириб, ялпи ички маҳсулотдаги улушини 9,6 фоизга туширишга эришиш имконини бериб, 19165,5 млрд. сўмга тенг бўлиши аниқланди.

Худди шу каби, 2020 йилда қишлоқ хўжалигига киритиладиган инвестиция 101905,1 млрд. сўмга тенг бўлиши кутилмоқда. Бу кўрсаткич 20015 йилга нисбатан 54,6 фоиз ошишига олиб келади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми ҳам 2020 йилга бориб олдинги йилларга нисбатан, масалан, 2015 йилга нисбатан юқорида

таъкидланганидек, ўртача инфляция 6,8 фоиз бўлганда 1,52 баробар ошиб, 64089,0 млрд. сўмга етади.

Энди иқтисодий тармоқлардан 3- ўринда турувчи қурилиш тармоқларига киритилиши қутилаётган ва бажарилиши мумкин бўлган иш ҳажми миқдори бўйича кўрсаткичлар қиймати прогнозини амалга ошириш натижалари кўриб чиқилади. Олиб борилган тадқиқотлар бўйича аниқланган моделлар ҳисобини куйидаги 5.13-жадвалдан кўриш мумкин:

5.13-жадвал

Ўзбекистон Республикасида қурилиш тармоғига киритиладиган инвестиция ва бажариладиган ишлар ҳажмининг 2016-2020 йиллар учун прогнози (млрд. сўм)

Т/р	Йиллар	Тармоққа киритиладиган инвестиция $y = 0,0023x^6 - 0,1349x^5 + 2,9951x^4 - 31,278x^3 + 156,79x^2 - 339,11x + 228,18$	Қурилиш тармоғи $y = 0,0092x^6 - 0,5746x^5 + 13,886x^4 - 156,2x^3 + 838,33x^2 - 1859,8x + 1311,9$
1.	2016	2774,9	37627,4
2.	2017	5182,8	51007,3
3.	2018	9094,7	70111,1
4.	2019	15127,0	97132,5
5.	2020	24056,7	134852,2

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.*

2015-2019 йилларда муҳандислик-коммуникация ва йўл-транспорт инфратузилмасини модернизация қилиш ва ривожлантириш дастурининг асосий қоида ва йўналишларини сўзсиз бажариш бўйича бошланган ишларнинг кейинги йилларда ҳам давом эттирилиши натижасида, жадвал маълумотларига асосан, 2016 йилда ушбу тармоққа киритилиши қутилаётган инвестиция миқдори 2774,9 млрд. сўмга тенг бўлиб, бунинг ҳисобидан қурилиш ишларининг бажарилиши 37627,4 млрд. сўм ҳисобида қутилаётган бўлса, 2017 йилда 2016 йилга нисбатан киритилиши режалаштирилаётган инвестиция миқдори 2020 йилда 8,7 баробарга ошиб, 24056,7 млрд. сўмга тенг бўлиши қутилаётган бўлса, бу даврга келиб, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажми мос равишда 1,4 баробар ошиб, 51007,3 млрд. сўмга етади.

Мамлакат иқтисодиётида хизматлар соҳаси, жумладан, аҳолига пуллик хизматлар кўрсатиш бошқа тармоқлардагига нисбатан барқарор ривожланиб бормоқда. Капитал сифими юқори бўлмаган ва

унча мураккаб бўлмаган технологияларни талаб этувчи хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларининг нисбатан юқорироқ суръатлар билан ривожланиши натижасида бу соҳа ичида таркибий ўзгаришлар рўй берди. Албатта, бундай сифат ўзгаришлари йўналишига давлатнинг бозор ислохотларини жадаллаштиришга қаратилган кўп томонлама иқтисодий сиёсати ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича қонунлар ҳамда бошқа норматив ҳужжатларнинг қабул қилиниши, бу жараёнларнинг қонуний ўтказилиши, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш билан бир вақтда хорижий инвестицияларни иқтисодиётга жалб қилиш ҳамда хорижий фирмалар фаолиятини кучайтиришнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш имкониятини яратди.

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантирувчи янги йўналиш сифатида намоён бўлган хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг тез ривожланувчи тармоқлардан бўлиб, хизматларнинг хилма-хил турлари кенгайиб, жадаллик билан ривожланиб бормоқда. Чунки иқтисодиётни юксалтириш муаммоларини ҳал этишда хизмат кўрсатиш соҳаси алоҳида ўрин тутиб, аҳолининг турли-туман хизматларга ҳамда тобора ўсиб ва кенгайиб бораётган эҳтиёжларини имкон қадар тўлароқ қондиришга қаратилган масалалар, мамлакатда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг устувор вазифаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг бош стратегик мақсади бозор иқтисодиётини шакллантириш ҳисобланиб, иқтисодиётни эркинлаштириш ва жамиятни модернизациялашга қаратилган ислохотлар, мамлакат иқтисодиётида чуқур таркибий ўзгаришларга ва турли мулкчиликка асосланган хусусий секторнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ҳозирги кунда ушбу секторнинг асосий қисмини хизмат кўрсатиш соҳаси ташкил этади.

Ривожланган давлатлар тажрибасига кўра, хусусий тадбиркорлик, айниқса, хизмат кўрсатиш соҳаси субъектлари жамият тараққиётининг барча жабҳаларида ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминловчи асосий омиллардан биридир. Ушбу соҳанинг ривожланиши мамлакат аҳолиси бойиши, иқтисодиёт ривожланишига, истеъмол бозори тўйиниши ва давлат бюджети тушумлари кўпайиши ҳамда ишсизлик камайишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов таъкидлаганларидек, хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиётимизни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим манбаи ва омили ҳисобланади. Жаҳон тажрибаси бугун айнан ушбу соҳа ялпи ички маҳсулотни шакллантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш, одамларнинг фаровонлигини оширишда етакчи ўрин тутишини кўрсатмоқда.

Жаҳондаги энг ривожланган мамлакатларда ишга ярокли аҳолининг 65-70 фоизи ана шу хизматлар бозори соҳаларида фаолият юритади ва уларнинг иқтисодиётдаги салмоғи ҳам жуда юқори. Шу каби ҳозирги кунда бизнинг мамлакатимизда ҳам хизматлар бозори жуда катта истиқболга эга. Чунки хизмат бир вақтнинг ўзида ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий соҳани ўзида мужассамлаштиради. Хизматларнинг иқтисодий соҳалиги шунда намоён бўладики, ушбу соҳада мамлакат ялпи ички маҳсулотининг бир қисми яратилса, ижтимоий соҳалиги инсонлар ҳаётини яхшилашга, яшашини қулайлаштиришга қаратилганлигида намоён бўлади.

5.14-жадвал

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасига киритилган инвестиция ва амалга ошириладиган хизматлар ҳажмининг 2016-2020 йиллар учун прогнози (млрд. сўм)

Т/р	Йиллар	Тармоққа киритиладиган инвестиция $y = -0,0125x^5 + 0,4764x^4 - 1,5404x^3 - 26,693x^2 + 235,59x - 242,73$	Хизмат кўрсатиш $y = -0,0317x^4 + 1,8426x^3 - 39,181x^2 + 392,15x^3 - 1837,6x^2 + 3987,8x - 2519$
1.	2016	22798,5	94982,4
2.	2017	25175,9	104570,8
3.	2018	27267,8	121151,4
4.	2019	28919,3	138949,4
5.	2020	29951,0	141955,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси.

Тадқиқот натижаларидан келиб чиққан модель асосида ҳисобланган натижаларга кўра тузилган жадвал маълумотларига асосан, 2016 йилда хизмат кўрсатиш соҳасига киритилиши кутилаётган инвестиция миқдори 22798,5 млрд. сўмга тенг бўлиб, унинг ҳисобидан 94982,4 млрд. сўмлик хизмат кўрсатилиши кутилаётган бўлиб, у ўтган 2015 йилга нисбатан 1,1 баробарга ошиши кузатилади.

Қишлоқ ва туманларда хизмат кўрсатиш соҳасини изчил ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиши ва уларда хизмат кўрсатиш ҳамда сервис соҳасини янада жадал ривожлантириш дастурининг изчиллик билан амалга оширилишини назарда тутадиган бўлсак, 2020 йилга бориб, ушбу соҳага киритилиши режалаштирилаётган инвестиция миқдорининг 2016 йилга нисбатан 1,3 баробар ошиб, 29951 млрд. сўмга етиши ва бу соҳада бажариладиган хизматлар ҳажми 141955,3 млрд. сўмга етиб, ўтган 2016 йилга нисбатан 1,5 баробар ўсиши кутилмоқда.

Таъкидлаш лозимки, фикримизча. бозорда талаб ва таклиф муносабатлари ўзгаришини эътиборга олган ҳолда ноаниқлилик шароитида барча иқтисодий тармоқлар каби хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш ҳамда унга киритилаётган инвестициялардан самарали фойдаланиш йўларини такомиллаштириб бориш учун доимий равишда инвестицион жараёнларнинг корреляцион-регрессион таҳлилларини олиб бориш натижалари орқали келгуси вазифаларни белгилаб бориш мақсадга мувофиқдир.

Умуман, келгусида мамлакат иқтисодиётини юқори суръатлар билан барқарор ривожлантиришга эришиш, аҳоли даромадларини янада кўпайтириш, аҳоли турмуш даражаси ва сифатини ошириш учун ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бутун жараёнини чуқур ўрганиш, мамлакат хомашё захирасини, уни қайта ишлашдан токи тайёр маҳсулотга айлантиришгача бўлган йўлини, унга сарфланадиган харажатларнинг мақсадга мувофиқлиги ва нечоғлик ўзини қоплашини асослаб берган ҳолда прогноз қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

ХУЛОСА

Инвестиция муҳитини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири мамлакатда инвесторлар учун яратилган имтиёзлар ва кафолатлардир. Инвесторлар учун солиқ имтиёзларини бериш амалиётда кенг қўлланиладиган тадбирдир. Масалан, республикада корхоналар фойдасининг ишлаб чиқаришни кенгайтириш, реконструкция қилиш ва қайта қуроллантиришга сарфланган қисми солиққа тортилмайди. Шунингдек, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, халк истеъмоли товарлари, болалар ассортиментидаги ҳамда экспортга мўлжалланган товарлар ишлаб чиқариш каби бир қатор соҳаларда янги очилган корхоналар солиқлардан вақтинча озод этилиши, умумий солиқ ставкаларга нисбатан пастроқ солиқ ставкалари қўлланилиши каби имтиёзларга эга бўладилар.

Реал активларга маблағ сарф қилишнинг мақбул вариантларини танлаш ва асослаб бериш жараёнида инвестиция лойиҳаларини иқтисодий - молиявий баҳолашнинг аҳамияти жуда катта. Бошқа барча жиҳатлари ижобий бўлгани ҳолда ҳам қуйидаги шартларни таъминламаган лойиҳа амалга ошириш учун қабул қилинмайди:

- товарларнинг сотилишидан келган даромадлар сарф этилган харажатларни қопламаса;

- лойиҳани маблағ билан таъминловчи инвестор ўртача фойда меъёридан кам бўлмаган рентабелликка эришмаса;

- инвестор учун маъқул давр ичида харажатлар копланмаса.

Ушбу шартлар бажарилиши реал эканлигини аниқлаш инвестиция лойиҳаларини молиявий-иқтисодий баҳолашнинг энг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнида вақт ўтиши билан унга таъсир этувчи барча параметрларни ҳисобга олиш, яъни энг яхши динамик моделни қуриш мумкин эмас. Аммо баъзи шартларни қаноатлантирадиган ва амалда ишлатиш мумкин бўлган динамик моделларни қуриш мумкин.

Фикримизча, иқтисодий ўсишни ўрганиш ва омиллар таъсирини миқдорий баҳолашда ишлаб чиқариш функцияси (ИЧФ) дан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ишлаб чиқариш функцияси – асосий ишлаб чиқариш омиллари ва ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ўртасидаги миқдорий боғланишни ифодалайди.

Ноаниқ тўпламлар назариясини қўллаш инвестицион лойиҳаларни баҳолаш ва инвестицион лойиҳалар портфелини

шакллантириш масалаларини ечиш учун янги усуллар ва имкониятларни очиб беради. Биринчидан, ноаниқ тўпламлар инвестицион лойиҳаларнинг сифат бўйича тавсифларини ҳисобга олиш ҳамда уларни миқдорий кўринишга келтириш имконини беради. Иккинчидан, инвестицион лойиҳанинг *NPV* кўринишидаги миқдорий тавсифларига нисбатан ноаниқ тўпламлар назарияси мавжуд ахборотлар етишмаган ноаниқлик ҳолларида ҳам етарли даражада ишончлилиқда зарур бўлган статистик хулосалар чиқариш учун муҳим воситалар тақдим этади.

Бошқа томондан, ноаниқ баҳолардан оддий сонларга ўтиш учун бой аппарат ривожланган бўлиб, у лойиҳаларни тартиблаш йўли билан ноаниқ баҳолар асосида ёки мос келувчи математик дастурлаш масаласини ечиш асосида инвестицион портфелни шакллантириш имкониятини таъминлайди. Ноаниқ тўпламлар назарияси усулларининг кучлилиги ва қўлланиш соҳаларининг кенглиги уларни инвестицион лойиҳаларни бошқаришдаги турли масалаларни ечиш учун истиқболли ва самарали восита сифатида қарашга имкон беради.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, тадқиқотда мавзу доирасида қўйилган мақсад ва иқтисодий жараёнлар мураккаблигини эътиборга олган ҳолда ўрганилган объектнинг ривожланишига тааллуқли бўлган омилларнинг доиравийлик, ўзгармаслик шартига асосланган объектнинг ўтмишдаги ва шунга асосланиб келажакдаги ривожланиш қонуниятларини ўрганиш имкониятини берувчи прогнозлашнинг экстрополяция усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Адолат, 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. – Т.: Шарқ, 1998 (янги таҳрир).
3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. 1996 йил 29 август.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» Фармони. 2005 йил 11 апрель.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги Инвестиция дастури тўғрисида»ги қарори. 28.10.2009 й.

II. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти асарлари ва маърузалари

6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. 2-жилд. -Т.: Ўзбекистон, 1996. б.-27
7. Каримов. И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. -Т.: Ўзбекистон, 2005.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. - Т.: Ўзбекистон, 2005.
9. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. //Халқ сўзи, 2006 йил 11 февраль.
10. Каримов И.А. Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш – асосий вазифамиздир. -Т.: Ўзбекистон, 2007.
11. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.
12. Каримов И.А. Жаҳон молиявий - иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т.: Ўзбекистон, 2009.

13. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. -Т.: Ўзбекистон, 2010.

14. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболимиз ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. -Т.: Ўзбекистон, 2015.

15. “Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир” Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 15 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. //Халқ сўзи, 08.12.2007.

16. “2015 йилда иқтисодийимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир”. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, №11., 17.01.2015 й.

17 “Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамадан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодийимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 16.01.2016 й

III. Китоблар ва илмий рисолалар

18. Абдуллаев А.М., Исмоилов А.А., Ишназаров А.И. Информационные технологии в решении экономических задач. -Т.: ТГЭУ, 2005.

19. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления.-М.: Омега-Л, 2004. с.235.

20. Бережная Е.В., Бережной В.И. Математические методы и моделирования экономических систем. -М.: Ф и С, 2005.

21. Гуськова Н.Д., Кравовская И.Н., Слушкина Ю.Ю., Маколев В.И. Инвестиционный менеджмент. -М.: Дашко и К; 2006. – 351 с.
22. Ильченко А.Н. Экономико-математические методы. -М.: Финансы и статистика, 2006. с.20.
23. Дюбуа Д., Прад А. Теория возможностей: приложения к представлению знаний в информатике. –М.: Радио и связь. 1990.
24. Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д. Джонк. Основы инвестирования. -М.: Дело, 2007, с.10.
25. Макконнел К.Р. ва Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. 2-том. -М.: Республика, 2002, с.338.
26. Михайлова Е.В. Финансовые рынки и их формирование. С.: -СПБ.:СПУЭиФ, 2001, с-357.
27. Мищенко В.В. Инвестиционный менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 416 с.
28. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. -СПб., 2000. с.8.
29. Пытьев Ю.М. Возможность: элементы теории и применения. -М.: УРСС. 2000.
30. Самогородская М.И. Управление инвестициями. /Под ред. Б.Г. Преображенского. -Воронеж: ВГТУ, 2002.С.-164.
31. Стахова Л.В. Управление инвестициями. -М., 2001. С-356.
32. Сухарев О.С., Шманев С.В., Курьяновлар А.М. Экономическая оценка инвестиций.- М.: ИНФРА-М, 2006. – 243с.
33. Чернов В.Г. Модели поддержки принятия решений в инвестиционной деятельности на основе аппарата нечетких множеств. - М.: Горячая линия - Телеком, 2007. - 313 с.
34. Язенин И.А. О методах оптимизации инвестиционного портфеля в нечеткой случайной среде. //Сложные системы: обработка информации, моделирование и оптимизация. - Тверь: ТГУ, 2002.
35. Шарп У., Александер Г., Бейли Дж., Инвестиции: Пер.с англ. – М.: Инфра-М, 2010. - 1028 с.
36. Экономика строительства: Учебник /под общей ред. И.С.Степанова. - 3-е изд., доп. и перераб. - М.: Юрайт-Издат, 2006. - 620с.
37. Bodie Z., Kane A., Alan J. Markus. INVESTMENTS. USA.,1998
38. Buckley J.J. (1987) «The fuzzy mathematics of finance», Fuzzy Sets and Systems, 21, pp. 257-273.

39. Carlsson C., Fuller R. (2001) «On optimal investment timing with fuzzy real options», in: Proceedings of the EUROFUSE 2001 Workshop on Preference Modelling and Applications, 2001, pp. 235-239.

40. Carlsson C., Fuller R., Majlender P. (2005) «A fuzzy real options model for R&D project evaluation», in: Y. Liu, G. Chen, M. Ying (Eds.), Proceedings of the Eleventh IFSA World Congress, University Press and Springer, Beijing, 2005, pp. 1650-1654.

41. Chui Y.C. and Chan S.P. (1994) «Fuzzy cash flow analysis using present worth criterion», Engineering Economist, 39, pp. 113-138.

42. Dimova L., Sevastianova P., Sevastianov D. (2006) «MCDM in a fuzzy setting: Investment projects assessment application». Int. J. Production Economics, 100, pp. 10-29.

43. Hicks J.R. Value and Capital. 2nd ed. London: Oxford University Press, 1998. Pp.

44. Inuiguchi M., Ramik J. (2000) «Possibilistic linear programming: a brief review of fuzzy mathematical programming and a comparison with stochastic programming in portfolio selection problem». Fuzzy Sets and Systems, 111, pp. 3-28.

45. Kuchta D. (2000) «Fuzzy capital budgeting». Fuzzy Sets and Systems, 111, pp. 367-385.

46. Lai Y.J., Lai H.C. (1993) «Possibilistic linear programming for managing interest rate risk». Fuzzy Sets and Systems, 54, pp. 135-146

47. Perlitz M., Peske T., Schrank R. (1999) «Real option valuation: the new frontier in R&D project evaluation? ». R&D management, 29, pp. 255-269.

48. Wang J., Hwang W.-L. (2007) «A fuzzy set approach for R&D portfolio selection using a real option valuation model». Omega, 35, pp. 247-257.

49. Zadeh, L.A. (1978) «Fuzzy sets as a basis for a theory of possibility». Fuzzy Sets and Systems, 1, pp. 3-28.

IV. Даврий матбуот, статистик маълумотлар ва илмий ишлар

50. Недосекин А.О. Методологические основы моделирования финансовой деятельности с использованием нечетко-множественных описаний: Дис. д-ра эконом. наук. - СПб., 2003.

51. Geske R. The valuation of compound options. Journal of Financial Economics, 7, pp. 63-81. 1979.

52. Saaty T. How to make a decision: The Analytic Hierarchy Process. *European Journal of Operational Research*, 48, pp. 9-26. 1990.
53. Iwamura, K., Liu, B. «Chance constrained integer programming models for capital budgeting in fuzzy environments». *Journal of the Operational Research Society*, 49, pp. 854-860. 1998.
54. Kahraman C., Ruan D., Tolga E. Capital budgeting techniques using discounted fuzzy versus probabilistic cash flows. *Information Sciences*, 142, pp. 57-76. 2002.
55. Mohamed S., Mc Cowan A.K. Modelling project investment decisions under uncertainty using possibility theory. *Int. J. Project Management*, 19, pp. 231-241. 2001.
56. Mohanty R.P., Agarwal R., Choudhury A.K. and Tiwari, M.K. «A fuzzy ANP-based approach to R&D project selection: a case study», *Int. J. Production Research*, 43, pp. 5199-5216. 1994.
57. Huang X. «Optimal project selection with random fuzzy parameters». *Int. J. Production Economics*, 106, pp. 513-522. 2007.
58. Chan D.Y. «Application of extent analysis method in fuzzy AHP». *European Journal of Operation Research*, 95, pp. 649-655. 1996.
59. Kahraman C., Cebeci U. and Ruan D. «Multi-attribute comparison of catering service companies using fuzzy AHP: the case of Turkey». *International Journal of Production Economics*, 2004. 87, pp. 171-184.
60. Liang, G.S. and Wang, M.J. «A fuzzy multi criterion decision making for facility site selection». *International Journal of Production Research*, 1991. 29, pp. 2313-2330.
61. Lee, J.W. and Kim, S.H. «Using analytic network process and goal programming for interdependent information system project selection». *Computers & Operations Research*, 27, pp. 367-382. 2000.
62. Lefley, F. and Sarkis, J. «Applying the FAP model to the evaluation of strategic information technology projects». *International Journal of Enterprise Information Systems*, 1, pp. 69-90. 2005.
63. “Ўзбекистон иқтисодиёти”. Ахборот ва таҳлилий шарҳ январь-март, 2010-2015 йиллардаги барча сонлар.
64. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси “Йиллик статистик тўплам.” Тошкент, 2010-2015.

V. Интернет сайтлари

65. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат ҳокимияти

портали

66. www.press-service.uz – Ўзбекистон Республикаси Президентининг Матбуот хизмати расмий сайти.

67. www.mfer.uz – Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо Вазирлигининг расмий сайти.

68. www.uzinfoinvest.uz – Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо Вазирлигидаги ахборот агентлигининг расмий сайти.

69. www.UzA.Uz – Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги расмий сайти.

70. www.review.uz – “Экономическое обозрение” журналининг расмий сайти.

71. www.cer.uz – Иқтисодий тадқиқотлар марказининг расмий сайти.

72. www.uzreport.com – бизнес ахборотлари портали.

73. www.eurasianews.com – Евроосиё тадқиқотлар марказининг расмий сайти.

74. www.vip.lenta.ru – Интернет нашриёти.

ИЛОВАЛАР

1-ИЛОВА

Саноат тармоқларининг инвестицион мухит жозибadorлигини «McKinsey & Co.» матричаси бўйича баҳолаш

Индикатор	Жозибadorлик баҳоси										Инвестициялаш тўғрисида қарор қабул қилишда индикаторнинг аҳамияти							
	паст					ўртача						юқори						
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10								
1. Саноат тармоқлари																		
Тармоқда ишлаб чиқариш динамикаси	>20% ва юқори	-(10-20)%		-5%	0%	+5%	+5-10%	+10-15%	+15-20%	+20% ва юқори								6%
Сўнги 3 йилда янги ишлаб чиқариш лойиҳалари сони	0	0-2	2-4	4-6	6-8	8-10	10-12	12-15	15-20	>20								11,25
Мақоллий хомашё бўлган тавлидланганлик	0%	0-5%	5-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	>70%								11,25
Тармоқнинг импортлагчи улуши	>0,05%	0,005-0,1%	0,1-0,2%	0,2-0,5%	0,5-1%	1-1,5%	1,5-3%	3-4%	4-5%	>5%								9
Яқиний баҳо								8	9	20								37/41,6%
2. Тармоқ																		40%
Инфратузилмага кирishi	>55%	55-60%	60-65%	65-70%	70-75%	75-80%	80-85%	85-90%	90-95%	95-100%								7%
Тармоқ технология парқида эскирган ускуналар улуши	>40%	30-40%	20-30%	15-20%	10-15%	5-10%	3-5%	1-3%	<1%	0%								8%
Умумий бадида тармоқнинг улуши	0%	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20%								8%
ЯИМда тармоқнинг улуши	0%	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20%								10%
Яқиний баҳо							7	16		10								33/35%
3. Саноат тармоқлари																		33%
Жаҳон Банки «Doing Business» методикаси бўйича иқтисодий эркинлик баҳоси	0-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	70-80%	80-90%	90-100%								3,0
Синий ҳолат	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10								5%
Меҳнат бозоридagi таслиф	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10								5%
Яқиний баҳо						6,0				20								26,0/13,0%
Жами																		96/87,6

**Кишлоқ хўжалиги тармоғининг инвестицион муҳит жозибadorлигини «McKinsey & Co.»
матрицаси бўйича баҳолаш**

Индикатор	Жозибadorлик баҳоси										Инвестициялаш тўғрисида қарор қабул қилишда индикаторнинг аҳамияти	
	паст			ўртача				юқори				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1. Салоҳият												45%
Тармоқда ишлаб чиқариш динамикаси	-20 % ва юқори	-(10-20)%	-(5-10)%	-5%	0%	+5%	+5-10%	+10-15%	+15-20%	+20 % ва юқори		7,875
Сўнгги 3 йилда янги ишлаб чиқариш лойиҳалари сони	0	0-2	2-4	4-6	6-8	8-10	10-12	12-15	15-20	>20		11,25
Маҳаллий ҳомашё билан таъминланганлик	0%	0-5%	5-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	>70 %		11,25
Тармоқнинг импортдаги улуши	>0,05%	0,005-0,1%	0,1-0,2%	0,2-0,5%	0,5-1%	1-1,5%	1,5-3%	3-4%	4-5%	>5 %		11,25
Яқуний баҳо							7			30		37/41,6%
2. Тартиб												40%
Инфратузилмага кириш	>55%	55-60%	60-65%	65-70%	70-75%	75-80%	80-85%	85-90%	90-95%	95-100 %		7
Тармоқ технологик паркида эскирган ускуналар улуши	>40%	30-40%	20-30%	15-20%	10-15%	5-10%	3-5%	1-3%	<1%	0 %		8
Умумий бандликда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20 %		10
ЯИМда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20 %		9
Яқуний баҳо							7	8	9	10		34/34%
3. Таъсир муҳит												15%
Жаҳон Банки «Doing Business» методикаси бўйича иқтисодий эркинлик баҳоси	0-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	70-80%	80-90%	90-100%		3,0
Сийёсий ҳолат	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5 %
Меҳнат бозоридagi тақлиф	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5 %
Яқуний баҳо						6,0				20		26,0/13,0%
Жами												97/88,6%

194

**Қурилиш тармоғининг инвестицион муҳит жозибadorлигини «McKinsey & Co.»
матрицаси бўйича баҳолаш**

Индикатор	Жозибadorлик баҳоси										Инвестициялаш тўғрисида қарор қабул қилишда индикаторнинг аҳамияти	
	паст			ўртача				юқори				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1. Салоҳият												45%
Тармоқда ишлаб чиқариш динамикаси	-20 % ва юқори	-(10-20)%	-(5-10)%	-5%	0%	+5%	+5-10%	+10-15%	+15-20%	+20 % ва юқори		10,125
Сўнгги 3 йилда янги ишлаб чиқариш лойиҳалари сони	0	0-2	2-4	4-6	6-8	8-10	10-12	12-15	15-20	>20		11,25
Маҳаллий ҳомашё билан таъминланганлик	0%	0-5%	5-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	>70 %		10,125
Тармоқнинг импортдаги улуши	>0,05%	0,005-0,1%	0,1-0,2%	0,2-0,5%	0,5-1%	1-1,5%	1,5-3%	3-4%	4-5%	>5 %		11,25%
Яқуний баҳо									18	20		38/42,8%
2. Тартиб												40%
Инфратузилмага кириш	>55%	55-60%	60-65%	65-70%	70-75%	75-80%	80-85%	85-90%	90-95%	95-100 %		8%
Тармоқ технологик паркида эскирган ускуналар улуши	>40%	30-40%	20-30%	15-20%	10-15%	5-10%	3-5%	1-3%	<1%	0 %		8%
Умумий бандликда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20 %		7%
ЯИМда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20 %		7%
Яқуний баҳо							14	16				30/30%
3. Таъсир муҳит												15%
Жаҳон Банки «Doing Business» методикаси бўйича иқтисодий эркинлик баҳоси	0-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	70-80%	80-90%	90-100%		3,0
Сийёсий ҳолат	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5 %
Меҳнат бозоридagi тақлиф	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5 %
Яқуний баҳо						6,0				20		26,0/13,0%
Жами												94/85,8%

195

Хизмат кўрсатиш соҳасининг инвестицион муҳит жозибadorлигини «McKinsey & Co.» матрицаси
бўйича баҳолаш

Индикатор	Жозибadorлик баҳоси										Инвестициялаш тўғрисида қарор қабул қилишда индикаторнинг аҳамияти	
	паст			ўртача				юқори				
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1. Салоҳият												45%
Тармоқда ишлаб чиқариш динамикаси	-20 % ва юқори	-(10-20)%	-(5-10)%	5%	0%	+5%	+5-10%	+10-15%	+15-20%	+20 % ва юқори		10,125
Сўнгги 3 йилда янги ишлаб чиқариш лойиҳалари сони	0	0-2	2-4	4-6	6-8	-10	0-12	2-15	15-20	>20		11,25
Маҳаллий хомашё билан таъминланганлик	0%	0-5%	5-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	>70 %		10,125
Тармоқнинг импортдаги улуши	>0,05%	0,005-0,1%	0,1-0,2%	0,2-0,5%	0,5-1%	1-1,5%	1,5-3%	3-4%	4-5%	>5 %		11,25
Яқуний баҳо									18	20		38/42,8
2. Таркиб												40%
Инфратузилмага кириш	>55%	55-60%	60-65%	65-70%	70-75%	75-80%	80-85%	85-90%	90-95%	95-100 %		8,0%
Тармоқ технологик паркида эскирган ускуналар улуши	>40%	30-40%	20-30%	15-20%	10-15%	5-10%	3-5%	1-3%	<1%	0 %		8,0%
Умумий бандликда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20 %		10%
ЯИМда тармоқнинг улуши	0 %	0-1%	1-2%	2-3%	3-4%	4-5%	5-10%	10-15%	15-20%	>20 %		10%
Яқуний баҳо								16	20			36/36%
3. Ташқи муҳит												15%
Жаҳон Банки «Doing Business» методикаси бўйича иқтисодий эркинлик баҳоси	0-10%	10-20%	20-30%	30-40%	40-50%	50-60%	60-70%	70-80%	80-90%	90-100%		3,0
Сийёсий ҳолат	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5 %
Меҳнат бозоридаги тақлиф	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		5 %
Яқуний баҳо						6,0				20		26,0/13,0%
Жами												100/91,8%

196

Ўзбекистон Республикасида ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва киритилган
инвестиция миқдори таҳлили

Йиллар	t	Ялпи ички маҳсулот ҳажми	Ҳисобланган ЯИМ	Фарқи	Асосий капиталга инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсими
2000	1	3255,6	3193,8	61,8	745,0	788,1	-43,1	X
2001	2	4925,3	5246,9	-321,6	1321,0	1291,2	29,8	Y
2002	3	7450,2	7205,4	244,8	1527,0	1553,1	-26,1	X
2003	4	9844,0	9443,8	400,2	1978,1	1849,9	128,2	Z
2004	5	12261,0	12339,9	-78,9	2629,0	2380,4	248,6	Y
2005	6	15923,4	16265,9	-342,5	3165,3	3278,6	-113,3	M
2006	7	21124,9	21579,1	-454,2	4041,0	4626,7	-585,7	M
2007	8	28190,0	28613,0	-423,0	5903,5	6467,9	-564,4	M
2008	9	38969,8	37667,3	1302,5	9556,0	8818,4	737,6	Z
2009	10	49375,6	48999,6	376,0	12532,0	11680,9	851,1	Z
2010	11	62388,3	62815,7	-427,4	15338,7	15056,7	282,0	Y
2011	12	78764,2	79260,6	-496,4	17953,4	18958,8	-1005,4	M
2012	13	97929,3	98409,0	-479,7	22797,3	23424,2	-626,9	M
2013	14	120861,5	120256,3	605,2	28694,6	28527,0	167,6	Z
2014	15	144867,9	144709,7	158,2	35233,3	34390,5	842,8	Z
2015	16	171369	171578,4	-209,	40737,3	41200,5	-463,2	M

197

**Ўзбекистон Республикасида саноат тармоқларида ишлаб чиқариш ҳажми ва киритилган
инвестиция миқдори таҳлили**

Йиллар	t	Жами саноат маҳсулот ҳажми	Ҳисобланган маҳсулот ҳажми	Фарқи	Киритилган инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсимоти
1995	1	233,6	222,9	10,7	40,1	40,3	-0,2	X
1996	2	419,1	472,9	-53,8	67	121,2	-54,2	M
1997	3	607,8	627,8	-20,0	87,8	167,7	-79,9	M
1998	4	957,8	846,5	111,3	114,3	169,0	-54,7	X
1999	5	1296,8	1249,3	47,5	175,2	169,4	5,8	Z
2000	6	1888,9	1924,7	-35,8	221,5	198,5	23,0	Y
2001	7	2830,9	2937,0	-106,1	514,0	275,4	238,6	Y
2002	8	4494,0	4333,2	160,8	502,0	410,7	91,3	Z
2003	9	6127,5	6150,3	-22,8	574,3	610,4	-36,1	M
2004	10	8123,2	8422,1	-298,9	763,4	878,5	-115,1	M
2005	11	11028,6	11187,1	-158,5	1 032,4	1220,3	-187,9	M
2006	12	14640,3	14494,8	145,5	1 384,6	1645,2	-260,6	X
2007	13	18447,6	18413,6	34,0	2 223,2	2170,1	53,1	Z
2008	14	23848,0	23037,4	810,6	3 293,8	2822,4	471,4	Z
2009	15	28387,3	28493,1	-105,8	3 556,9	3642,7	-85,8	M
2010	16	34499,1	34947,8	-448,7	4 660,0	4688,5	-28,5	M
2011	17	42158,8	42615,6	-456,8	6 070,3	6036,8	33,5	Y
2012	18	51059,3	51765,3	-706,0	7 794,0	7787,3	6,7	Y
2013	19	64354,7	62726,9	1627,8	9813,4	10065,4	-252,0	X
2014	20	75194,2	75899,3	-705,1	13 164,5	13025,6	138,9	Y

**Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ҳажми ва киритилган
инвестиция миқдори таҳлили**

Йиллар	t	Ялли қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	Ҳисобланган маҳсулот ҳажми	Фарқи	Киритилган инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсимоти
1995	1	124,4	159,3	-34,9	7,5	6,1	1,4	Y
1996	2	181	179,7	1,3	10,3	25,3	-15,0	X
1997	3	399,9	600,0	-200,1	18,4	65,0	-46,6	M
1998	4	550,1	906,7	-356,6	23,8	77,7	-53,9	M
1999	5	891,5	1166,6	-275,1	43,9	73,1	-29,2	M
2000	6	1387,2	1444,0	-56,8	42,6	60,0	-17,4	M
2001	7	2104,8	1800,4	304,4	71,8	45,9	25,9	Z
2002	8	3255,3	2294,6	960,7	102,2	37,7	64,6	Z
2003	9	4083,3	2982,8	1100,5	98,5	40,7	57,7	Z
2004	10	4615,8	3918,6	697,2	113,6	59,9	53,7	Z
2005	11	5978,3	5152,7	825,6	138,2	98,7	39,5	Z
2006	12	7538,8	6733,4	805,4	164,4	159,9	4,5	Z
2007	13	9304,9	8706,2	598,7	200,9	245,0	-44,1	X
2008	14	11310,7	11113,9	196,8	261,2	354,6	-93,4	X
2009	15	13628,6	13996,6	-368,0	385,9	488,5	-102,6	M
2010	16	16774,7	17391,9	-617,2	531,0	645,2	-114,2	M
2011	17	21422,3	21334,6	87,7	942,5	822,2	120,3	Z
2012	18	27164,2	25856,9	1307,3	1 089,2	1016,4	72,8	Z
2013	19	34201,4	30988,3	3213,1	1335,6	1223,1	112,5	Z
2014	20	39737,3	36755,6	2981,7	1 444,5	1437,0	7,5	Z
2015	21	42280,4	43182,9	-902,5	1575,4	1651,7	-76,3	M

**Ўзбекистон Республикасида қурилиш тармоғида ишлаб чиқариш ҳажми ва киритилган
инвестиция миқдори таҳлили**

Йиллар	t	Қурилиш ишлари	Ҳисобланган ишлар ҳажми	Фарқи	Киритилган инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсими
1995	1	40,5	47,6	-7,1	0,4	1,4	-1,0	М
1996	2	83,6	79,4	4,2	1,3	2,6	-1,3	Х
1997	3	143,5	151,9	-8,4	1,5	1,0	0,5	У
1998	4	223,3	293,3	-70,0	1,6	1,6	0,0	М
1999	5	296,7	473,0	-176,3	1,7	1,9	-0,2	М
2000	6	388,4	551,2	-162,8	3,6	4,9	-1,3	М
2001	7	571	560,2	10,8	8,2	7,3	0,9	З
2002	8	731,0	572,5	158,5	11,0	12,0	-1,0	Х
2003	9	831,1	674,4	156,7	10,0	10,0	0,0	З
2004	10	1122,0	946,9	175,1	19,5	15,1	4,4	З
2005	11	1453,1	1453,2	-0,1	27,3	38,6	-11,3	М
2006	12	1938,4	2232,5	-294,1	47,5	95,0	-47,5	М
2007	13	2733,5	3300,6	-567,1	140,7	156,8	-16,1	М
2008	14	3576,0	4657,2	-1081,2	187,2	209,9	-22,7	М
2009	15	7067,4	6299,8	767,6	354,6	241,7	112,9	З
2010	16	8246,0	8243,9	2,1	219,7	247,5	-27,8	Х
2011	17	9504,8	10550,5	-1045,7	317,9	238,3	79,6	У
2012	18	11754,0	13359,4	-1605,4	277,5	249,9	27,6	У
2013	19	15219,3	16930,1	-1710,8	422,8	354,7	68,1	У
2014	20	20060,4	21687,9	-1627,5	808,3	674,0	134,3	У

200

**Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва
киритилган инвестиция миқдори таҳлили**

Йил	t	Хизмат кўрсатиш ҳажми	Ҳисобланган хизмат ҳажми	Фарқи	Киритилган инвестиция	Ҳисобланган инвестиция	Фарқи	Ҳолатлар тақсими
1995	1	188,9	186,0	2,9	35,2	35,8	-0,6	Х
1996	2	352,1	373,4	-21,3	82	117,3	-35,3	М
1997	3	640,7	745,0	-104,3	141,8	218,5	-76,7	М
1998	4	910,6	854,8	55,8	226,6	283,8	-57,2	Х
1999	5	1418,2	1273,4	144,8	274,6	334,8	-60,2	Х
2000	6	2097,4	2029,1	68,3	421,8	398,1	23,7	З
2001	7	3172,2	3026,2	146,0	636,9	504,6	132,3	З
2002	8	4497,7	4140,8	356,9	792,4	687,4	105,0	З
2003	9	5238,1	5293,4	-55,3	1199,3	980,8	218,5	У
2004	10	6030,9	6499,0	-468,1	1586,5	1418,2	168,3	У
2005	11	7205,9	7893,9	-688,0	1838,3	2031,2	-192,9	М
2006	12	9647,9	9740,3	-92,4	2284,8	2847,7	-562,9	М
2007	13	12612,9	12407,6	205,3	3169,0	3890,6	-721,6	Х
2008	14	17309,4	16331,1	978,3	5513,0	5176,2	336,8	З
2009	15	22919,6	21947,7	971,9	7737,8	6712,6	1025,2	З
2010	16	29730,8	29609,0	121,8	9229,5	8498,7	730,8	З
2011	17	39059,9	39471,4	-411,5	9613,2	10522,0	-908,8	М
2012	18	50560,5	51363,6	-803,1	12322,2	12757,4	-435,2	М
2013	19	65009,8	64630,9	378,9	15566,0	15166,1	399,9	З
2014	20	80529,0	77957,0	2572,0	17803,2	17693,4	109,8	З

201

Баҳодиржон Турсунбаевич БАЙХОНОВ

**ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИДА ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ
ТАРМОҚЛАРАРО ТАҚСИМЛАНИШИНИ ЭКОНОМЕТРИК
МОДЕЛЛАШТИРИШ УСЛУБИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Монография

“IQTISODIYOT” – 2017.

*Муҳаррир
Мирҳидоятова Д.М.*

*Мусахҳиҳ
Камилова Ф.М.*

Лицензия АІ № 240 04.07.2013 й. Теришга берилди 10.01.2017. Босишга рухсат этилди
16.02.2017. Қоғоз бичими 60x80 1/16. Times гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози.
Шартли босма табағи 13,1. Ҳисоб нашр варағи 12,8. Буюртма №026
Алади 100 нусха. Баҳоси келишилган нархда

“IQTISODIYOT” нашриёти ДУКнинг матбаа бўлимида чоп этилди.
100003. Тошкент шаҳри Ўзбекистон шохкўчаси, 49-уй.

65.9(5у) Ўзбекистон иқтисодиётида
инвестицияларнинг тармоқлараро
тақсимланишини эконометрик
моделлаштириш услубиетини
такомиллаштириш. Б.Т.Байхонов.
/Монография. –Т.: IQTISODIYOT,
2017. –203 б.

1. Б.Т. Байхонов

ISBN 978-9943-986-68-8

УЎК: 330.322.5(575.1)
КБК: 65.9(5У)